

Ernest Mandel: Makt och pengar

**(en marxistisk teori om byråkratin)
(Första gången utgiven på engelska 1992)**

Innehållsförteckning

Inledning.....	4
I.....	4
II.....	5
III.....	7
IV.....	8
Kapitel 1 Byråkrati och varuproduktion.....	10
1. Den samhälleliga arbetsdelningen, staten och brist.....	10
2. Brist och varuproduktion.....	15
3. Korsningen mellan marknadsekonomi och byråkratisk despotism.....	21
4. Den byråkratiska politikens inverkan på den sociala verkligheten.....	27
5. Motsättningarna i byråkratins fabriksorganisering.....	33
6. Stats- och varufetischism: den byråkratiska ideologins hjärta.....	36
Kapitel 2 Organisationen och hur byråkratin tillskansar sig makten.....	42
1. Arbetarbyråkratins uppkomst.....	42
2. Organisationsfetischism.....	47
3. Byråkratiska privilegier.....	50
4. Arbetarbyråkratin vid makten.....	52
5. Den byråkratiska arbetsteorin.....	56
6. Byråkratisk makt och kontroll över arbetet.....	58
7. Byråkratins struktur.....	60
8. Byråkratins schizofrena självmedvetande.....	64
9. Är det oundvikligt med en byråkratisering av arbetarnas masspartier?.....	68
Kapitel 3. Substitutionism och realpolitik: arbetarbyråkratiernas politik.....	72
1. Substitutionismens rötter.....	72
2. De marxistiska motargumenten mot substitutionismens ideologi och praktik.....	77
3. Är Lenin källa till substitutionismen?.....	80
4. 1920-1921: Lenins och Trotskijs mörka år.....	83
4. Substitutionism hos andra marxistiska strömningar.....	90
5. Realpolitik och substitutionism.....	91
6. Substitutionismens psykologiska sida.....	93
7. Substitutionism och politiska val: Bucharins och gammalbolsjevikernas tragedi.....	95
8. Substitutionism och politiska val: Mao Zedongs och Deng Xiaopings personliga öden.....	102
Kapitel 4 Administration och profitförverkligande: de borgerliga byråkratiernas tillväxt.....	107
1. Statsapparaten under kapitalismen.....	107
2. Den parastatliga byråkratins uppkomst.....	111
3. Austromarxisternas tragiska missbedömning av den statliga byråkratin.....	115
4. Byråkratierna i tredje världen.....	120
5. Byråkratierna i stora kapitalistiska företag.....	121
6. ”Byråkratisering av världen”?.....	124
7. Den motsatta logiken hos direkt tilldelning av resurser och vinstmaximering.....	125
8. Max Webers alternativa teori om byråkratin.....	128
9. Schumpeters syn på byråkratiseringstendenserna.....	132
10. Makt och rikedom.....	133
Kapitel 5 Självstyre, överflöd och byråkratins bortvittrande.....	135
1. Den politiska revolutionens aktualitet.....	135
2. De politiska förutsättningarna för statens bortvittrande.....	137
3. De samhälleliga villkoren för att radikalt öka självförvaltningen.....	140
4. Självförvaltningens ekonomiska förutsättningar.....	143

5. Överflödets institutionella förutsättningar.....	147
6. Är ”fri företagsamhet” ett effektivt motmedel mot byråkratisk despotism?.....	150
7. Kapitalism, planering och ekonomiska kalkyler.....	154
8. Ekonomiskt och socialt förnuft.....	158
9. Hinder på vägen till självförvaltning och självstyre.....	160
10. Är sökandet efter det bästa ett hinder för att uppnå det goda?.....	164
11. Bobbio och den marxistiska uppfattningen om statens bortvittrande.....	168
12. Nya impulser till självförvaltning.....	170

Inledning

I

De östeuropeiska byråkratiska regimernas dödskamp och Sovjetunionens sönderfall har på ett ytterst tydligt sätt ställt frågan om deras samhällseliga karaktär och plats i historien – en fråga som till största delen är densamma som att fråga om byråkratins specifika karaktär i dessa samhällen.

Händelserna har farit hårt fram med huvuddelen av de teorier som presenterats som svar på denna fråga. Högerideologer – och pseudovänsterideologer som Cornelius Castoriadis – har exempelvis hela tiden hävdat att de stalinistiska och poststalinistiska regimerna var ”totalitära” i den mening att de inte gick att rubba internt och skulle återskapa sig för evinnerlig tid. Händelserna mellan 1989 och 1991 har tillbakavisat denna tes. För sin del argumenterade en rad marxister som Paul Sweezy att en regim som hade existerat i 70 år inte gick att kalla en ”övergångsregim”. Men hur är det med en regim som skakas i sina grundvalar efter 72 år? Kan den inte trots allt vara övergående?

Nu ställs frågan om att återupprätta kapitalismen i Östeuropa och de tidigare sovjetstaterna – och det är precis så alla sociala och politiska krafter förstår det hela, både nationellt och internationellt. De som kallade Sovjetunionen statskapitalistiskt hamnar alltså i ett bryderi: hur kan kapitalismen återupprättas om staten redan är kapitalistisk? Det hjälper inte att hävda att statskapitalismen är något annat än privatkapitalismen. För om skillnaden är kvalitativ, vad är det då för mening att kalla båda två för kapitalism? Och om skillnaden bara är kvantitativ så är det omöjligt att förklara hur så små förändringar kan ha orsakat djupgående, systematiska omvälvningar i flera östeuropeiska länder. Det kan knappast tyckas vara en liten skillnad om en ekonomi styrs av värdelagen eller ej, men det är just vad det handlar om under övergången från ett system till ett annat i det tidigare Östtyskland, Polen eller Ungern.

Och i ljuset av händelserna i Östeuropa verkar alla de som betecknade byråkratin som en ny härskande klass ännu mer omdömeslösa. Vad är det för sorts härskande klass som går så långt i riktning mot att avskaffa sig själv, som lämnar ifrån sig en stor del av makten med ljusets hastighet, i Polen och Ungern inte ens efter påtryckningar från en revolutionär massrörelse? En ny härskande klass som efter tre kvarts sekel visar sig vara oförmögen att reproducera sitt styre? En ny härskande klass som inte härskar via några speciella former för att tillägna sig det samhällseliga överskottet?

Det går inte att få någon rätsida på Sovjetunionens historia efter 1923 utan att inse att den är en *tredeledad* kamp mellan byråkratin, arbetarklassen och småborgerliga och borgerliga krafter. Stalin återupprättade inte kapitalismen varken under krisen 1928-33 eller 1941-42, och han bevarade den inte i Östeuropa 1947-48.

Med Trotskijs omskrivning kan vi säga att byråkratin på sitt sätt och med barbariska medel varken försökte bygga ett socialistiskt klasslöst samhälle eller återupprätta kapitalismen, utan den försökte försvara och utvidga sin egen makt och privilegier. Även om den varken hade en härskande klass' samhällseliga eller historiska rötter eller dess ekonomiska funktion, så hade den faktiskt en *relativ* självständighet som gjorde det möjligt för den att försvara sig under förutsättning att den inte utmanades av ett revolutionärt massuppror. Den historiska grundvalen till dess makt var att massornas aktivitet först minskade och därefter försvann. Den relativa självständigheten kunde vara så länge detta tillstånd existerade.

I ett långsiktigt historiskt utvecklingsperspektiv kan den sovjetiska byråkratin förvisso betraktas som en drivrem för kapitalismens tryck mot Sovjetunionen. Men det betyder inte att den under en övergångsperiod vid varje allvarlig kris handlade i den internationella borgarklassens omedelbara intressen. Det finns inget ursäktande i denna marxistiska tolkning. Tvärtom: de slag som byråkratin vid olika tillfällen under historien riktade mot borgerliga eller proborgerliga krafter kom efter

perioder där den själv hade försvagat Sovjetunionen och det sovjetiska proletariatet, och dessa slag åtföljdes av ännu fler slag mot arbetarna och bönderna. I det långa loppet försvagades massorna och landet av fruktansvärda, onödiga förluster och offer, och de gjorde det omöjligt att på nytt gå framåt i riktning mot ett klasslöst samhälle. Utifrån denna övergripande synvinkel är byråkratins globalt kontrarevolutionära karaktär obestridlig.

Bara den revolutionärt marxistiska tolkningen av Sovjetunionen och den sovjetiska byråkratin går helskinnad ur de senaste årens betydelsefulla omvälvningar. Sovjetunionen var ett postkapitalistiskt samhälle, som på grund av å ena sidan landets internationella isolering från de mest utvecklade industriländerna och å den andra den byråkratiska diktaturens negativa effekter på samhällslivets samtliga områden, hade fastnat i ett övergångsskede mellan kapitalism och socialism. Det kunde återgå till kapitalism. Om byråkratins makt störtades genom en politisk revolution kunde det göra betydande framsteg mot socialismen. Ingen har erbjudit en alternativ sammanhängande förklaring av detta samhälle och diktatur.

Vi har ett klart svar på frågan om hur sammanbrottet i öst var möjligt: en byråkrati hade tillskansat sig makten och dess politiska bas föll samman. Poängen är inte att personerna vid makten var onda eller inspirerades av felaktiga teorier, utan att de ekonomiska, politiska, kulturella, ideologiska och psykologiska krafterna samverkade på ett sätt som denna bok ska försöka analysera.

Det är denna uppfattning om en *socialt avgränsad* byråkrati som rättfärdigar vår användning av detta begrepp för att karakterisera det härskande skiktet i Sovjetunionen vid ett antal tillfällen – exempelvis 1930, 1937, 1945, 1956, 1970, 1986 och 1990. De politiska förhållandena var givetvis helt olika före och efter Stalins blodiga utrensningar, före och efter segern under Andra världskriget, före och efter Chrusjtjovs inledande avstalinisering, i början av Gorbatsjovs styre och i augusti 1991. Men de uttryckte olika styresformer av samma sociala skikt. På liknande sätt härskade den tyska imperialistiska borgarklassen under Bismarck 1880, kejsaren 1900, Weimarrepubliken 1920, nazisterna 1935 och Förbundsrepubliken sedan 1948, fast med hjälp av ytterst olika politiska system. Dessutom var byråkratins inre sammanhållning mycket större under perioden 1950-70 än vad den var 1930-39 eller vad den skulle bli efter slutet av 70-talet. Graden av sammanhållning både återspeglade och växelverkade kraftfullt med samhällets relativa stabilitet eller instabilitet. Således påskyndade byråkratins ökande och konfliktfyllda sönderfall det sovjetiska samhällets och Sovjetunionens upplösning.

II

När vi säger att den revolutionärt marxistiska tolkningen av den sovjetiska byråkratin är den enda som har klarat av händelsernas eldprov, så vill vi inte låta påskina att den har haft svar på alla frågor. Långt därifrån. När vi grep oss an sovjetsamhällets övergångskaraktär och sovjetbyråkratins speciella natur, så koncentrerade vi oss på hur detta samhällsskikt *uppkom* och den relativa stabiliteten hos dess makt och privilegier. Men problemet idag är hur det *går utför* med samma sociala skikt och hur det nu börjar falla sönder. Nedgångens dialektik är inte samma som uppgångens. I detta avseende bör två saker betonas.

Den internationella borgarklassens och sovjetbyråkratins relativa ställningar var helt andra på 1930-talet (världsekonomisk kris!) jämfört med idag. Under stalinismens uppkomst, speciellt efter 1928, agerade byråkratin som en blossande röd och framgångsrik uppkomling. Till och med när Chrusjtjov efterträdde Stalin kände han sig stark nog att förkunna för den amerikanska borgarklassen: "Vi ska begrava er." Men idag verkar både den sovjetiska och den kinesiska byråkratin i en världssituation där de ekonomiska styrkeförhållandena gentemot de ledande imperialistiska länderna faktiskt försämrats. Byråkratin är starkt medveten om denna försämring och överdriver till och med hur djup och varaktig den är. Den har inte längre uppkomlingens röda kinder: snarare kännetecknas den av åldrande förtvivlan. Av både objektiva och subjektiva skäl är den alltså mycket

mer sårbar för imperialistiska påtryckningar, och betydande delar inom dess egna led är beredda att förena sig med den internationella borgarklassen.

Som ett resultat av det USA:s objektivt starkare position, utbredningen av revolutioner och effekten av många av sovjetbyråkratins brott, lyckades imperialismen efter Andra världskriget dessutom upprätta en internationell allians som stod i bjärt kontrast till de djupa sprickorna under perioden 1929-45. Även om den mellanimperialistiska konkurrensen har fortsatt, så har det skett inom ramen för denna allians. 30- och 40-talens uppsplittrade världsmarknad gav andrum åt den reaktionära utopin om "socialism i ett land". De senaste decenniernas enade världsmarknad har överöst denna utopi med hammarslag.

Å andra sidan förefaller möjligheten av att den byråkratiska diktaturen störtas med hjälp av en *segerrik* politisk revolution förekommas genom att kapitalismen återupprättas. De objektiva styrkeförhållandena mellan proletariatet, byråkratin och de krafter som är för ett återupprättande ger förvisso stor tyngd åt arbetarklassen i åtminstone Ryssland och Tjeckoslovakien och till och med i Rumänien och Polen. Arbetarklassens aktivitet och mobiliseringar har ökat i flera av dessa länder. Men ett segerrikt resultat kräver också en hög klassmedvetenhet, självorganisering och politisk ledning från arbetarklassens sida, med ett klart innehåll och en dynamik av klassmakt – villkor som fortfarande saknas i varenda land i Östeuropa och i mindre grad även i Ryssland själv.

Det är därför vi i Östtyskland fick se en process som i vissa stycken påminner om Marx' analys av Frankrike 1848: nämligen hur en politisk revolution snabbt omvandlades till en social kontra-revolution. Det är också på grund av detta som de krafter som är för ett återupprättande har trätt i förgrunden i flera andra östeuropeiska länder och nu utvecklas i större skala i Sovjetunionen. Om vi bortser från att det handlar om att DDR helt enkelt sväljs av Förbundsrepubliken så är naturligtvis ett återupprättande av kapitalismen ingenstans avgjort på förhand. Processen genomgår ett klassiskt mönster i tre steg. En första period av allmän demokratisk yra följs av en reaktionär motoffensiv under förhållanden av djup politisk förvirring och desorientering inom arbetarklassen. Men så i den tredje fasen börjar arbetarna, trots bristen på politisk klarhet och politiska mål, försvara sina omedelbara materiella intressen, inte bara mot de krafter som öppet är för ett återupprättande utan också mot de "demokratiska" regeringar som de själva hjälpt till att välja. Denna fas har redan påbörjats i Polen. Den kommer att utvecklas på fler ställen.

Ett återupprättande av kapitalismen är bara möjlig om detta motstånd besegras eller åtminstone splittras så att det inte fungerar i praktiken. Men det är på inget vis säkert med ett sådant resultat. Det är inte oundvikligt i det tidigare Sovjetunionen, som har världens starkaste arbetarklass, och en av de mest yrkeskunniga och kultiverade i världen. En av de mest positiva aspekterna av de fem senaste årens världsutveckling är att denna mäktiga samhällskraft har vaknat och gjort sina första självständiga ingripanden, och det kan till stor del återuppväga och till och med vända de negativa trenderna i Östeuropa. Men å andra sidan förblir det ett faktum att den östeuropeiska och sovjetiska arbetarklassens låga klassmedvetande har skapat en situation som återupprättare kan utnyttja.

Vi måste medge att vi revolutionära marxister allvarligt underskattade stalinismens och den byråkratiska diktaturens katastrofala långsiktiga effekter på den allmänna medvetenhetsnivån. Utifrån sina erfarenheter har den stora majoriteten av de arbetande i dessa länder dragit slutsatsen att den byråkratiska diktaturen fullständigt har misslyckats med att garantera den konsumtionsnivå och de friheter som de strävar efter. Eftersom årtionden av stalinistisk indoktrinering – med stöd av den borgerliga ideologiska offensiven – sa att dessa byråkratiska regimer var socialistiska så var stalinismens bankrutt i deras ögon en bankrutt för kommunismen, marxismen och kort och gott till och med socialismen. Detta ledde till ett ideologiskt-moraliskt tomrum i deras mitt. Och eftersom samhället precis som naturen avskyr tomrum, har ideologiska strömningar som är skilda från och mot socialismen – från prokapitalistisk socialdemokrati och borgerlig liberalism till religiös fundamentalism, rasistisk chauvinism och rent av fascism – lyckats tränga in i dessa samhällen och göra

betydande framsteg.

För att kunna återfå en medvetenhetsnivå och ett ledarskap som motsvarar uppgiften att ta statsmakten och direkt utöva den – med andra ord leda en politisk revolution – måste arbetarklasserna i Sovjet och Östeuropa gå igenom en hel rad praktiska erfarenheter av masskamp. Ingen propaganda eller skolning, oavsett hur nödvändig den än må vara, kan ersätta detta, den enda verkliga källan till kollektivt massmedvetande. Alla försök att ta genvägar under denna långa och smärtsamma process – exempelvis genom nya experiment i substitutionism – kommer bara att leda till nya katastrofer.

III

Över hela världen ställer praktiskt taget varenda strömning och tendens inom vänstern samma frågor. Hur var katastrofen möjlig? Hur kan man undvika en upprepning? Har det socialistiska projektet överhuvudtaget någon framtid? Kommer det att överleva stalinismens och poststalinismens skeppsbrott? Det går inte att ge ett övertygande svar på dessa frågor utan att ge en systematisk teori om arbetarbyråkratin – de byråkratier som uppstår ur arbetarorganisationerna och arbetarstaterna. Det är syftet med denna bok.

Byråkratin är ett monster med många ansikten och det måste uppfattas som ett sådant. Dess rötter är ekonomiska och institutionella. Dess utveckling för med sig politiskt-strategiska alternativ. Det återspeglas i processer av ideologiskt själv rättfärdigande och förfall. Dess uppstigande till makten förmedlas genom ett negativt kaderurval. Alla dessa aspekter på byråkratiseringen analyseras i de tre första kapitlen, där den röda tråden är definitionen av byråkratin som *ett nytt socialt skikt* som tar över administrativa funktioner som massorna tidigare genomfört själva. Det beror i sin tur på att det har uppstått en samhällslig arbetsdelning inom arbetarrörelsen, inklusive det härskande partiet i en arbetarstat. Hädanefter leds och ”basas” arbetarna av folk som kommer från deras egna led. De förtrycks och sugs ut av sina egna funktionärer.

Marxister har allmänt sett förstått de ekonomiska orsakerna till och konsekvenserna av detta förtryck i Sovjetryssland ända sedan 1920-talet. De institutionella orsakerna och konsekvenserna blottades av Rosa Luxemburg 1918, av vänsteroppositionen och i Rakovskij's briljanta analys på 1920-talet, och av Trotskij's auktoritativa syntes på 1930-talet. Under glasnost har många nya sensationella avslöjanden publicerats i Sovjetunionen, men de lägger inte något verkligt nytt till denna grundläggande analys.

I Sovjetunionen och liknande länder gick det att se arbetarbyråkratins ambivalenta och blandade karaktär allra tydligast i förhållandet mellan administrativ makt och rikedom. Byråkratins icke-kapitalistiska natur uttrycktes i det faktum att den i grund och botten inte *härskade* via pengar utan med hjälp av ett monopol över den politiska makten. Å andra sidan uttrycktes dess icke-socialistiska karaktär i dess oförmåga att befria sig från *inflytandet* från pengar och rikedom. Det faktum att den inte var en ny härskande klass uttrycktes i dess oförmåga att befria sig från hela denna blandning av maktmonopol och pengamakt och basera sig på en i grunden ny härskarmekanism.

De statliga, parastatliga och privata byråkratiernas obestridda tillväxt, som tas upp i kapitel 4, måste placeras inom ramen för klassmakten. Ingen sektor av den borgerliga byråkratin har någonsin lyckats bryta rikedomens avgörande makt. Tvärtom: medan rikedom i de postkapitalistiska samhällena när det kommer till kritan underordnades den politiska makten, så härrör den politiska makten i de kapitalistiska samhällena när det kommer till kritan ur förmögenheterna. När den skaffar sig en hög grad av självständighet så blir det antingen en väg till primitiv ackumulation av privata rikedomar eller ett sätt att tränga in i borgarklassens översta skikt.

Således grundas teorin om en ”byråkratisering av världen” på en felaktig uppfattning av den kapitalistiska verkligheten. Den förutsätter att man bryter storfinansens kontroll över de viktigaste

sätten att skapa och fördela materiella rikedomar, och därmed över samhället i sin helhet, medan en sådan process i själva verket inte har inletts i något av de utvecklade kapitalistiska länderna.

Det är sant att det finns två gemensamma samhällseliga källor för de parallella – inte identiska – processerna av byråkratisering av arbetarnas massorganisationer, arbetarstaterna, de borgerliga staterna och den privata storfinansen: nämligen det sociala och ekonomiska livets allt mer komplicerade beskaffenhet sedan förfallet för den ”fria konkurrensens” kapitalism, och de härskande klassernas och samhällsskiktens allt större behov att hårdare än tidigare kontrollera arbetarna och alla människor som de ”basar över” – beroende på världsproletariatets större objektiva styrka och dess större möjlighet att destabilisera och störta de existerande maktstrukturerna. Detta dubbla fenomen motsvaras av byråkratier med på andra sätt olika karaktär.

Paradoxalt nog uppstår byråkratierna inte så mycket på grund av någon grundläggande svaghet hos arbetarklassen som dess relativa styrka och *delvisa segrar*, i så måtto som dessa segrar förblir bara delvisa och leder till *delvisa nederlag*. I sista hand uttrycker alltså byråkratiseringen den instabila jämvikt mellan klasskrafterna som ända sedan 1917 har kännetecknat världssituationen. Världsproletariatet har inte lyckats sprida oktoberrevolutionen till de ledande industriländerna och föra in samhället under producenternas och konsumenternas medvetna kontroll. Imperialismen har ännu inte lyckats återinföra sitt styre över hela världen och på ett avgörande sätt knäcka arbetarrörelsen i de kapitalistiska länderna. Denna instabila jämvikt kan inte vara för evigt. Byråkratiernas öde kommer att avgöras av hur klasskampen i världsskala går.

IV

En förutsättning för ett nytt genombrott mot socialismen är att byråkratiernas tyngd på ett grundligt sätt marginaliseras inom massrörelsen i både de kapitalistiska och de stalinistiska eller tidigare stalinistiska staterna. Möjligheterna för att byråkratin vittrar bort, som analyseras i det sista kapitlet, kommer uppenbarligen att förbättras av en mer djupgående förståelse av hela detta fenomen. I denna mening har författarens syfte varit att ge ett blygsamt bidrag till den historiska uppgiften att hindra stalinismens fasor från att återuppstå eller återupprepas.

Men till syvende och sist måste marxister dela Marx' egen övertygelse att socialismens framtid är olösligt knuten till den faktiskt existerande arbetarklassens kamp – det vill säga till dess omedelbara intressen som den själv ser dem. De måste också dela Marx' övertygelse att socialismens möjlighet uppstår ur kapitalismens motsättningar, att det nya samhällets beståndsdelar utvecklas i de mest utvecklade kapitalistiska ländernas sköten. Den socialistiska revolutionen betyder i själva verket att befria dessa grundläggande element.

Precis som byråkratiseringen berodde på att arbetarklassen fick mindre kontroll över sina egna organisationer och arbetarstaten, så hänger i denna mening byråkratin bortvittrande på att de arbetandes – både kroppsarbetarnas och tjänstemännens – egen aktivitet och självorganisering ökar betydligt, och på att de förmår ta omorganiseringen av samhället i sina egna händer under relativt gynnsamma förhållanden vad gäller materiellt välstånd. Detta är inte något att spekulera om. Frågan måste besvaras på grundval av erfarenhetsmässiga bevis, i ljuset av hur de historiska trenderna utvecklar sig. Dessa bevis kan sammanfattas på följande sätt: även om de arbetande hittills inte på något varaktigt sätt har lyckats förhindra byråkratiseringen av sina massorganisationer, så har de vid olika tillfällen på betydande sätt kunnat utmana den i en rad länder, efter massmobiliseringar och en kvalitativt ökad egen aktivitet. En motsvarande process har under de senaste två åren börjat utveckla sig i Sovjetunionen.

Och även om den stora massan av lönarbetare ingenstans på ett varaktigt sätt har lyckats bli samhällets härskare, så har de på samma sätt periodvis tagit viktiga steg i denna riktning i kölvattnet på kraftfulla explosioner av masskamp. Denna trend har inte upphört. Det finns många tecken på att

den kommer att öka och inte minska under de kommande åren.

Ett viktigt tecken är de ökande massiva utomparlamentariska mobiliseringarna kring en rad viktiga politiska frågor: kampen mot krig och militarism, kampanjerna mot kärnkraft, försvaret av miljön, frågor som uppstått efter feminismens uppgång, de nya perspektiven på direkt demokrati, utvidgade rättigheter för arbetarna, och överhuvudtaget frågor kring "livskvalitet". För närvarande är alla dessa rörelser utan samband, splittrade på basis av "en fråga", utan någon sammanhängande vision om en alternativ samhällsmodell. Av denna orsak kan de åtminstone delvis återvinnas och införlivas i den traditionella etablerade politiken. Och ändå är de uttryck för de arbetandes instinktiva tendens att praktisera politik på ett annat sätt. Mer direkt demokrati istället för *uteslutande* indirekt, representativ demokrati med auktoritära förtryckande drag, för att inte säga öppen diktatur: detta börjar framstå som ett politiskt alternativ för de kommande åren.

Det är också nära knutet till en samhällsekonomisk inriktning: varken statlig despotism eller marknadsdespotism, låt producenterna själva avgöra vad de producerar, hur de producerar det och hur de fördelar det de producerat. Denna vision kommer att spridas i de stater som likt Kina fortfarande belastas av ett stalinistiskt system, men också i de stater som har förkastat stalinismen utan att hitta ett livskraftigt alternativ. Det passar den tredje teknologiska revolutionens logik, som kräver att de hierarkiska, uppifrån och ner organiserade, arbetsprocesserna försvinner. Framtiden för socialismen och människans frihet, framtiden för mänskligheten – till och med dess överlevnad – är beroende av att dessa trender smälter samman på ett medvetet och organiserat sätt.

Denna bok skrevs vid en tidpunkt då många av de kommunistiska regeringarna i Östeuropa hade störtats, vid en tidpunkt då den gamla byråkratiska samhällsordningen överallt var i någon sorts kris men innan den misslyckade kuppen i Moskva i augusti 1991 och det efterföljande förkastandet av det kommunistiska styret i Sovjetunionen och dess sönderfall. Dessa senare händelser utgör en utveckling av just de processer som analyseras i denna bok, i synnerhet den tredelade kampen mellan de prokapitalistiska krafterna, byråkratin och den ånyo oberoende arbetarrörelsen.

Den ökande arbetarkampen, som gruvarbetarnas aktioner 1989 och 1990, bidrog kraftigt till att utmana legitimiteten hos SUKP:s [Sovjetunionens kommunistiska parti – öa] makt men blev inte tillräckligt utbredd, samlad och programmatiskt välorienterad för att bli ett självständigt politiskt alternativ till nomenklaturen och de prokapitalistiska krafterna, många av dem inom den gamla byråkratiska samhällsordningen. Så det blev dessa krafter som kunde ta det politiska initiativet. Jeltsins seger och hans förkunnande av privatiseringarnas och den fria marknadens påstådda fördelar bekräftar på sitt sätt att den byråkratiserade ekonomin var en djupt motsägelsefull och instabil samhällsbildning som var tvungen att röra sig mot antingen socialismen eller kapitalismen. Men det otvivelaktiga politiska faktum att den ryska regeringens alternativ för tillfället är att bygga kapitalismen eliminerar inte i sig själv den gamla tredelade kampen. Betydande delar av den gamla stalinistiska byråkratin överlever. Och arbetarnas organisationer fortsätter att utveckla sin egen självständiga dynamik allteftersom de ställs inför de nya myndigheternas politik – det medvetna skapandet av arbetslöshet, våldsamt inflation, nermontering av samhällsservice, privatisering och liknande.

Klasskampen i de tidigare sovjetiska staterna går således in i ett nytt skede. Även om regeringarna vill upprätta kapitalism så ska vi inte ta deras önskningar för verkligheten. De samhällskrafter och politiska val som diskuteras på dessa sidor är lika giltiga som någonsin i de tidigare sovjetiska republikerna, precis som de är det i Östeuropa och med lämpliga variationer i de länder som fortfarande kallar sig kommunistiska.

Kapitel 1 Byråkrati och varuproduktion

Sovjetunionens och liknande samhällens främsta kännetecken var statsapparaten sjukliga tillväxt. I Sovjetunionen självt kom det ekonomiska systemet att nästan allmänt beskrivas som en ”kommandoekonomi”, och det är ett historiskt faktum att statens kontroll över samhällslivets alla delar präglade nästan 60 års byråkratisk diktatur. Den första fråga som så uppstår är då: vilka är statens materiella grundvalar? Vilken är dess plats i människans samhälle?

Det övergripande sambandet mellan brist, den samhälleliga arbetsdelningen, överförandet av vissa samhällsfunktioner till en speciell grupp människor (byråkratin) och statens ursprung och fortsatta existens slogs fast av Marx och Engels:

Det är tydligt att så länge det mänskliga arbetet ännu var så föga produktivt att det bara lämnade ett ringa överskott utöver de för uppehållet nödvändiga livsmedlen, så länge var det möjligt att öka produktivkrafterna och utvidga omsättningen, att utveckla stat och rättsväsen och lägga grunden till konst och vetenskap endast genom en ökad arbetsdelning, vilken som förutsättning krävde den stora arbetsdelningen mellan de massor, som utförde det enkla manuella arbetet, och ett fåtal privilegierade, som ledde arbetet, handeln, de statliga angelägenheterna och som senare sysselsatte sig med konst och vetenskap.¹

[Statens] andra [utmärkande kännetecken] är inrättandet av en *offentlig våldsmakt*, vilken inte längre omedelbart sammanfaller med befolkningen som själv organiserar sig som beväpnad makt. Denna speciella offentliga makt är nödvändig, emedan en självverksam beväpnad organisation av befolkningen är omöjlig efter splittringen i klasser... Denna offentliga våldsmakt existerar i varje stat. Den består inte bara av beväpnade människor utan också av sakliga bihang, fängelser och tvångsanstalter av alla slag, om vilka gentilsamhället ingenting visste.²

1. Den samhälleliga arbetsdelningen, staten och brist

Bortvittrandet av staten och samhällets klasser – som Marx och Engels såg som parallella processer – förutsätter att produktivkrafterna har uppnått en sådan nivå att bristen kan övervinnas och människorna får möjlighet att uppnå sin fulla utveckling. Under sådana omständigheter måste inte individerna längre underkastas den *samhälleliga* arbetsdelningens tyranni. Eller med en omskrivning av Engels ord, så kan de ”gemensamma samhällsangelägenheterna” härnäst utföras av *alla män och kvinnor* och inte längre av en *speciell apparat*.

Först den genom storindustrin uppnådda enorma stegringen av produktivkrafterna medger att arbetet fördelas på alla samhällsmedlemmar utan undantag och att därigenom arbetstiden förkortas, så att alla får tillräckligt med tid över att delta i de allmänna samhällsangelägenheterna - teoretiskt såväl som praktiskt.³

Engels hävdar uttryckligen att ”de allmänna samhällsangelägenheterna” inbegriper alla de funktioner som i ett klassamhälle utförs av staten. Bortvittrandet av staten innebär således att genomförandet av dessa funktioner återgår till samhället själv, utan behov av någon speciell apparat eller byråkrati.

Redan i *Den tyska ideologin* (1845-46) hade Marx och Engels insett att en förutsättning för kommunismen var en ”stor ökning” och ”hög utveckling av produktionskrafterna”, ty ”utan den skulle bara *fattigdomen* bli allmän, d.v.s. om alla levde i *nödtorft* skulle också striden om det nödvändigaste

1 Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, på marxists.org. I kapitel 5 nedan behandlar vi den allmänna frågan hur man definierar brist.

2 Friedrich Engels, *Familjens, privategendomens och familjens ursprung*, på marxists.org.

3 Friedrich Engels, *Anti-Dühring*, på marxists.org.

upprepas och all gammal skit återupprättas.”⁴ Från denna den historiska materialismens grundläggande tes följer att det finns tre materiella orsaker till att det inte existerar socialism i Sovjetunionen och andra sådana samhällen: (1) produktivkrafternas otillräckliga utvecklingsnivå, (2) dessa samhällens isolering från de dominerande industriländerna, och (3) den förnyade kampen för att tillfredsställa de materiella behoven, som leder till det oundvikliga resultatet att ”all gammal skit” återkommer.

Trotskij uttryckte detta klart i *Den förrådade revolutionen*:

Om staten inte dör bort utan blir mer och mer despotisk, om arbetarklassens talesmän blir byråkratiserade och byråkratin reser sig över det nya samhället, sker detta inte på grund av några sekundära orsaker som psykologiska kvarlevor från det förflutna, etc., utan är ett resultat av den krassa nödvändigheten att frambringa och stödja en privilegierad minoritet så länge det är omöjligt att garantera genuin jämlikhet. .. Grundvalen för byråkratstyre är samhällets fattigdom på konsumtionsvaror, med den därav resulterande alla-mot-alla-kampen. När det finns tillräckligt med varor i en affär, kan köparna komma närhelst de önskar. När det råder knapphet på varor, tvingas köparna stå i kö. När köerna är mycket långa, är det nödvändigt att sätta dit en polisman för att hålla ordning. Sådan är utgångspunkten för sovjetbyråkratins makt. Den ”vet” vem som skall få någonting och vem som måste vänta.⁵

I egenskap av det organ som övervakar och sköter ”de allmänna samhällsangelägenheterna” (det vill säga ackumulera en del av det samhälleliga överskottet, sköta militära angelägenheter, upprätthålla de regler som styr samverkan mellan medborgarna, bygga och underhålla infrastrukturen, etc) så kommer staten, till skillnad från den direkta ekonomiska verksamheten i form av produktion och distribution, att förkroppsligas i speciella apparater vilka, som Engels visar i *Anti-Dühring*, erövrar ett eget oberoende i samhället och blir dess herrar snarare än dess tjänare.

I denna mening har staten alltid haft en tudelad funktion: den garanterar den härskande klassens makt över de utsugna klasserna, och den garanterar den härskande klassens övergripande intressen gentemot de olika medlemmarnas privata intressen. Detta gäller alla stabila klassamhällen men framförallt för kapitalismen där de privata ekonomiska intressena är mycket mer tvingande. Exempelvis kan inte privata kapitalister på ett effektivt sätt ta på sig rollen som centralbank, eftersom de inte kan avskilja sig från sina privata intressen. Till skillnad från de privata slavägarnas, feodaltherrarnas eller de kapitalistiska företagarnas byråkratier agerar de statliga byråkratierna via ett strikt system av formella, hierarkiskt organiserade regler, oavsett vilka omedelbara resultat dessa regler kan ha på personalen som upprätthåller dem. Reglerna kan bara ändras genom ett gemensamt beslut av den härskande klassen. Det tillhör inte ”spelet” att låta bli att tillämpa dem: det beror i så fall på faktorer som korruption eller enskilda ämbetsmäns inkompetens. Armén med sitt järnhårda ”reglemente” och befälsordning och krav på blind lydnad är en obestridligt parodisk modell för den statliga byråkratin. Den förmodas stå helt skild från strävan efter privat ekonomisk vinning, och även om arméns uppstigande till en hög ställning i alla klassamhällen har varit förenat med plundring och korruption, så har de härskande klasserna normalt lyckats kontrollera dessa ”överdrifter”.

Med en insikt som ligger förvånande nära marxismen såg Hegel *fast inkomst* och *säker anställning* som byråkratins materiella grundval. Han ställde detta mot det ”civila samhällets” (det vill säga det borgerliga samhällets grundläggande klassers) varierande inkomst och osäkerhet.⁶ Om man som Hegel, lägger till byråkratins *hierarkiska* karaktär (det vill säga framtidsutsikterna att få högre inkomst genom att bli befördrad) då har man faktiskt förstått de tre samhälleliga stöttepelare som kännetecknar byråkratin, till skillnad från borgarklassen eller proletariatet.⁷

4 Marx och Engels, *Den tyska ideologin*, på marxists.org.

5 Leo Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, på marxistarkiv.se, s 25, 49.

6 Se Hegel, *The Philosophy of Right*, London 1967, s 191-92.

7 Villkoren för jobbgaranti och speciellt för att kunna avancera är att lyda och hålla inne med sina egna bedömningar. Det är den materialistiska förklaringen till alla byråkratiers speciella ideologi. Kyrkan med sitt förbud mot att

Men byråkratins sociala situation definieras inte bara av hur den skiljer sig från de klasser som omger den. Den bestäms också av dess samtidiga uppgående i ”det civila samhället”. När Hegel prisar och förhärligar de statliga funktionärernas ”osjälviska” natur (på grundval av en garanterad inkomst och säker anställning!) verkar han glömma bort att pengar, och därmed korruption, har en fullständigt formidabel lockelse i ett samhälle som styrs av rikedom. Speciellt på de högsta nivåerna kommer de statliga funktionärerna att hitta massor av sätt att bli en del av den ”egoistiska” profitörstande borgarklassen.⁸ Vi skulle kunna säga att det säregna med sovjetbyråkratin ligger just i det faktum att den verkar i ett samhälle där rikedom och överhuvudtaget privat välstånd inte är frånvarande men spelar en kvalitativt mindre roll än i både det borgerliga, feodala och sena slavägar-samhället, eller i det ”asiatiska produktionssättets” klassiska samhällen.

Det må vara hur det vill med det, men det är uppenbart att staten inte började vittra bort i Sovjetunionen. Tvärtom fortsatte den att växa som en mäktig självständig kraft ovanför samhället i sin helhet, och – som vi kan se i 1986 års partiprogram – förespråkade SUKP:s ledning öppet att den skulle stärkas ytterligare. Den sovjetiska byråkratiseringen återspeglade inte bara en historisk efterblivenhet utan också djupgående sociala spänningar, fjärran från ett klasslöst samhälle. För att få bukt med dessa motsättningar krävdes att de statliga organen, det vill säga byråkratin, existerade och växte. Som Engels skrev: ”Staten är sålunda ingalunda en makt, som påtvingas samhället utifrån... Den är snarare en produkt av samhället på ett bestämt utvecklingsstadium, den utgör beaktelsen att detta samhälle invecklat sig i en olöslig motsägelse med sig själv, splittrats i oförsonliga motsättningar, som det inte är i stånd att avskaffa.”⁹

Revolutionära marxister anklagar inte den stalinistiska fraktionen och dess arvtagare vid makten för att ha ”orsakat” statens och byråkratins groteska tillväxt genom ”förräderier” eller ”politiska misslag”. I själva verket är motsatsen fallet. De revolutionära marxisterna förklarar den stalinistiska fraktionens och dess arvtagares seger, politiska linje och ideologi med hjälp av de materiella och samhälleliga förhållanden som skisserades ovan. De förebråelser man kan rikta mot dem, i den mån förebråelser fyller någon funktion inom ramen för den vetenskapliga socialismen, är dessa:

1. De döljer den sociala verkligheten och gynnar ett ”felaktigt medvetande” genom att ge byråkratin ett specifikt ideologiskt rättfärdigande. Genom att på detta sätt avvika från marxismen och en historiskt materialistisk tolkning av samhället lurar de sitt eget lands och överhuvudtaget världens arbetarklass och ger stor hjälp åt den internationella borgarklassen och dess ideologer.¹⁰
2. I namn av ”kommunismen” och ”marxismen” släppte de lös utsugning och förtryck av arbetare, ungdomar, kvinnor och nationella minoriteter, vilket utgör ett brott mot socialismen och proletariatet.
3. Deras politik har i praktiken lett till förhållanden som istället för att begränsa brist och byråkratiska överdrifter till ett minimum tvärtom avsevärt har uppmuntrat utvecklingen av dem. De har således inte handlat, och handlar inte, i socialismens och proletariatets intressen

ifrågasätta den uppenbarade trossatsen är kanske det bästa exemplet på denna förening mellan byråkratiska hierarkier och institutionaliserad lydnad. Förvisso spelar ideologin en viktig roll i att internalisera lydnad och således för byråkratins objektiva sammanhållning. Se det nyutkomna dokumentet från Vatikanen som förkunnade att en påvlig (det vill säga en centralstyrd och hierarkiskt strukturerad) organisation per definition inte kan vara demokratisk. Förvisso inte. Romersk-katolsk föreskrift från *Congrégation pour la Doctrine de Foi*, 25 maj 1990.

8 Till och med i ett förkapitalistiskt samhälle som Manchudynastiens Kina när det stod vid höjdpunkten för sin makt och välstånd, kunde en intelligent fransk jesuitpräst omedelbart upptäcka detta tudelade beteende hos mandarinerna. Uppenbarligen var hans bakgrund sådan att han kunde förstå byråkratins i grunden motsägelsefulla karaktär. Louis Lecomte, *Un Jésuite à Pékin*, Paris 1990.

9 Friedrich Engels, *Familjens, privategendomens och familjens ursprung*, på marxists.org.

10 Den största ideologiska hjälpen var att kalla Sovjetunionen och liknande samhällen för en ”faktiskt existerande socialism”. Idag är resultatet uppenbart: alla de som förkastar stalinismen och dess gissel tenderar nu att förkasta även socialismen.

som klass, utan har underordnat dessa intressen under den privilegierade byråkratins särintressen.

Denna marxistiska analys av statens och byråkratins sjukliga tillväxt i Sovjetunionen ställer en avgörande historisk fråga. Hade inte mensjevikerna trots allt rätt när de, mot Lenin och Trotskij, motsatte sig oktoberrevolutionen på grundval av att Ryssland inte var moget för socialismen och att alla försök att ”hoppa över” en kapitalistisk utveckling var ”voluntarism” och ”blanquism”? Var inte den ryska revolutionen ett historiskt misstag om, som utvecklingen av produktivkrafterna efter 1945 har visat, kapitalismen ännu inte hade förverkligat hela sin ekonomiska potential i världsskala?¹¹

Svaret på denna fråga är att man måste skilja den *socialistiska världsrevolutionens förlopp* från illusionen att fullborda uppbygget av ett socialistiskt samhälle i ett land. Tveklöst var inte Ryssland ”moget” för att upprätta ett sådant samhälle, och fram till 1924 delades denna ståndpunkt av alla revolutionära marxister, inte bara Lenin, Trotskij, Luxemburg, Bucharin, Zinovjev, Lukács, Gramsci, Thalheimer, Korsch eller Radek, utan även Stalin själv. Och ändå var *världen* mogen för socialismen. Denna åtskillnad och visshet hade Engels förklarat redan i *Anti-Dühring*, och det som var sant 1878 var ojämförligt mer sant 1917.

Arbetsstatens beslagtagande av produktionsmedlen är ju en *politisk* handling som inte bara hänger ihop med de förhärskande materiella förhållandena utan också de existerande politiska och subjektiva förhållandena. På grundval av upptäckten av lagen om den ojämna och sammansatta utvecklingen kunde Trotskij så tidigt som 1905-06 förutsäga att proletariatet i ett mindre utvecklat land som Ryssland, *inom ramen för den imperialistiska världen*, skulle kunna utnyttja en unik kombination av samhällsekonomisk underutveckling och politisk mognad för att störta kapitalets statsmakt innan något liknande ägde rum i de mer utvecklade industriländerna.

Imperialismen hämmar både en fullständig utveckling av de objektiva villkoren för socialismen i de underutvecklade länderna (det vill säga en fullbordad utveckling av kapitalismen) och av de subjektiva villkoren för socialismen i de högt industrialiserade länderna (det vill säga en fullständig utveckling av ett proletärt klassmedvetande). Det är just kombinationen av dessa två processer som avgör den konkreta form som den socialistiska världsrevolutionen tar. Den kan *börja* i länder som Ryssland men kommer bara att leda till en fullständig utveckling av ett socialistiskt samhälle om den sprider sig till de industriellt mest utvecklade länderna. 1900-talets hela tragedi ryms i denna prognos.

Ända från början ansåg Lenin, Trotskij, Luxemburg och deras kamrater att Oktoberrevolutionens historiska berättigande låg i att den var en drivkraft för den socialistiska världsrevolutionen, och inte bara ett sätt att ”utveckla socialismen i ett land”. Låt oss för ett ögonblick lyssna till Luxemburg:

Må de tyska regeringssocialisterna skrika, att bolsjevikernas valde i Ryssland är en vrångbild av proletariatets diktatur. Om det var eller är det, så var det bara därför att det just var en produkt av det tyska proletariatets hållning, som var en karikatyr på socialistisk klasskamp. Vi står alla

11 För mensjevikernas teorier se bland annat Raphael Abramowitsch, *Julius Martow: sein Werk und seine Bedeutung für den Sozialismus*, Berlin 1924, och Karl Kautsky, *Demokrati eller diktatur*, Stockholm : Tiden, 1919, *Terrorism and Communism* (1919), New York 1920, ”Die Lehren des Oktoberexperiments” (”Lärdomar från oktoberexperimentet”), *Die Gesellschaft* No 4, 1925, och ”Das Proletariat in Russland” (Proletariatet i Ryssland”), *Der Kampf* No 10, 1925. Se även Massimo Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution*, London 1979, som innehåller en omfattande diskussion om Kautskys uppfattningar i denna fråga. Allmänt sett företrädde Martov en vänstermensjevikisk och Kautsky en högermensjevikisk ståndpunkt. Det är intressant att notera att en rad ”liberaler” i Sovjetunionen idag anammar en ny-socialdemokratisk inställning till oktoberrevolutionens historiska och politiska orättmätighet. Se bland andra Michail Lobanov i *Moscow News*, 17 december 1989, A Tsytko i *Soviet Weekly*, 8 mars 1990, och mer överraskande, general-överste Volkogonov i *Nouvelles de Moscou*, 4 mars 1990. Det finns också tecken på att socialdemokratien håller på återuppstå som politisk kraft i Sovjetunionen. Se *Nouvelles de Moscou*, 4 mars 1990.

under historiens lag och den socialistiska samhällsordningen låter sig bara genomföras internationellt. Bolsjevikerna har visat, att de förmår allt som ett äkta revolutionärt parti förmår åstadkomma inom de historiska möjligheternas gränser. De bör inte försöka agera som de ville utföra underverk. Ty en mönstergill och felfri proletär revolution i ett isolerat, av världskriget utmattat, av imperialismen strypt, av det internationella proletariatet förrätt land vore ett underverk.

Vad det gäller är att i bolsjevikernas politik skilja det väsentliga från det oväsentliga, kärnan från det tillfälliga. I denna sista period, där vi står inför avgörande slutstrider i hela världen, var och är socialismens viktigaste problem just den brännande tidsfrågan: inte den eller den taktiska detaljfrågan utan proletariatets aktionsduglighet, massornas dådkraft, socialismens vilja till makt över huvud. I den meningen var Lenin och Trotskij och deras vänner de första som föregick världsproletariatet med sitt exempel, de är tills vidare ännu de enda som med Hütten kan utropa: Jag har vågat!¹²

Första världskriget förvärrade imperialismens och det kapitalistiska produktionssättets inre motsättningar och resulterade i en praktiskt taget oavbruten rad av revolutioner. Även om de fick en betydande impuls från den ryska oktoberrevolutionen och grundandet av sovjetstaten så utgjorde de en *verklig världsprocess* som förde med sig framtidsutsikter av revolutionära segrar i industriellt utvecklade länder som Tyskland, Österrike, Italien och Finland. Även om det var omöjligt att förverkliga socialismen i Ryssland så ökade under denna period möjligheterna att uppnå socialismen i världsskala. Historiskt sett är alltså oktoberrevolutionen fullständigt berättigad.

Den ryska revolutionen var en sammandrabbning mellan massiva samhällskrafter som liknade lössläppta naturkrafter och inte kunde kontrolleras av återhållsamma eller ”förnuftiga” liberala medlare. Under denna extrema polarisering stod inte alternativet mellan liberal demokrati och ”bolsjevikisk diktatur” utan snarare mellan proletariatets diktatur och en mordisk extrem högerdiktatur av halvfascistisk karaktär.¹³ Således mördade den ukrainska kontrarevolutionären Petljura, som ingalunda stod längst till höger bland de politiska ledare som var aktiva under inbördeskriget, 100.000 judar under pogromerna 1919 – det största antalet offer för högerns terror innan Hitlers utrotningsläger. Redan innan oktoberrevolutionen hade vi general Kornilovs försök till statskupp, då kontrarevolutionärerna var beredda att få den tyska armén att ockupera Petrograd. Det hade lett till en massaker av proletariatet i Petrograd, som vi kan få en aning om av det blodbad som den tyska militarismen och Mannerheims styrkor gjorde sig skyldiga till under det finska inbördeskriget.¹⁴

Vi behöver inte spekulera om vad priset hade blivit om inte oktoberrevolutionen hade ägt rum – historiker som noggrant räknar fram kostnaden för en revolution tar nästan aldrig med sådana ”motfakta” i beräkningen. Men vi kan basera oss på det tragiska tyska exemplet. När den tyska revolutionen bröt ut 1918 försökte socialdemokratin krossa den med hjälp av *Reichswehr* och Frikårerna – kärnan till det framtida SA och SS – och släppte på så sätt lös en gradvis kontrarevolution som så småningom skulle kulminera i Hitlers maktövertagande 1933 och miljontals dödsoffer. Vi kan säga att priset för en segerrik socialistisk revolution 1918 skulle ha blivit avsevärt mycket lägre, och att den stalinistiska degenerationen av Ryssland med sina enorma kostnader därmed skulle ha kunnat undvikas. I ljuset av Tyskland alternativa väg bekräftar således den historiska balansräkningen på ett talande sätt oktoberrevolutionens rättmätighet.

Vad gäller den internationella kapitalismens anpassningsförmåga såsom den uttrycktes i den nya ”långa vågen” av ekonomisk utveckling efter Andra världskriget så har den haft ett fruktansvärt

12 Rosa Luxemburg, *Den ryska revolutionen*, på marxistarkiv.se

13 Typisk för sin sort är prinsessan Catherine Sayn-Wittgensteins memoarer, som brinner av ett intensivt klasshat mot Rysslands arbetare och bönder även om det dämpas av ökande skuld känslor. Memoarerna inleds i en entusiastisk anda av tyskfiendlig rysk chauvinism, men slutar med hyllningar till den tyska armén som befriare från de revolutionära massorna. Se *Als unsere Welt unterging*, Frankfurt 1988.

14 Vad gäller fasorna under det finska inbördeskriget, se Anthony Upton, *The Finnish Revolution, 1917-1918*, University of Minnesota Press, 1980. [Se även Aapo Roselius, *I bödlarnas fotspår*, Leopard Förlag (2009).]

pris: 20 miljoner döda som ett resultat av det första kriget, 80 miljoner som ett resultat av det andra kriget, och ett ännu större antal på grund av 140 ”lokala krig”, misären i tredje världen och diverse teknologiska katastrofer sedan 1945. Bevisar inte detta hur rätt den marxistiska tesen är, att kapitalismens negativa konsekvenser till skillnad från före 1914 avsevärt överstiger dess positiva effekter? Återigen: är inte det pris som mänskligheten har fått betala för att inte ha genomfört världsrevolutionen jämförbart mycket högre än vad priset för denna revolution hade blivit?

2. Brist och varuproduktion

Under vår utforskning av byråkrats ekonomiska rötter i bristen behöver vi nu överväga frågan om varuproduktionen. Motsättningen mellan varuproduktionen och ett samhälle av fritt associerade producenter (det vill säga ett socialistiskt samhälle som kommunismens lägre fas) är en av den historiska materialismens grundläggande läroseter.

Det är sant att varuproduktionen för Marx och Engels inte på något sätt begränsades till det kapitalistiska produktionssättet: ”Den politiska ekonomin börjar med *varan*, med det ögonblick då produkter utbytes mot varandra - antingen av enskilda personer eller av primitiva samhällen.”¹⁵ men i kapitel 1 i band 1 av *Kapitalet* skriver Marx att produkter blir varor först när de är resultatet av olika *privata arbeten som utförs oberoende av varandra*. Från det ögonblick då arbetet förlorar sin privata karaktär och blir omedelbart och direkt samhälleligt, så avgörs fördelningen av det mellan olika verksamhetssektorer inte genom spontana beslut av individer, produktionsenheter eller företag, utan genom beslut på förhand av samhället i sin helhet. Då försvinner varuproduktionen:

Inom det kooperativa samhället, grundat på gemensam rätt till produktionsmedlen, utbyter producenterna inte sina varor. Lika lite uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters *värde*... då de individuella arbetena nu - i motsats till det kapitalistiska samhället - inte längre existerar på en omväg utan omedelbart, som beståndsdelar av totalproduktionen... Det som vi här har att göra med, är inte ett kommunistiskt samhälle som *utvecklats* på sin egen grundval utan tvärtom, ett sådant som *uppstår* just ur det kapitalistiska samhället och som alltså i varje avseende, ekonomiskt, moraliskt, andligt, ännu bär märkena efter det gamla samhället, ur vars sköte det födes fram. I enlighet härmed erhåller den enskilde producenten - efter det att avdragen gjorts - exakt tillbaka, vad han ger samhället.¹⁶

Ur marxistisk synvinkel är således den delvisa förekomsten av varuproduktion i Sovjetunionen och liknande samhällsformationer, tillsammans med den byråkratiska statsapparats tillväxt avgörande bevis på att det ännu inte existerar en *socialistisk* ekonomi eller socialistiskt samhälle, en fullständig socialisering av produktionsmedlen, produktionsprocesserna eller arbetsprocesserna. Givetvis ansåg Marx och Engels att fördelningen av det samhälleliga arbetet ”i bestämda proportioner” var en regel som var giltig för alla samhällen, faktiskt med ”en naturlags” styrka. Men när Marx grep sig an denna fråga, så tillade han genast:

Vad man under olika historiska förhållanden kan ändra är endast den *form* i vilken dessa lagar gör sig gällande. Och i ett samhällssystem där det samhälleliga arbetets sammanhang tar sig uttryck i ett *privatutbyte* av de individuella arbetsprodukterna, där präglas formen för denna proportionella arbetsfördelning just av dessa produkters *bytesvärde*... Hela vitsen med det borgerliga samhället består ju i att man inte har någon i förväg utarbetad samhällelig reglering av produktionen. Det rationella och naturnödvändiga gör sig gällande endast som ett blint verkande genomsnitt.¹⁷

Och ännu klarare i *Grunddragen*: ”Hushållning med tiden, liksom planmässig fördelning av arbets-

15 Engels, *Recension av Karl Marx' Till kritiken av den politiska ekonomin*, på marxists.org.

16 Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.

17 Marx, *Brev från Marx till L Kugelman*, 11 juli 1868, på marxists.org

tiden på olika produktionsgrenar, förblir alltså den första ekonomiska lagen inom all samhällelig produktion. Den blir t.o.m. i allt högre grad den första lagen. *Men den skiljer sig väsentligen från bestämningen av bytesvärden (arbeten och arbetsprodukten) genom arbetstiden.*¹⁸

Påståendet att den *medvetna* proportionella fördelningen av arbete under socialismen i det stora hela kommer att avgöra planeringen innebär således ingalunda – tvärtom – att varuproduktion och värde fortfarande är förhärskande. Ty varan och värdet är *specifika* former där fördelningen av arbetet sker på ett blint, anarkistiskt sätt, ”bakom ryggen på producenterna”. Per definition hindrar detta producenterna att bestämma vad de föredrar och kontrollera sina egna arbets- och levnadsförhållanden.

Sovjetbyråkratins försök att revidera dessa grundläggande delar av den marxistiska teorin inleddes med en berömd artikel som fanns i tidskriften *Pod Znamenem Marxizma* (Under marxismens fana) 1943, undertecknad av redaktörerna men troligen skriven av akademikern Leontjev: ”I det socialistiska samhället”, hävdade den, ”är arbetsprodukten en vara. Den har bruksvärde och värde... I det socialistiska samhället avgörs en varas värde inte av det antal arbetsenheter som faktiskt lagts ner på produktionen av den, utan av den mängd arbete som är samhälleligt nödvändigt för att producera och reproducera den.”¹⁹ Om detta skulle stämma så skulle det inte finnas någon grundläggande skillnad mellan socialismen och kapitalismen. Ty låt oss upprepa att det i grund och botten rationella med varuproduktionen är arbetets privata karaktär.

1952 slog Stalin själv fast denna revidering av marxismen, i sin artikel ”Socialismens ekonomiska problem i SSRU”. Där slog han kategoriskt fast att ”värdelagen existerar och verkar” i Sovjetunionen.²⁰ En av de mer sofistikerade nystalinistiska teoretikerna, den östtyske ekonomen Fritz Behrens, har senare försökt utveckla ett mer raffinerat rättfärdigande av den ”socialistiska varuproduktionen”, som han ansåg vara knuten till produktivkrafternas absolut otillräckliga utvecklingsnivå, det privata ägandet av arbetskraften och de alltmer komplicerade relationerna mellan produktionsenheterna. Om vi bortser från den pragmatiska och ovetenskapliga karaktären på vissa av formuleringarna (”varu/värderelationerna kvarstår därför att de bör och måste användas för en mer effektiv planering”), så är Behrens tes i korthet ett medgivande att arbetet ännu inte är ett omedelbart samhälleligt arbete. Så det är fortfarande delvis privat arbete.²¹ Men bekräftar inte detta enkla faktum att vi ännu inte har med ett socialistiskt samhälle att göra?

Vissa kan anse att denna diskussion är i huvudsak dogmatisk, om inte rent av formalistisk. Varför bryr sig så mycket om vad Marx och Engels skrev eller om en tolkning av deras skrifter? Vore det inte bättre att koncentrera sig på vad som faktiskt hände i Sovjetunionen och händer i Kina? Men en sådan invändning missar nyckeln till debatten. Det handlar inte bara om att beskriva ekonomiska fenomen och förlopp i Sovjetunionen och liknande samhällen, oavsett hur väsentliga de må vara. Poängen är att förstå och förklara dem. Det är inte möjligt utan analytiskt-teoretiska verktyg. Och det är där Marx och Engels kommer in.²²

Den stalinistiska byråkratins försvarare stöds av borgerliga och småborgerliga ideologers välvilliga leende i väst, och de försöker vederlägga denna bevisföring på två sätt. Å ena sidan hävdar de att Marx och Engels hade fel i fråga om socialismens ”verkliga rörelse”, som i praktiken har visat sig vara förenlig med både en ”stark stat” och varuproduktion. Dessutom, hävdar de, upphörde de två mästarna aldrig att upprepa att kommunismen inte är ett mål utan en verklig rörelse som avskaffar de ”existerande förhållandena”, nämligen privategendomen. Denna inskränkta uppfattning grundas på en uppenbart felaktig tolkning av ett stycke i *Den tyska ideologin*:

18 Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, ur ”Kapitlet om pengarna”, på marxists.org. Min kursivering.

19 Artikeln återgavs i *American Economic Review*, september 1944.

20 J V Stalin, *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, Moskva 1953, s 19.

21 Frits Behrens, *Ware, Wert, Wertgesetz*, Östberlin 1961.

22 Vad gäller empiriska bevis har jag försökt lägga fram dem i tillämpliga kapitel i *Marxismens ekonomiska teori*, London 1968 och *Beyond Perestroika*, London 1989.

... medan den makt som nu tillkommer förhållandet mellan tillgång och efterfrågan upplöses i ett intet och människorna återfår handeln, produktionen och förhållandet till medmänniskorna i den form som är människornas egen i och med att förhållandets bas, privategendomen, upphävs, och kommunisterna reglerar produktionen och därmed utplånar den alienation, som nu präglar människornas förhållande till deras produkt[.] Kommunismen är för oss inte ett *tillstånd* som skall uppnås, inte ett *ideal*, efter vilket verkligheten skall inrätta sig. Det vi kallar kommunism är den *verkliga* utveckling som upphäver det nuvarande tillståndet. Betingelserna för denna utveckling framgår av den nu bestående förutsättningen.²³

Marx och Engels konstaterar alltså klart att avskaffandet av ”de nuvarande förhållandena” inte kan begränsas till bara det privata ägandet av produktionsmedlen. Det måste också omfatta åtminstone följande: (1) avskaffande av varuproduktionen och ett gradvis försvinnande av pengar (”den makt som nu tillkommer förhållandet mellan tillgång och efterfrågan upplöses i ett intet”), (2) avskaffande av handeln med konsumtionsvaror, åtminstone inom kommunen, (3) de fritt associerade producenternas kontroll över produkten av sitt arbete och sina arbetsförhållanden inklusive tillgången till konsumtionsvaror, (4) folklig kontroll över ”förhållandet till medmänniskorna”, vilket utesluter en från samhället avskild förtryckarapparat. Utifrån erfarenheterna i Sovjetunionen och på andra ställen följer att *det ännu inte har funnits någon rörelse som har avskaffat ”de nuvarande förhållandena”*. Det finns inget socialistiskt samhälle någonstans.

Ytterligare en anklagelse som byråkratins försvarare har riktat mot revolutionära marxister och andra ”vänsterkritiker” är att de medvetet lade fram kraven på socialismen på ett sådant sätt att verkligheten i Sovjetunionen och på andra ställen inte lyckades leva upp till idealet.²⁴ Detta, argumenterar man, är ett symptom på att de ersatt den historiska materialismens kategorier med ”historisk idealism”, ”normgivande utopier” eller ”moralism”.

På detta svarar vi att en av den historiska materialismens centrala grundsatser är just att vetenskapliga kategorier (såväl som ”ideal”) är resultatet av *verkliga samhälleliga relationer* och inte ”felaktiga resonemang” eller någon sorts demonisk ”anti-kommunism”. Överlevandet av sådana ”kategorier” som vara, värde och pengar i Sovjetunionen och liknande samhällen har en *materiell grund* i produktionens otillräckliga socialisering. Arbetet är inte fullständigt och direkt samhälleligt till sin karaktär. Producenterna utgör ännu inte en fri association och har inte direkt tillgång till produktionsmedlen och konsumtionsvarorna. Följaktligen har det privata arbetet och privategendomen ännu inte avskaffats fullständigt.

Med andra ord var det inte på grund av att de sociala förhållandena i Sovjetunionen inte stämde med de marxistiska ”idealen” som de var ”dåliga” och icke-socialistiska. Ett sådant resonemang skulle förvisso vara idealistiskt och ”normgivande”. Nej, dessa förhållanden var icke-socialistiska därför att de fortfarande var utsugande, ytterst förtryckande och alienerande, därför att de inte

23 Ur *"Den tyska ideologin"*, på marxists.org. Jämför Engels: ”Denna lösning kan endast ligga däri att man faktiskt erkänner de moderna produktivkrafternas samhälleliga natur eller med andra ord att sättet för produktion, tillägnelse och utbyte bringas i överensstämmelse med produktionsmedlens samhälleliga karaktär. Och detta kan endast ske genom att samhället öppet och utan omvägar tar i besittning de produktivkrafter, som växt ifrån varje annan ledning. Produktionsmedlens och produkternas samhälleliga karaktär vänder sig under nuvarande förhållanden mot producenterna själva, de genombryter periodiskt sättet för produktionen och utbytet... Men när nu producenterna själva fullt medvetet övertar dem, förvandlas denna karaktär från en orsak till störningar och periodiska sammanbrott till den mäktigaste hävstången för produktionen själv... Med denna nya insikt om produktivkrafternas samhälleliga natur träder i stället för den samhälleliga produktionsanarkin samhällets planmässiga reglering av produktionen i enlighet med det helas liksom varje enskilds behov. Det kapitalistiska sättet för tillägnelse, genom vilket produkten blir herre över producenten och sedan även över ägaren, ersättes genom det sätt att tillägna sig produkten som de moderna produktionsmedlen själva anvisar: å ena sidan direkt samhällelig tillägnelse som medel att uppehålla och utvidga produktionen, å andra sidan individuell tillägnelse som livs- och njutningsmedel.” *Anti-Dühring*, på marxists.org.

24 Se till exempel P N Fedosejev m fl, *The Marxist-Leninist Teaching of Socialism and the World Today*, Moskva 1978, s 102-103.

motsvarade socialismens verkliga normer. Som dessa normer definierades av Marx och andra är de varken idealistiska framställningar eller utopiska uppfattningar utan *objektiva villkor* som är nödvändiga för att det ska uppstå ett icke utsugande och icke förtryckande klasslöst samhälle. Det visar sig att den ”faktiskt existerande socialismen” faktiskt inte har existerat i Sovjetunionen eller någon annanstans.

Byråkratin och dess ideologer hävdade motsatsen eftersom det låg i deras eget intresse att göra det, att dölja eller överse med ojämlikheten, de materiella privilegierna och maktmonopolet i Sovjetunionen. För sin del var den internationella borgarklassen nöjd att spela med i framställningen av Sovjetunionen som ett socialistiskt land, för att i ögonen på arbetarna i väst och på andra ställen visa att ”socialismen” verkligen är en dålig samhällsformation.

Ytterligare ett argument som ibland hörs i mindre kunniga kretsar är att sovjetsamhällets ”vänster-opportunistiska” kritiker blandade ihop socialismen med kommunismen, och att det de kräver av det socialistiska samhället bara är möjligt i ett högre, kommunistiskt samhälle. Men dessa försvarare glömmer bort Lenins entydiga beskrivning av det som vanligtvis kallas socialism:

Det kommunistiska samhälle som just trätt fram i dagsljuset ur kapitalismens sköte, som i alla hänseenden är märkt av det gamla samhället kallar Marx för det kommunistiska samhällets ”första” eller lägre fas.

Produktionsmedlen har redan upphört att vara enskilda personers privategendom. Produktionsmedlen tillhör hela samhället. Varje samhällsmedlem utför en viss del av det samhälleligt nödvändiga arbetet och erhåller ett intyg från samhället om den mängd arbete han utfört.²⁵

Försvararna glömmer också att denna definition av socialismen finns i de stycken från Marx och Engels som vi redan har citerat, och att hela den marxistiska traditionen från 1875 till 1928, med början hos Bebel, grundas på den. Fram till juni 1928 upprepades den till och med av Stalin själv.²⁶

Men handlar det bara om definitioner? Verkligen inte. Man kan bara påstå att varuproduktionen och värdelagen fortsätter att styra i det socialistiska samhället om man förkastar hela del 1 av Marx' *Kapitalet*, hans analys av varor, värde, bytesvärde (form av värde) och värdelagen. Det vore att inte bara avvisa Marx' definition av socialismen utan också hans analys av kapitalismen och klassernas och statens ursprung. Det vore att helt och hållet överge marxismens och den historiska materialismens grundvalar.

Marx' argument i *Kritiken av Gothaprogrammet* att den ”borgerliga rätten” fortsätter att råda under socialismen (kommunismens första, lägre fas) kan under inga omständigheter uppfattas som att varuproduktionen och värdelagen kommer att överleva. Våra tidigare citat från denna kritik säger uttryckligen motsatsen. *Trots att varuproduktion och värde försvinner under socialism* så fortsätter den ”borgerliga rätten” att härska därför att det fortfarande *bara är formell jämlikhet*. Samma mängd enskilt arbete som omedelbart värdesätts som samhälleligt arbete ger upphov till samma andel av konsumtionsmedlen. Men eftersom olika individer har olika behov och olika förmåga att producera arbete så lyckas vissa tillfredsställa sina behov medan andra inte gör det.²⁷

Det som existerade i Sovjetunionen var inte precis den *formella jämlikhet* vid fördelningen av konsumtionsvaror som Marx syftade på när han använde termen ”borgerlig rätt” utan istället en enorm och hela tiden växande *formell ojämlikhet*. I utbyte mot 8 timmars arbete fick en utbildad kroppsarbetare x antal konsumtionsvaror, medan en högt uppsatt byråkrat för samma 8 timmar inte bara fick sin lön utan också speciell tillgång till lyxvaror och tjänster in natura och därmed fick 10x

25 Lenin, *Stat och revolution*, på marxistarkiv.se, s 40.

26 ”Vi säger ofta att vår republik är socialistisk. Innebär det att vi redan har uppnått socialismen, gjort oss av med klasserna och avskaffat staten (ty att uppnå socialismen betyder att staten vittrar bort)? Eller innebär det att klasser, staten och så vidare kommer att fortsätta att existera under socialismen? Självklart inte.” (J V Stalin, ”Brev till Kusjtysev”, 28 december 1928, i *Collected Works*, band 11, s 325-26.)

27 Se *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.

eller 20x antal konsumtionsvaror. Denna borgerliga rätt går långt utöver Marx redogörelse för kommunismens första, socialistiska fas. I det stalinistiska försvaret tar den formen av en ”distributionsnorm” - ”åt var och en efter mängden arbete och dess *kvalitet*” - som påstås skilja socialismen från den kommunistiska normen ”åt var och en efter behov”. Men än en gång står det i uppenbar motsättning till Marx' egna formuleringar i *Kritik av Gothaprogrammet*, där det inte finns någon hänvisning till ”arbetets kvalitet” eller sådana uppfattningar, och till Engels polemik om samma fråga i *Anti-Dühring*.²⁸ Vad gäller stalinisternas våldsamma politiska angrepp på ”jämlighetssträvanden”, som karakteriseras som en ”småborgerlig asketism”, så bröt det med hela den socialistiska traditionen och med Lenins uttryckliga ståndpunkter.²⁹

Detta fördelningssystem och den fortlevande varuproduktionen och värdet i Sovjetunionen medförde att ”kampen för tillvaron”, en allmän kamp för att berika sig personligen, att kallt räkna ut sina ”personliga fördelar”, själviskhet, karriärism och korruption fortsatte att dominera det sovjetiska samhället, om än i mindre utsträckning än i det kapitalistiska samhället. Denna samhällsdynamik härrörde inte främst från ”lämningar av kapitalistisk ideologi” eller ”inflytande från väst” utan var i huvudsak resultatet av *Sovjetunionens förhärskande samhällsekonomiska struktur*.

Här stöter vi återigen på fenomenet med brist, samma otillräckliga utveckling av produktivkrafterna som redan har använts för att förklara att staten och byråkratin har överlevt och vuxit kraftigt. Fördelning, lag, juridiska eller maktförhållanden kan inte fungera på en nivå som är kvalitativt högre än vad produktivkrafternas utveckling möjliggör. Organiseringen av distributionen, och det sätt och den förmedling som används för att reglera den beror i slutändan på den mängd som finns tillgänglig – det vill säga hur mycket som producerats.³⁰ Inga som helst goda avsikter, viljemässiga

28 ”Och nu må man döma om djärvheten hos herr Dühring när han pådyvlar Marx påståendet att en persons arbetstid i och för sig skulle vara mer värd än en annan persons... I det socialistiskt organiserade samhället bekostar samhället utbildningen; de av det sammansatta arbetet skapade större värdena tillfaller därför samhället. *Arbetaren gör själv inte anspråk på mera.*” *Anti-Dühring*, på marxists.org, min kursivering. Jämför det med Stalins motsatta formuleringar i *Socialismens ekonomiska problem i SSRU* och det ursprungliga uttalandet i artikeln i *Under marxismens fana* som citerats tidigare: ”Problemet är att medborgarnas arbete under den socialistiska samhällsordningen inte är kvalitativt enhetligt... En sorts arbete kräver mer utbildning än en annan... Med andra ord finns det skillnader mellan utbildad och outbildad arbete, och mellan arbete av varierande skicklighet... Allt detta innebär att att en arbetares arbetstimme (eller dag) inte är samma som en annans timme (eller dag). Som ett resultat av det kan storleken på arbetet och konsumtionen i ett socialistiskt samhälle bara beräknas på basis av värdelagen.”

29 Lenin argumenterar att socialismen och inte bara kommunismens högre fas innefattar att uppnå ”alla samhällsmedlemmars jämlikhet beträffande innehavet av produktionsmedel, dvs *jämlikhet i fråga om arbete och arbetslön*”. (*Stat och revolution*, på marxistarkiv.se, s 43. Min kursivering.) Under en debatt med Bucharin 1918 betonade Lenin: ”Och... när Bucharin säger att [högre lön till de borgerliga specialisterna] inte bryter några principer så säger jag att det är ett brott med Pariskommunens principer.” (*Collected Works*, bd 27, s 311.) Slutligen satte 1919 års officiella partiprogram upp som sitt slutgiltiga mål ”att garantera lika lön för allt arbete” (”*Rysslands kommunistiska partis program*”, i Bucharin och Preobrazjenskij, *The ABC of Communism*, Harmondsworth 1969, s 449. [Inte återfunnet i svenska utgåvan – öa.]

Vad gäller Stalin så skulle hans yrande om ”småborgerliga jämlikhetssträvanden” kunna fylla en hel broschyr. Det började med ett angrepp på Zinovjevs *Philosophy of the Epoch* (1925) och fick sitt fullkomliga uttryck i en intervju med den tyska författaren Emil Ludwig 1931, där han sa att ”jämlikhetssträvanden har inget gemensamt med den marxistiska socialismen”. (*Collected Works*, bd 13, s 121.)

30 ”Egendomligt nog har dock ingen slagits av den tanken att fördelningssättet i inte ringa grad måste bli beroende av *hur mycket* man har att fördela - och detta måste förvisso påverkas av produktionsutvecklingen och den sociala uppbyggnaden, som således också kan komma att förändra fördelningssättet.” (Engels, *Brev till C Smith*, 5 augusti 1890, på marxists.org.) I *Anti-Dühring* pekade Engels vidare på att det nya produktionssätt som uppstår sedan kapitalismen fallit ”i seg kamp [måste] tillkämpa sig ett efter detsamma anpassat fördelningssätt”. Marcel van der Linden har därför fel när han förebrår Trotskij för att i sin teori om sovjetsamhället ha förkastat Marx påstådda uppfattning om att produktionssätt och fördelningssätt fullständigt hängde samman. Ett sådant sammanhängande gäller bara för historiskt stabila produktionssätt, inte för övergångsperioderna mellan dem. Van der Lindens bok (*Het westers marxisme en de Sovietunie*, Amsterdam 1989) erbjuder en av de mest uttömmande redogörelserna för den internationella marxistiska diskussionen om Sovjetunionens karaktär. Tidigare föreföll Gerd Meyers

ansträngningar eller idealistisk längtan kan i det långa loppet ändra på dessa restriktioner. Så länge samhället i Sovjetunionen inte kunde förena sig med möjligheterna i de mest utvecklade industriländerna i Västeuropa, Nordamerika och Japan kunde det inte bli någon socialism. Socialismens öde har alltid varit beroende av den internationella kapitalismens öde, på om världsproletariatet segrade eller led nederlag – med andra ord på världsrevolutionens framtid.

Det gör det möjligt för oss att skingra ett annat missförstånd. När revolutionära marxister hävdade att fortlevandet av marknadsförhållanden i Sovjetunionen och på andra ställen visade att det ännu inte existerade något socialistiskt samhälle, så ”krävde” de inte därmed att ”partiet” eller arbetarklassen omedelbart skulle avskaffa varuproduktion och pengar eller någon annan liknande ”vänster”orimlighet. Precis som staten kan man inte godtyckligt ”avskaffa” varuproduktion och värde, de kan bara *gradvis vittra bort*. Det faktum att de fortsätter att blomstra och spridas i Kina istället för att vittra bort är avgörande för en vetenskaplig, marxistisk, objektiv analys av det kinesiska och liknande samhällen. Men det är inte grund för oansvariga eller oförnuftiga förslag. Under de givna inre och yttre förhållandena skulle ett omedelbart ”avskaffande” av varuproduktion och cirkulation av pengar i själva verket säkerställa ett ännu snabbare sönderfall av de existerande produktionsförhållandena, inte till förmån för socialismen utan till syvende och sist för ett återupprättande av kapitalismen.

Varken oppositionens förslag till reformer av den sovjetiska ekonomin och samhället mellan 1922 och 1932 eller det program för politisk revolution som de revolutionära marxisterna i Sovjetunionen senare arbetade fram talade om att omedelbart göra slut på varuproduktionen. Istället krävde de att den skulle inlemmas och till och med utvidgas i ett nationaliserat produktions- och planeringssystem som på samma gång siktade till bästa möjliga *långsiktiga* utveckling både av produktivkrafterna och *verkligt socialistiska produktionsförhållanden*. Det ena kan inte godtyckligt skiljas från det andra.³¹

Det kan inte bli någon socialism utan att produktivkrafterna utvidgas på grundval av en annan teknologi som respekterar mänskligheten och naturen. Men det är lika omöjligt att bygga socialismen i frånvaro av verkligt socialistiska produktionsförhållanden. Målet kan inte vara att ”först och främst” producera en viss mängd stål och cement eller bilar och hus, och lämna till framtiden att producenterna plötsligt (genom vilket sorts mirakel?) ska bli härskare och härskarinnor över sina arbets- och levnadsförhållanden. Utvecklingen måste vara samtidig och genom en ständig samverkan, både på produktionsfronten och vad gäller arbetsproduktivitet och genom ökad social jämlikhet, arbetarnas självstyre och socialistisk demokrati inom ekonomin och den statliga administrationen. Annars kommer källorna till en fortsatt tillväxt av produktivkrafterna att gradvis torka upp, en efter en.

Av samma skäl är det inte alls på sin plats att som Lukács hävda att det enda valet för revolutionära marxister står mellan ”socialism genom ett revolutionärt krig eller en återgång till de omständigheter som rådde innan 7 november, med andra ord dilemmat att tvingas välja mellan äventyrspolitik och kapitalism”. ”Med hänsyn till detta dilemma”, avslutade Lukács, ”är det inte historiskt berättigat att återupprätta Trotskij. När det handlar om den tidens strategiska frågor hade Stalin helt rätt.”³²

Denna förvrängning av historien tar byråkratins sagor för sanna, trots att de direkt motsägs av alla dokument från diskussionen inom Sovjetunionens kommunistiska parti och Komintern mellan 1923 och 1933. Långt från att ha suttit fast i det dilemma som Lukács beskrev så vidhöll Trotskij och

Sozialistische Systeme (Opladen 1979) ha varit den mest fullständiga genomgången.

31 Vi har behandlat detta problem i större detalj i kapitel 4, ”Trotskijs alternativa ekonomiska strategi”, i *Trotsky som alternativ* på marxistarkiv.se.

32 ”Brev till Alberto Carocci”, i *Forum* (Wien) 1963, här citerat ur Lukács, *Schriften zur Ideologie und Politik*, Västberlin 1967, s 661. Dominique Desanti (s 179-80) har visat hur Lukács till och med under de värsta zjdanovitiska åren övertygade många progressiva intellektuella att bli eller förbli stalinister.

vänsteroppositionen – först gentemot Stalin och Zinovjev, sedan mot Stalin och Bucharin och slutligen, när partiet hade blivit helt monolitiskt, gentemot bara Stalinfraktionen – att kommunisterna hade två avgörande uppgifter, och att dessa måste genomföras samtidigt. Å ena sidan måste de skynda på Sovjetunionens gradvisa industrialisering, införa ekonomisk planering, förbättra jordbrukets teknologiska tillstånd och omorganisera det på kooperativ basis – *men bara med böndernas fria samtycke*. Men samtidigt måste de också utvidga revolutionen på det internationella området *i överensstämmelse med klasskampens inre lagar och krav i varje enskilt land* (och inte i enlighet med vad som råkade vara Sovjetunionens ekonomiska och diplomatiska behov vid en viss tidpunkt). Denna linje avvisade både att man skulle ge upp och att man skulle ta till äventyrspolitik, som Trotskij själv gav uttryck åt i sin ”Kommunistiska internationalens programförslag – en kritik av grunderna”:

Vid [Kominterns tredje kongress]... deklarerade vi tiotals gånger till de otåligen vänsteristerna: ”Ha inte alltför bråttom att rädda oss. På det sättet kommer ni bara att förgöra er själva, och därmed också åstadkomma vår undergång. Följ på ett systematiskt sätt masskampens väg för att på så sätt nå fram till kampen om makten. Vi behöver er seger men inte att ni är beredda att kämpa under ogynnsamma förhållanden. Med hjälp av NEP kommer Sovjetrepubliken att klara sig och vi kommer att gå framåt. Om ni samlar era styrkor och utnyttjar de gynnsamma situationerna finns det fortfarande tid att i rätt ögonblick komma till vår hjälp.”³³

Inom ramen för teorierna om den permanenta revolutionen och den ojämna och sammansatta utvecklingen är det slutligen uppenbarligen inte så att folken i de mindre industrialiserade länderna inte kan ta några steg mot sin egen befrielse medan de väntar på att proletariats seger i de industriellt utvecklade länderna ska lägga grunden till ett framgångsrikt uppbygge av socialismen. Tvärtom kom Trotskij fram till slutsatsen att en socialistisk revolution var det enda sättet för de underutvecklade länderna att befria sig från det barbariska arvet från sitt förflutna som tyngde ner dem så kraftigt.

Under imperialismens tidsålder är borgarklassen oförmögen att rensa ut allt gammalt bråte som de (till största delen) gjorde i väst. Detta är i sig själv ett fullständigt och tillräckligt rättfärdigande av socialistiska revolutioner i Tredje världen, eftersom bara de kan lösa den nationellt demokratiska revolutionens olösta uppgifter och *påbörja* en socialistisk utveckling. Men denna process kan inte *fullbordas* på dessa länders bristfälliga ekonomiska och sociala grundvalar. Den måste utvidgas till de ledande industrialiserade länderna så fort det aktuella läget i klasskampen tillåter det.

3. Korsningen mellan marknadsekonomi och byråkratisk despotism

Man kan fråga sig om slutsatsen av vår analys i de föregående delarna är att byråkratin hade blivit antingen en ”statskapitalistisk klass” eller ”en ny härskande klass”. Svaret på den frågan är: inte det minsta. Men för att tillbakavisa sådana mekanistiska uppfattningar måste vi närmare analysera den motsägelsefulla kombinationen av å ena sidan varuproduktion och värdelagens verkan och å den andra byråkratins despotiska makt. Detta måste i sin tur inlemmas i den mer övergripande frågan om samhällen i övergång mellan ”progressiva” historiska produktionssätt, för att använda det berömda uttryck som Marx myntade.

Som vi redan har hävdat vore det att motsäga en av den historiska materialismens grundläggande teser att begränsa varuproduktionen till den kapitalistiska tidsåldern. Utbyte, bytesvärde och varuproduktion och därmed också värdelagen existerade under århundraden innan det kapitalistiska produktionssättet uppstod. Det som skiljer kapitalismen från olika former av enkel varuproduktion är att produktionen av varor och värde blir *generaliserad*. Bara i detta produktionssätt blir produktionsmedlen och arbetskraften i allmän mening varor. Även om kapital, kapitalism och deras mot-

33 L Trotskij, *Tredje internationalen efter Lenin*, på marxistarkiv.se, s 54.

sättningar existerade i embryonal form under den enkla varuproduktionen så är de just inte mer än embryon. För att de skulle kunna utvecklas fullt ut måste det uppstå en hel rad *ytterligare* ekonomiska och sociala villkor. I väst och i de stora civilisationerna i öst tog denna process tusentals år. I de mindre utvecklade länderna är den fortfarande inte färdig.

Hindren längs denna väg är i sanning enorma. Vi ska bara nämna ett, nämligen behovet att skilja bönderna från all direkt tillgång till jorden, deras grundläggande produktionsmedel och utkomst-möjligheter, och omvandla dem till lönarbetare. Detta kräver uppenbarligen en oerhörd förändring av egendomsförhållandena på landsbygden – avskaffande av slavplantager och statligt ägd jord, liksom den ursprungliga byagemenskapen där bönderna faktiskt kunde nyttja jorden (antingen inom ramen för det ”asiatiska produktionssättet” eller under den ”rena feodalismen”).³⁴

Det krävs också ytterligare ekonomiska, sociala och politiska förändringar inom produktionen och handeln både i städerna och på landsbygden. Denna långsamma utvecklingstakt gjorde att det till och med i de avancerade regionerna i Västeuropa blev nödvändigt med långa perioder av sam-existens mellan enkel varuproduktion, övervägande icke-kapitalistiska produktionsförhållanden och gradvis framväxande kapitalistiska förhållanden.³⁵ Denna övergångsfas från feodalism till kapitalism gav upphov till en blandning av varuproduktion och enkel produktion av bruksvärden. Värdelagen verkade förvisso inom varusektorn på ett för detta övergångssamhälle typiskt sätt. Men på byanivå verkade den under en lång period knappast eller inte alls.

En europeisk bonde i början av medeltiden, en indisk eller kinesisk bonde på 1700-talet eller en mexikansk eller afrikansk bonde på 1800-talet ändrade inte hur mycket eller på vilket sätt de producerade efter marknadspriserna svängningar, så länge avkastningen först och främst var avsedd för deras eget uppehälle. Jordränta, skatter, krig eller svält kunde i vissa fall drastiskt minska den andel av det totala antal bruksvärden som blev över till deras egen konsumtion. Men detta faktum förvandlade dem inte till producenter av varor som var beroende av marknaden, det vill säga värdelagen. För att det skulle ske krävdes en förändring av *egendomsförhållandena* i byn – egendomsförhållanden inte i huvudsak i juridisk utan ekonomisk mening. Det krävdes att bonden faktiskt måste framtas rätten till fri tillgång till jorden.

Man kan uttrycka logiken i ett blandsamhälle av denna sort genom att säga att värdelagen *verkar* men inte är förhärskande. Fördelningen av de samhälleligt tillgängliga produktionsresurserna mellan olika sektorer bestäms framförallt av seder och traditioner, av bönderna behov och vanor, statens despotiska övergrepp, och så vidare. Marx analys av dessa förhållanden är välkänd.

Sådana sammansatta produktionsförhållanden leder inte nödvändigtvis till att produktivkrafterna och samhället stagnerar. Motsättningen mellan övergångsekonomin och varuproduktionen utvecklas gradvis, och en av dess delar är det växande ränte- och handels- (och senare produktions-) kapitalet. I det långa loppet kan det skapa en ekonomisk och social dynamik som så småningom leder till att värdelagen och det kapitalistiska produktionssättet blir förhärskande. Icke desto mindre rör det sig om en *gradvis historisk process* som måste studeras konkret och vars verklighet måste visas genom

34 Jämför Marx *Om förkapitalistiska produktionssätt* i *Grunddragen*, på marxists.org om den roll som gemensam egendom hade som hinder för för kapitalistiska produktionsförhållanden och till och med produktion av bytesvärde i byarna. ”Dess första förutsättning [industri i stor skala] är, att landsbygden i dess hela utsträckning dras in i produktionen av bytesvärden, inte bruksvärden.” Men de viktigaste styckena angående detta ämne finns i *Kapitalet* band 1, kapitel 24, avdelning 2.

35 Den amerikanska marxisten George Novack var den första som systematiskt tog itu med frågan om övergångs-perioder under den historiska utvecklingen. Perry Andersons klassiker *Den absoluta statens utveckling* (Lund : Arkiv/Zenit, 1980) och Miroslav Hroch och Josef Petrans utmärkta *Das 17. Jahrhundert. Krisen der feudalen Gesellschaft* visar tydligt på samhällssystemets (eller samhällskrisens) övergående karaktär på 1600-talet. Det uttrycktes mest slående i absolutismens motsägelsefulla uppkomst som en senfeodal stat som antingen kunde gynna ett befästande av feodala produktionsförhållanden med en tillbyggnad av kapitalistiska förhållanden, eller en tillbakagång av det feodala ekonomiska systemet genom att kombinera den vid den tiden fortfarande utbredda enkla varuproduktionen med en framväxande kapitalism.

erfarenheter. Den går inte att härleda med hjälp av abstrakta resonemang som: varuproduktionens uppkomst = värdelagen blir automatiskt förhärskande = kapitalism = en kapitalistisk klass, borgarklassen, härskar.

Parallellen mellan Sovjetunionens ekonomiska och sociala struktur och andra samhällen som organiserats längs samma linjer är slående. Liksom i de förkapitalistiska samhällena lever varuproduktionen kvar under övergången mellan kapitalism och socialism. Men i båda fallen står man inför en icke generaliserad, bara delvis form av varuproduktion. De konsumtionsvaror och produktionsmedel som byts mellan jordbrukskooperativ och statliga företag är varor, liksom de produkter som går på export. Men huvuddelen av de storskaliga produktionsmedlen är inte varor, och inte heller större delen av arbetskraften: det finns ingen marknad för den i ordets verkliga mening.³⁶ Av detta skäl kan inte dessa ekonomier på ett meningsfullt sätt kallas "kapitalistiska" eftersom det kapitalistiska produktionssättets grundläggande rörelselagar inte gäller.

Maskiner och arbetskraft rör sig inte från sektorer med lägre "profitkvot" till sektorer med högre "profitkvot". Priser och "profit" (som hursomhelst i huvudsak fungerar i bokföringssyfte i den mån priser slås fast administrativt) är inte signaler som formar eller leder investeringarna i en ny riktning. Det är inte värdelagen utan staten (det vill säga byråkratin) som i sista hand avgör hur stor del av den samhälleliga produktionen som ska investeras och hur stor del som ska konsumeras, och som likaså avgör den dynamik som ekonomin i sin helhet ska följa. Den sovjetiska typen av ekonomi är alltså inte en generaliserad marknadsekonomi. *Den är en ekonomi med en centraliserad fördelning av resurserna*, en centralt planerad ekonomi.

Men det är inte en "rent" centralt fördelande ekonomi utan en *blandning* mellan en fördelande och en varuproducerande ekonomi där värdelagen verkar men inte är bestämmande. Och värdelagens inflytande *sätter till sist orubbliga gränser för byråkratins despotism*. Det är detta som den "byråkratiska kollektivismens" teoretiker från Burnham och Shachtman till Castoriadis inte lyckas inse.

För det första begränsas byråkratins utrymme för godtyckligt agerande av objektiva inhemska restriktioner, av de begränsade materiella resurser som ekonomin kan fördela. Det är sant att byråkratin kan bestämma att vissa industrisektorer ska få en speciell tilldelning av knappa resurser på låt oss säga det högteknologiska området. Den kan således i omgångar prioritera den tunga industrin, upprustning, rymdteknologi, gasledningar till Europa, och så vidare. Men den kan inte frigöra sig från den expanderade reproduktionens lagar.³⁷ Varje illa avpassad fördelning av resurser till förmån för en sektor leder till ökad brist på proportioner inom ekonomin i sin helhet och undergräver till slut arbetsproduktiviteten inom själva den prioriterade sektorn. Det innebär till exempel att en del av de sovjetiska ekonomiska resurserna då måste avledas för att importera livsmedel istället för maskiner eller modern teknologi.³⁸ Trots byråkratins all terror, påtryckningar och despotism var dessutom icke-marknadssektorer på oräkneliga sätt intrasslade i förhållandena mellan

36 Vi kan inte här göra en detaljerad analys av det sovjetiska "lönarbetet". Begreppet "löner" täcker två verkligheter eller processer, som kombineras under kapitalismen men inte i de förkapitalistiska eller postkapitalistiska samhällena, eller åtminstone i enlighet med samma dynamik. Å ena sidan inbegriper det en indirekt tillgång till konsumtionsvaror i utbyte mot, och begränsat av, en pengainkomst. I denna mening är de ryska arbetarna förvisso fortfarande lönarbetare. Men å andra sidan innebär lönarbete också existensen av en arbetsmarknad där producenterna är *tvungna* att sälja sin vara – arbetskraft – till ett pris som bestäms genom ett spel mellan tillgång och efterfrågan som svänger kring ett objektivt samhälleligt värde. För att detta ska kunna ske måste lönarbetarna berövas tillgången till både produktionsmedlen och existensmedlen. Men det är inte fallet i Sovjetunionen, i så måtto som "rätten till arbete" garanteras inte bara i konstitutionen utan också i praktiken. Arbetskraften är alltså (med betydande undantag) inte någon vara och lönarbetarna är inte löntagare i kapitalistisk mening. Pierre Navilles i övrigt imponerande analys av "socialistiska löner" vanpryds av att han inte lyckas skilja mellan dessa två sidor av begreppet. Se *La salaire socialiste*, två band, Paris 1970.

37 Detta är Castoriadis och andras grundläggande misstag när de hävdar att rustningsindustrin har blivit totalt självständig i Sovjetunionen. Se Cornelius Castoriadis, *Inför kriget*, Stockholm : Nordan, 1982.

38 Angående denna fråga se Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates*, London 1975, s 104-106, 116-18.

varor och pengar. För det andra begränsas det byråkratiska godtycket av trycket från den kapitalistiska världsmarknaden där bara en prisstruktur och värdelagen härskar. Sovjetblockets hela utrikeshandel (till och med inom Comecon) genomfördes när det kom till kritan på grundval av världsmarknadspriser.

Den sammansatta karaktären på övergångssamhällen av sovjetisk typ återspeglas tydligt i de *inhemska prisernas dubbla struktur*, där den ena delen bestäms av värdelagen och en annan fastslås egenmäktigt av planeringsmyndigheterna. Det var fortfarande denna andra grupp av ”priser” som dominerade – vilket är anledningen till att det var en centraliserad fördelningsekonomi som skyddades av statens monopol över utrikeshandeln. Men ju större del av bruttonationalprodukten som är knuten till utrikeshandeln ju starkare inflytande får värdelagen på de ”planerade” priserna och på fördelningen av resurser inom den statliga sektorn. Således är den planerade ekonomins manöverutrymme – det vill säga den centraliserade fördelningen av de avgörande materiella resurserna – klart begränsat. Och i slutändan är konflikterna mellan byråkratins ”politiska” och ”teknokratiska” grenar, mellan de centrala planeringsmyndigheterna och företagsledarna, en återspeglings av dessa objektiva motsättningar.

Även om varje ”nationell” härskande byråkrati delar de flesta egenskaper som finns hos den sovjetiska förebilden, så kombinerar de dem av samma orsak med ett antal nationella särdrag. De återspeglar tidpunkten och hur den kom till makten, sitt lands och arbetarrörelses historia, den tidigare samhällsekonomiska och politiska strukturen, den härskande klassens och medelklassernas politiska traditioner, och – viktigast av allt – landets speciella plats på världsmarknaden. Händelserna 1989-90 var en spektakulär bekräftelse av dessa punkter.

Trots att varuproduktionens fortlevnad och byråkratins despotiska makt båda kan tillskrivas den socialistiska revolutionens fortsatta isolering till en del av världen som är industriellt relativt underutvecklad, så är despotismen fortfarande knuten till ett kollektivt ägande av produktionsmedlen, en planerad ekonomi och ett statligt monopol på utrikeshandeln. I det långa loppet kan inte varuproduktionen och värdelagens verkan bli generaliserade utan att bryta byråkratins despotism.

Här har vi det avgörande skälet till varför byråkratin inte blev en härskande klass. Den kunde inte bli det genom att utvecklas i riktning mot en ny härskande klass, utan bara genom att omvandlas till en klassisk kapitalistisk klass. *För att ett ”nytt” ”byråkratiskt” icke-kapitalistiskt produktionssätt skulle kunna uppstå hade sovjetbyråkratin varit tvungen att en gång för alla frigöra sig från värdelagens inflytande.* Men det skulle inte bara ha krävt att de distributionsförhållanden som grundades på byte skulle försvinna i Sovjetunionen, utan dessutom att Sovjet fullständigt skulle frigöra sig från världsmarknaden, det vill säga avskaffa kapitalismen i världsskala, eller åtminstone i de viktigaste industriländerna.³⁹ Det beror i sin tur på hur det slutligen går i kampen mellan arbete och kapital i världsskala, och en seger för den socialistiska världsrevolutionen skulle vara ytterligt ogynnsam för att omvandla den stalinistiska byråkratin till en härskande klass.

En ny härskande klass förutsätter ett nytt produktionssätt med sin egen inre logik, sina egna rörelselagar. Hittills har ingen kunnat så mycket som skissera rörelselagarna hos ett ”nytt byråkratiskt produktionssätt” - av den enkla anledningen att det inte finns något sådant. Å andra sidan har det gått att identifiera de rörelselagar som är specifika för de stalinistiska ekonomierna. De senaste 30 årens empiriska data ger ymniga bekräftelser på hur de verkar.⁴⁰

39 Vi bortser från det omöjliga ”specialfall” där Sovjetunionen på ett så avgörande sätt skulle besegra den internationella kapitalismen i fråga om arbetsproduktivitet att det skulle befinna sig i en ställning där det skulle kunna frigöra sig från värdelagen med hjälp av ”rent ekonomiska” medel. Men i så fall skulle det vara ett land av överflöd – med andra ord ett kommunistiskt land där det objektivt inte finns utrymme för en ny härskande klass.

40 Se bland annat E Mandel, ”The Laws of Motion of the Soviet Economy” (”Sovjetekonomins rörelselagar”), *Critique*, nr 12 1980. Vi uttryckte samma grundläggande ståndpunkt i kapitlet om den sovjetiska ekonomin i *Marxismens ekonomiska teori*, som skrevs 1960 och gavs ut första gången 1962.

För revolutionära marxister härrörde sovjetsamhällets delvis positiva aspekter ur det faktum att den fortfarande var en arbetarstat, om än en extremt byråkratiserad sådan. Vad gäller samhällets anti-proletära aspekter så var allt som hängde ihop med byråkratins speciella intressen och dess speciella karaktär som socialt skikt – dess fiendskap mot arbetarklassen, dess beslagtagande av en del av överskottet, dess konservativa roll på den internationella scenen – djupt och ytterst reaktionärt.⁴¹

Historiskt har härskande klasser i det långa loppet bara kunnat upprätthålla sin makt på grundval av ägande. I detta avseende är de statliga ämbetsmännens öde under det asiatiska produktionssättet ytterst belysande.

Under inledningen av varje dynasti i Kina var byråkratins objektiva funktion att skydda staten och bönderna mot den jordägande adelns krav – för att möjliggöra en expanderad reproduktion (bevattningsanläggningar, centralisering av överskottet, garantera tillräcklig arbetsproduktivitet i byarna, och så vidare). Detta tillät i sin tur att staten kunde ge ofta ytterst generösa ersättningar till byråkratin ur det centraliserade överskottet. Men byråkraterna var beroende av *statens infall*, av hovets och kejsarens tillstånd. Deras ställning var aldrig säker.⁴² De kunde aldrig vara säkra på att deras söner skulle få samma fina ställning inom byråkratin som de själv hade.

Det är därför det under andra halvan av dynastiernas cykler fanns en allmän tendens för den jordägande adeln (eller aristokratin) att smälta samman med byråkratin. Gradvis blev byråkraterna ägare, först av pengar och rörlig egendom, och sedan av jord – en ”olaglig” process som är jämförbar med att byråkraterna i Sovjetunionen lade beslag på lager av råvaror och färdiga produkter.

I så måtto som de statliga byråkraterna smälte samman med aristokratin så undergrävdes centraliseringen av överskottet, statsmakten blev svagare, trycket på bönderna ökade och deras inkomster minskade. Produktiviteten inom jordbruksarbetet sjönk. Flykt från landsbygden, bonderevolter, banditliv och uppror blev vanliga fenomen. Dynastin förlorade ”mandatet från himlen” – det vill säga sin legitimitet – och föll till sist samman. En ny dynasti, oftast av bondeursprung, återställde sedan statens relativa oberoende gentemot den jordägande adeln.

En av de bästa böckerna om det traditionella kinesiska samhället är Etienne Balazs' *La bureaucratie céleste* (Den himmelska byråkratin). Det är sant att Balazs ibland kallar mandarinerna en klass, men denna allmänna definition motsvarar inte de konkreta kännetecknen som han efter hand identifierar, och inte heller hans anmärkningsvärt konkreta analys av dess sociala uppträdande och grundläggande brist på stabilitet.

En lång och smärtsam process [ägde rum under Zhoudynastin], vars mest anmärkningsvärda resultat var uppkomsten av ett nytt mellanliggande samhälleligt skikt mellan adeln och det vanliga folket...

Detta nya, välutbildade, ängsliga och ambitiösa skikt var knappt medvetet om sin egen roll och framtida autonomi, och ville skydda hela samhället och först och främst sig själv från den allmänt rådande otryggheten...

De välutbildade ämbetsmän som hade ansvar för administrationen av det förenade kejsardöme som grundades av den ”Första kejsaren” Qin Shihuangdi (221-210 f. Kr.) och fortsattes av Hanydynastin, var allmänt sett också ägare av egendom. Men – och detta är mycket viktigt för att

41 Se vår polemik med Paul Sweezy i *Monthly Review* och med Rudolf Bahro om frågor som uppstod utifrån hans bok *Alternativet*. Uttrycket ”byråkratisk stat” är meningslöst: staten är per definition ”byråkratisk”. Den består av organ som har skiljts från samhället. Allt hänger på statens och därmed byråkratins klasskaraktär. Det finns despotiska byråkratier (de som är underkastade det asiatiska produktionssättet), slaveribaserade byråkratier, feodala och halv-feodala byråkratier (de senare inom de absolutistiska monarkierna), borgerliga byråkratier, arbetarbyråkratier, och så vidare. Enligt vår uppfattning är sovjetbyråkratin fortfarande en arbetarbyråkrati, ett faktum som ingalunda ”ursäktar” eller lindrar dess parasitiska drag, dess enorma slöseri med resurser eller dess brott.

42 Det finns en slående och i sociologiska termer ytterst viktig parallell mellan å ena sidan ämbetsmannaväldets komplicerade, hierarkiska och ytterst formaliserade system i det klassiska Kina och å den andra sovjetbyråkratins nomenklatura. Man bör notera att båda innefattar en urvalsprocess med hjälp av förhör – i det sovjetiska fallet förhör i en staliniserad, dogmatisk och förvrängd ”marxism-leninism”.

förstå det kejserliga Kina – källan till deras makt var inte deras egendom utan deras ställning. Detta faktum förklarar de två ständigt befintliga motsägelsefulla aspekter som präglade Kinas jordbrukshistoria. Å ena sidan var den privilegierade klassen av bildade ämbetsmän/egendomsägare (som lät den förmyndaraktiga konfucianska läran vara ett uttryck för dess lojalitet) våldsamt motståndare till att bilda storgods och mot de stora jordägarnas makt eftersom adelns överdrifter, feodalherrarnas uppträdande, hotade kejsardömet enhet och till och med existens. Samtidigt lutade dessa ämbetsmän naturligt mot att investera sina rikedomar i mark, handel och industri, trots att dessa verksamheter teoretiskt var oförenliga med en ståndspersons värdighet. Därav den ständigt vacklande jordbrukspolitiken.⁴³

Vi kan här se en tredelad kamp mellan storgodsägare, mandariner och bönder – fyrdelad om vi tar med den spirande borgarklassen i städerna. Återigen har vi en slående parallell med Sovjetunionen, där de tre sidorna utgjordes av arbetarna, byråkratin och den spirande borgarklassen i städerna och på landsbygden – och en fjärde av de arbetande bönderna. Parallell är givetvis inte identitet. Privategendom och personligt berikande spelade en mycket större roll bland mandarinerna i det gamla Kina än inom den stalinistiska och poststalinistiska nomenklaturen. Men i båda fallen handlar det om ett sammansatt samhällsskikt som kombinerar sätt att få tillgång till det samhälleliga överskottet både via pengar och inte via pengar. Detta samhällsskikts sammansatta – och därmed i grunden instabila – karaktär återspeglar den sammansatta naturen hos själva de samhälleliga produktionsförhållandena – det vill säga hos hela samhällsstrukturen.

Så länge den absoluta bristen på konsumtionsvaror bestod i Sovjetunionen – i stora drag från 1928 till början av 1950-talet – gjorde behovet att tillgodose sina egna behov att byråkratin tvingades pressa arbetarna att arbeta två eller tre gånger hårdare. Men när dessa omedelbara behov väl var stillade stod det sovjetiska samhället inför ett problem som har varit ett drag hos alla förkapitalistiska samhällen. *När de härskande klasserna eller skikten (kaster, etc) huvudsakligen är begränsade till privat konsumtion har de inget objektivt långsiktigt intresse av en varaktig produktivitetssökning.* Det är därför ökningen av produktionen och konsumtionen av lyxvaror går hand i hand med slöseri, meningslös omåttlighet och personlig dekadans (alkoholism, orgier, droger). I detta avseende är beteendet hos det romerska imperiets adel, 1700-talets franska hov, 1800-talets ottomanska imperium och det tsaristiska kejsardömet strax innan revolutionen i allt väsentligt identiskt.

Likheterna mellan delar av den sovjetiska byråkratins övre skikt och snyltande förmögna skikt under monopolkapitalismen är uppenbara. Bara klassen av kapitalistiska företagare *tvingas genom trycket från konkurrensen* (det vill säga genom generaliseringen av privategendom och varuproduktion) att agera på ett i grunden annorlunda sätt. Marx påpekade, att om konkurrensen minskar så har kapitalismen en tendens att stagnera. Men konkurrensen är en naturlig följd av privategendomen (i ordets ekonomiska betydelse) och förlorar all mening när den saknas.

På 1950-talet hävdade de som kritiserade våra teser – enligt vilka Sovjetunionen fortfarande var ett övergångssamhälle – högljutt att ”produktion för produktionens egen skull” härskade där och skulle leda till permanent relativ hög tillväxt. Vår analys gjorde att vi kunde förutspå att det motsatta skulle ske. Nu har historien avgjort frågan. Ju mer den sovjetiska ekonomiska tillväxten minskade desto mer kämpade en del av byråkratin för att ta kontrollen över produktionsmedlen och för att det samhälleliga överskottet skulle decentraliseras, med motiveringen att det ”objektivt” krävdes ökade rättigheter för företagsledarna och lagliga möjligheter att tillägna sig resurser för *privat* konsumtion och *privata* profiter. Denna ”liberalisering” urholkade gradvis den centrala planeringen. Den ledde till en ökad roll för värdelagen och slutligen till en tendens att återupprätta kapitalismen.

Samtidigt är byråkratin utsatt för inre splittringar och framförallt för ett ökande motstånd från arbetarklassens sida. Ty arbetarna märker i praktiken att privategendomen bara kan utvidgas *på bekostnad av full sysselsättning och till priset av ännu större ojämlikhet*, och de massiva strejkerna

43 *La bureaucratie céleste*, Paris 1968, s 142, 144-45.

bekräftar att de är beredda att beslutsamt kämpa mot det. Vissa kallar det ”konservatism”. Man kan lika väl beskriva arbetarnas mentalitet i väst som ”konservativ” när de kämpar mot löneminskningar och avskedanden!⁴⁴

När arbetarsjälvstyre av jugoslavisk typ kombineras med en så kallad ”socialistisk marknads-ekonomi”, döljer det därför bara motsättningen istället för att lösa den. Arbetarkollektiven har ingen verklig *beslutandemakt* (och därmed inget verkligt självstyre) om värdelagen kan tvinga dem att stänga en fabrik. Och det är ingen verklig ”marknadsekonomi” om arbetarkollektiven på ett effektivt sätt kan *förhindra* svängningar i sysselsättningen.

I Sovjetunionen och andra liknande samhällen kan man nu observera en första omvandling av delar av byråkratin till en kapitalistklass. En sådan process kräver att varuproduktionen blir allmän – det vill säga att produktionsmedlen *och arbetskraften* förvandlas till varor. För att bli fullständigt måste den avskaffa det kollektiva ägandet av produktionsmedlen, de institutionella garantierna för full sysselsättning, den centrala planeringens dominans och det statliga monopolet över utrikeshandeln. Dessutom måste den vara förenad med ytterligare ett historiskt nederlag för den sovjetiska arbetarklassen på den sociala och ekonomiska nivån. Ett sådant nederlag har ännu inte ägt rum.⁴⁵

Oktoberrevolutionen och den byråkratiska makt som blev resultatet av dess isolering går bara att förklara med *en kombination* av å ena sidan gränserna för Rysslands ”inre utveckling” (en ”barbarisk” kapitalism i en halvfeodal stat utsatt för ett starkt imperialistiskt inflytande utifrån med en relativt sett starkare, mer koncentrerad och medveten arbetarklass) och å den andra världskapitalismens och världsproletariatets enorma utveckling under den imperialistiska epoken. Av samma orsak kan inte den ryska byråkratin bli en ”ny härskande klass” så länge kapitalismens öde inte har avgjorts internationellt på ett eller annat sätt. Den ”gamla skit” som återuppstod i Sovjetunionen efter revolutionens seger kunde inte ta formen av ett nytt klassamhälle utan gömdes i en byråkratisering av övergångssamhället mellan kapitalism och socialism.

4. Den byråkratiska politikens inverkan på den sociala verkligheten

Den revolutionärt marxistiska analysen av Sovjetunionen grundades inte på någon ”objektivistisk” och än mindre ”ekonomistisk” syn på historien. Vi påstår ingenstans att den subjektiva faktorn – arbetarnas klassmedvetande och den politiska linje som den statliga och partiledningen antog – har

44 Olika iakttagare av det dagliga livet i Sovjet – i synnerhet filosofen och satirikern Alexander Zinovjev men tyvärr också den revolutionära socialisten Hillel Ticktin – hävdade att Sovjetunionens stabilitet hade sin grund i ett underförstått tyst samförstånd mellan byråkratin och arbetarna. (Zinovjev, *Homo Sovieticus*, London 1982; Ticktin i *Critique* nr 12, s 129, 132-35.) Oavsett dessa författares avsikter är ett sådant resonemang till syvende och sist en ursäkt för de existerande förhållandena, direkt jämförbara med uppfattningen om att det finns ett samförstånd mellan kapitalisterna och den ”tysta majoriteten” i väst. Men det har en rationell kärna som syns i de sovjetiska arbetarnas våldsamma motstånd mot alla destabiliserande förändringar av deras anställningstrygghet.

Det stämmer att lönerna i de ”underjordiska” ”privata” sektorerna kan vara sex eller sju gånger högre än i den statliga sektorn, och att det därmed finns ett gemensamt intresse mellan företagarna på den ”svarta marknaden” och arbetarna i den informella sektorn. Men det är bara möjligt genom att sådana sektorer inte har någon särskild betydelse inom ekonomin i sin helhet. Det finns ingen materiell grund till att de genomsnittliga lönerna skulle kunna vara sex eller sju gånger högre än idag. Jämför med Marx’ anmärkning om slavarbetet inom kapitalismen: ”... slaveriet inom det borgerliga produktionssystemet är möjligt... eftersom det inte existerar på andra punkter och eftersom det därför framstår som anomali i förhållande till själva det borgerliga systemet.” *Grunddragen*, på marxists.org.

45 Charles Bettelheim (*Klasskampen i Sovjetunionen: andra perioden 1923-1930*) analyserar i detalj arbetarnas kamp på 1920-talet, men han visar ingenstans att de slutade med att en *arbetsmarknad* återuppstod – det vill säga med att proletariatet led ekonomiskt nederlag och omvandlades till ”fria lönarbetare”. Vad han faktiskt visar är att den sovjetiska arbetarklassen led ett avgörande *politiskt nederlag* – en slutsats som den sovjetiska vänsteroppositionen (som Bettelheim inte fäster något avseende vid) och senare den trotskistiska rörelsen drog för mer än 60 år sedan. Precis som sin namne under den franska revolutionen krossade inte denna *sovjetiska termidor* samhällets ekonomiska grundval som revolutionen hade skapat utan behöll den.

haft eller bara har en marginell inverkan. Uppenbarligen sätter objektiva omständigheter – framför allt produktivkrafternas utvecklingsgrad – strikta gränser för de olika politiska varianter som står öppna för staten och partiet. Inte ens Sovjetunionens mest fulländade revolutionärer kunde avskaffa varuproduktionen eller pengarnas, statens och byråkratins roll fullständigt 1990 (för att inte tala om 1920, 1927, 1933 eller 1953). Men inom dessa objektiva begränsningar var och är urvalet av möjliga politiska linjer bredare än vad man i allmänhet tror. För 28 år sedan försökte vi i kapitel 16 i *Marxismens ekonomiska teori* klargöra konsekvenserna av dessa alternativ. Än idag har ingen kunnat vederlägga våra argument.

I varje samhälle där det finns en mer eller mindre kontinuerligt expanderad reproduktion delas den samhällsliga produktionen upp i tre, och inte två, grundläggande sektorer: den produktiva konsumtionsfonden (A), som gör det möjligt att ersätta den arbetskraft och de produktionsmedel som förbrukats under produktionens gång; ackumulationsfonden (B) som utgör summan av produktionsmedel och konsumtionsmedel för *ytterligare producenter* och vilken blir tillgänglig genom den *i bruksvärde uttryckta*⁴⁶ expanderade reproduktionen; och den icke produktiva konsumtionsfonden (C) – inklusive vapenproduktion – som inte bidrar till någon framtida expanderad reproduktion, än en gång uttryckt i bruksvärden.

Byråkratins ekonomiska ideologi, som stöds av ett oräkneligt antal ideologer och diverse pseudo- eller halvmarxister i väst, hävdar att den produktiva konsumtionsfonden måste hållas nere för att garantera en hög ekonomisk tillväxtnivå och en *i det långa loppet* ”optimal tillväxt” av konsumtionen. Detta påstås förklara sovjetekonomins höga ackumulationstakt – i medeltal 25% av den årliga nationalinkomsten. Men i både teorin och praktiken är denna tes felaktig av följande två orsaker.

För det första tar den inte hänsyn till att de direkta producenternas konsumtionsfond är en fond av *indirekta produktionsmedel*. Varje underskott i de direkta producenternas grundläggande konsumtionsförväntningar leder till en relativ eller absolut nedgång av arbetsproduktiviteten. De ytterligare investeringar som möjliggörs av att de direkta producenternas konsumtion minskar relativt eller absolut leder därför till *minskad ökningstakt för den slutgiltiga produktionen*. Den 25%-iga ackumulationstakten leder inledningsvis till en årlig tillväxt på 7%, sedan 5%, 4% och slutligen bara 3%. Ekonomer i väst talar i detta avseende om en ”växande kapitalkoefficient” i Sovjetunionen. Officiella sovjetiska ekonomer hänvisar till samma fenomen med uttrycket ”minskad rotation hos de fasta fonderna”.⁴⁷

För det andra bortser denna ideologi från det faktum att producenter som konsumerar färre eller sämre varor än de hade förväntat sig och som är missnöjda med sina arbets- och levnadsvillkor (inklusive avsaknaden av medborgerliga och politiska rättigheter) också är likgiltiga till sitt arbete och faktiskt medvetet kan minska sin arbetstakt. Genom att de fränsägs allt ansvar för produktionen måste de *tvingas att arbeta*.

I en kapitalistisk ekonomi verkar detta tvång huvudsakligen via arbetsmarknaden, med hjälp av lönefluktuationer, osäkerhet om arbetet, periodiska utbrott av massarbetslöshet, och så vidare. Men i Sovjetunionen fungerade dessa tvångsmedel marginellt eller inte alls: *det är av detta skäl som det inte var något kapitalistiskt samhälle*. Istället för marknadslagarna utgörs tvångsmedlen av administrativ kontroll, tryck och förtryck – med andra ord byråkratisk despotism. *Just dessa omständigheter förklarar den enorma tillväxten av ämbetsmannakåren och de repressiva apparaterna och den icke-produktiva konsumtionsfonden (kategori C) som vi identifierade ovan. Därmed minskar B mer*

46 I detta sammanhang talar vi inte om bytesvärden eller priser, eftersom vi inte enbart talar om det kapitalistiska produktionssättet.

47 Jämför A Bagdasarov, S Pervusjin, ”Arbetsproduktivitet, reserver för tillväxt”, *Kommunist* nr 2 1983. ”En viktig orsak till den dåliga kvantitativa och kvalitativa ekonomiska tillväxten härrör ur det faktum att det, snarare än en verklig arbetarekonomi på jämlik basis, är en kompromiss mellan levande och dött, objektifierat arbete, där *varje nytt steg mot högre arbetsproduktivitet som grundas på ökade utgifter för objektifierat arbete* inte uppvägs av minskade utgifter för levande arbete.”

än vad som vore fallet om *A* skulle stiga i rimlig takt. De ökade icke-produktiva utgifterna minskar eller upphäver helt de extra fördelar man trodde var möjliga att uppnå genom att hålla nere producenternas konsumtion. Tabell 1 visar en ungefärlig utveckling av nationalinkomsten, fördelad mellan de tre kategorierna.⁴⁸

Tabell 1 Fördelning av den samhälleliga produktionen i Sovjetunionen (%)

	<i>A</i>	<i>B</i>	<i>C</i>
Utgångsläge	55	15	30
Inledningen av den byråkratiska industrialiseringen	35	30	35
Långsiktigt resultat	35	20	45

Detta är således de dolda väsentliga delarna i byråkratins politiska och ekonomiska historia, dess inledande framgångar och ännu mer uppenbara misslyckanden. Istället för ”produktion för produktionens skull” och ”systematiska ansträngningar att öka kapitalackumulationen” finner vi en enorm tillväxt av kategori C och allt större likgiltighet inför en ökning, för att inte tala om optimering, av kategori B. I och med de inre motsättningarna hos byråkratins förvaltning och planering, blir den alltmer en boja på produktivkrafternas utvidgning – en boja som måste avlägsnas om utvecklingen ska återupptas. Efter avslöjandena under glasnost är det svårt att förneka denna övergripande bedömning.

I Sovjetunionen var byråkratins storlek och omfång, liksom varuproduktionens dynamik, mycket större än vad som är objektivt oundvikligt. I själva verket *bestämde den sovjetiska verklighetens dynamik av samspelet mellan det som var objektivt oundvikligt och den faktiska byråkratiska politiken* (det vill säga resultatet av de speciella byråkratiska intressena). Konsekvenserna av detta samspel kan sammanfattas med två ord: kolossalt slöseri. En av byråkratins tidigare ledare, Jurij Andropov, beräknade att *en tredjedel av de årliga arbetstimmar* slösades bort. Gorbatsjov bekräftade senare denna bedömning. Det kan knappast finnas en mer fördömande anklagelse mot byråkratins skötsel av den sovjetiska ekonomin.

Att se källan till byråkratins makt i ”centralplaneringen som sådan” är ett typiskt fall av *förtingligande**, fetischistiskt tänkande som inte ställer frågan: vilka samhällskrafter är det som planerar och till vilkas fördel?⁴⁹ Dessutom bortser det ifrån den viktigaste sidan hos den sovjetiska

48 Sovjetiska källor beräknar kostnaden för byråkratin (det vill säga kategori C) till omkring 30% av nationalinkomsten. (Alexander Zajtjenko, i *Moscow News*, 11 juni 1989.) Enligt vår uppfattning är även detta en underskattning. Å andra sidan räknar sovjetiska källor med att lönernas (inklusive den administrativa personalens) andel av industrins nettoproduktion minskade från 58% 1928 till 33,4% 1950, för att sedan öka något för att nå 37,7% 1987.

* **Förtingligande** är betraktandet av ting som om de vore mänskliga eller levande, och betraktandet av sociala relationer som ting. - Uppgift från Wikipedia.

49 Gérard Roland har nyligen givit ut ett innovativt och stimulerande verk: *L'Economie politique du système soviétique*, Paris 1989. Tyvärr vanpryds hans många insikter av en förtingligad karakterisering av sovjetekonomin såsom varande styrd av ”indikatorvärden”, det vill säga de bruttoproduktionsmål som sätts upp för företagen. Planering, argumenterar han, och därmed även planering med hjälp av indikatorer för bruttoproduktionen, är bara meningsfull om den har en tendens att maximera produktionen. Men varför? Roland lägger bara fram några cirkelresonemang och upprepningar för att underbygga sitt påstående som inte tål en logisk granskning. Ty planering betyder bara att *de mål som satts upp av de som kontrollerar planeringsprocessen* (eller om man så önskar de som kontrollerar det samhälleliga överskottet) måste förverkligas av ekonomiska enheter. Men frågan om vem som egentligen kontrollerar denna process och vilka mål som sätts upp kan bara besvaras med hjälp av en konkret analys och inte genom förhandsantaganden. Det krävs inga större ansträngningar för att empiriskt visa att den byråkratiska planeringen varken hade som mål eller fick till resultat att maximera produktionen.

ekonomin, nämligen just den sammansatta *kombinationen* av central fördelning och ett delvis överlevande av varuproduktionen. Ända sedan den första femårsplanen har vi bara fått uppleva en delvis och därför till stora delar förvrängd planering, en satsning på ”snabb”projekt tillsammans med enorma inbyggda disproportjoner.

Allra tydligast syns dessa disproportjoner i den oerhörda underutvecklingen av servicesektorn i ordets mest omfattande mening (handel, transporter, magasiner, bankväsende, etc) som bara står för 15-20% av nationens utgifter i jämförelse med 40-50% i de industrialiserade eller till och med halvt industrialiserade kapitalistiska länderna. (Även om denna siffra skulle minska avsevärt om man skulle räkna med de falska omkostnader (*faux frais*) som existerar inom den kapitalistiska produktionen, den kapitalistiska distributionen och den kapitalistiska ackumulationen inom finans- och handelssektorn, som också är ytterst slösaktiga.) De ökända köerna i sovjetiska städer som tar så mycket tid för kvinnor och män – först och främst kvinnor – beror minst lika mycket på denna långsiktiga underinvestering inom servicesektorn som på en otillräcklig produktion. Även om Sovjetunionen exempelvis är den ojämförligt största producenten av potatis i världen, så når 75% av produktionen inte slutkonsumenten på grund av att den inte ”delas ut”.

Sådana disproportjoner försämrar livsvillkoren och arbetsproduktiviteten i Sovjetunionen, men kan inte på något sätt anses vara inbyggda i eller en oundviklig konsekvens av den centrala planeringen. Tvärtom: de oerhörda missförhållanden och slöseri som de för med sig går rakt emot planeringens elementära logik, som trots allt är ett försök att utveckla ekonomin på ett proportionellt sätt. De återspeglar bara vad byråkratin föredrar, och som de på ett despotiskt sätt påtvingar den stora massan producenter/konsumenter.

Vad gäller teorin att central planering ”i och av sig själv” skapar byråkrati och att den ”marxistiska socialismen” därför är lika med en allmän och despotisk byråkratisk makt – en teori som första gången formulerades av Max Weber och senare togs upp av von Mises – så har inga logiska bevis någonsin lagts fram för att stöda den. I grund och botten är den faktiskt detsamma som att sätta tårta på tårta, *under förutsättning* att man antar att den enda planeringen kan komma uppifrån, via en enormt utbyggd stat. Men detta uttrycker omfattande elitistiska fördomar, som förutsätter att den stora massan av producenter/konsumenter inte är förmögna att underifrån medvetet samordna (det vill säga planera) vad de föredrar.

Om vi tittar på de historiska bevisen så måste orsakskedjan vändas. Sovjetbyråkratins enorma tillväxt har inte orsakats på grund av planeringens verkliga natur, utan det är snarare byråkratins makt som har givit upphov till de speciella formerna av planering i Sovjetunionen och liknande samhällen.

Ett annat begrepp som nu är vida utbrett i Sovjetunionen påstår att det byråkratiska tyranniet är ett resultat av den ”kasernkommunism” som infördes redan under krigskommunismen. Den sägs ha gått tillbaka något under den Nya ekonomiska politiken (NEP) för att sedan bli allmän efter 1928 genom Stalins ”vänsteristiska-voluntaristiska” strävan att till varje pris och med hjälp av skoningslöst jäktande modernisera Ryssland. Men faktum är att det knappast fanns någon byråkrati under krigskommunismen. Byråkratin kom till makten först under NEP, vilket siffrorna över antalet heltidstjänstemän inom det ryska kommunistpartiet efter 1922 klart visar. Om den allmänna planeringen efter 1928 antog en fruktansvärt byråkratisk form så berodde det just på att byråkratin tvingade fram den för att utvidga sin makt och privilegier.⁵⁰

En liknande kritik kan riktas mot Walter Süss' begrepp ”stalinistiskt produktionssätt” i hans i övrigt utmärkta bok *Die Arbeiterklasse als Maschine*, Wiesbaden 1985.

50 Alec Nove har helt riktigt påpekat att Trotskij, tvärt emot legenden som säger att han var upphovsman till ”kasernkommunismen”, i själva verket föreslog att NEP skulle införas ett år innan Lenin, men blev nedröstad i politbyrån. ”Trotskij, kollektiviseringen och femårsplanen”, ursprungligen publicerad i Francesca Gori, red, *Pensiero e azione politica di Lev Trotskij*, Florens 1982.

Trots sin delvisa karaktär innehöll den sovjetiska planeringen en kärna av verklig planering. Att framställa sovjetekonomin som enbart en ”slöseriets ekonomi” – som vissa författare har gjort – förklarar inte hur ett i grunden jordbrukssamhälle på mindre än två generationer kunde bli världens andra industriland. Ett stort antal amerikanska och japanska fabriker använder för närvarande sovjetiska patent. Är allt det resultatet av ”slöseri”?⁵¹

I ett system där massorna tar fria och demokratiska beslut, ett system av demokratiskt centraliserat självstyre, skulle de byråkratiska förvrängningarna minska betydligt i omfattning. Men utifrån olika synvinklar påstår ett antal författare att självstyret är omöjligt utan att marknaden dominerar, att den enda möjliga ”reella” socialismen är en marknadssocialism. De historiska erfarenheterna från Jugoslavien har redan vederlagt detta påstående, eftersom de radikala marknadsreformerna 1971 inte ledde till att arbetarnas självstyre stärktes utan gradvis avskaffade sig självt. Om marknaden tvingar arbetarna till massiva uppsägningar eller till och med nedläggningar – i de flesta fall inte på grund av deras eget ”fel” eller ansvar – hur kan de då på något meningsfullt sätt anses vara fria eller självstyrande utom i betydelsen att vara fria att avskeda sig själva?

Marx’ analys av marknadsekonominns oundvikliga konsekvenser har således bekräftats fullt ut, trots ett antal försök nyligen att göra cirkeln fyrkantig. Peter Ruben försöker till exempel förena ett försvar av ”marknadssocialismen” – inklusive entreprenörspåfäst och stora, tvingande svängningar i sysselsättningen – med Marx’ vision att befria arbetarna genom att ersätta klassamhället med ett förbund av fria individer. Men detta missar fullständigt poängen: det finns inte några ”fritt associerade producenter” om de får stå tillbaka för och stöts bort av värdelagen, om deras ekonomiska öde *påtvings* dem bakom deras rygg, oberoende av deras medvetna val.⁵²

Michail Gorbatsjov uttrycker denna motsättning ännu klarare. Å ena sidan påminner han helt riktigt om att socialismen för Marx innebar alla individers fria utveckling: människorna måste skaffa sig kontrollen över sin materiella produktion, själva socialismens väsen var frihet. Men sedan kommer kullerbyttan. I Gorbatsjovs tänkande begränsas frihet och kontroll till att producenterna lägger beslag på produktionsmedlen (utspridda istället för ”monopolistiska” egendomsförhållanden). Social rättvisa sätts i förhållande till så kallad ekonomisk effektivitet – det vill säga till att avgöra ekonomins långsiktiga dynamik med hjälp av konkurrens och omfattande marknadsmekanismer. Men hur kan producenterna kontrollera sin materiella produktion och sina arbetsvillkor om dessa tvingas igenom av marknadslagar och konkurrens, mot deras egen fria vilja.⁵³

I detta avseende var SUKP-ledningens politik varken objektivt förutbestämd eller utan inflytande på landets och världens utveckling: den gynnade både en spridning av varuproduktionen och byråkratiens utbredning. I slutändan har den avsevärt påskyndat båda processerna och därmed intensifierat de sociala motsättningarna. Långt från att vara ett vapen för de proletära massorna (för proletariatet som klass) mot byråkratin, som Lenin hoppades och önskade, så blev partiet själv ett verktyg för den byråkratiska diktaturen. Istället för att höja proletariatet till ställningen som härskande klass under proletariatets diktatur omvandlades partiet alltmer till en särskild byråkratisk apparat fjärran från arbetarklassen. Byråkratiseringen av partiet smälte samman med byråkratiseringen av staten för att återigen förtrycka proletariatet.

51 När vi utvärderar den centrala planeringens möjligheter bör vi också komma ihåg den anmärkningsvärda förflyttningen av Sovjetunionens tunga industri från Ukraina till Ural 1941 – en åtgärd som var helt oförutsedd av de tyska (och engelsk-amerikanska) militära och politiska ledarna och en av nyckelfaktorerna bakom att Sovjetunionen överlevde Hitlers angrepp.

52 Peter Ruben. ”Was ist Sozialismus?” (”Vad är socialismen?”), i den östtyska tidskriften *Initial*, nr 2 1990.

53 M Gorbatsjov, ”Die sozialistische Idee und die revolutionäre Umgestaltung” (”Den socialistiska tanken och den revolutionära omdaning”), i *Der Spiegel-Dokument*, januari 1990. Ett klassiskt försvar av teorin om marknadssocialismen som den enda verkliga ramen för arbetarnas självstyre är Seluckis ”Marxism and Self-Management” (”Marxism och självstyre”) i J Vanek, red, *Self-Management: Economic Liberation of Man*, Harmondsworth 1975. Angående erfarenheterna från Jugoslavien se Catherine Samarys utmärkta bok *Le marché contre l'auto-gestion*, Paris 1988.

Det är uppenbart att hela denna fråga är nära knuten till frågan om termidor, som var föremål för en av Trotskijs mest berömda analyser. Det är mycket mindre känt att Lenin så tidigt som 1921 själv reste möjligheten av termidor i sina anteckningar inför den tionde partikonferensen: ”Termidor? Förnuftet säger helt visst att vi medger denna möjlighet. Huruvida det kommer att gå dithän kan bara framtiden utvisa.”⁵⁴

Det bör än en gång understrykas att resultatet inte var givet på grund av ”objektiva omständigheter” eller ”styrkeförhållandena”, utan till stor del också avgjordes av en hel rad beslut som först togs av SUKP-ledningens majoritet, sedan av Stalin och hans fraktion i den sovjetiska statsledningen, och under en senare tredje fas av den byråkratiska diktaturens översta kretsar efter Stalins död. Följande val, i mer eller mindre kronologisk ordning, hade speciellt ödesdigra konsekvenser:

- vägran att tillämpa 1923 års resolution om den interna partidemokratin, kvävandet av debatt och kritik och befästandet av en partiregim som grundades på att makten låg hos en icke vald och i grund och botten oavsättlig apparat som växte fruktansvärt efter 1921;
- krossandet av arbetarnas möjlighet att uttrycka sina egna tankar och avskaffandet av återstoden av sovjetdemokratin;
- dröjsmålet att gradvis påskynda industrialiseringen mellan 1923 och 1927, och i synnerhet uppbygget av en traktortillverkning som grund för att de frivilliga producentkooperativen inom jordbruket skulle kunna utvidgas;
- underordnandet av det kinesiska kommunistpartiet under det borgerliga Guomindang ända tills efter Chiang Kai-sheks kupp – en politik som innebar att den kinesiska revolutionen led nederlag i april 1927;
- tvångskollektiviseringen av jordbruket och massdeporteringarna av så kallade kulaker efter 1928;
- den besinningslösa industrialiseringen utan kostnadsberäkningar efter 1928, åtföljd av en kraftig sänkning av reallönerna och våldsamt arbetarfientliga lagar och förtryck;
- teorin om ”socialfascism” och den därav följande praktiken, som hjälpte Hitler att gripa och befästa makten 1933-34;
- strypanet av den spanska revolutionen 1936-37;
- de massiva utrensningarna inom SUKP och Röda armén mellan 1934 och 1938, och institutionaliseringen av terrorn;
- pakten mellan Hitler och Stalin 1939-41, med sina katastrofala politiska och militära resultat;
- försöken att kväsa massupproren för nationell frigörelse i Indien och Indonesien mellan 1942 och 1946 och arbetarnas massuppror i det kapitalistiska Europa 1943-48;
- det strukturella införlivandet av den östeuropeiska ”buffertzonen” i det stalinistiska Ryssland, med hjälp av metoder som avvisades av de arbetande massornas majoritet i dessa länder;
- brytningen med Tito och Mao på statlig nivå;
- det militära ingripandet mot den politiska revolutionen i Ungern 1956 och mot Pragvåren 1968.

Alla dessa beslut kunde ha undvikits. Det är inte säkert att andra beslut hade garanterat världsrevolutionens seger, men det skulle säkert ha givit upphov till en helt annan värld än den som har

54 Lenin, *Sotjinenja* (samlade verk på ryska) band 43, femte upplagan, s 403. Den resolution som antogs på SUKP:s nittonde konferens säger uttryckligen att byråkratin ända sedan 1924 har tillskansat sig makten och att sovjeterna har saknat all verklig makt. Det är en perfekt definition av den sovjetiska termidor, praktiskt taget identisk med Trotskijs formulering att byråkratin politiskt hade exproprierat proletariatet.

utvecklats efter 1924.

5. *Motsättningarna i byråkratins fabriksorganisering*

Sovjetunionens blandning av despotisk central planering samtidigt som värdelagen delvis verkar har också visat sig tydligt på fabriksnivå.

Oktoberrevolutionens efterdyningar präglades av ett våldsamt uppsving för arbetarnas självorganisering på fabrikerna.⁵⁵ Men det övervann inte spontant den bristande samordningen inom det ekonomiska systemet, och den bolsjevikiska regeringen försökte kombinera arbetarnas initiativ underifrån med centralisering uppifrån.⁵⁶ Trycket från inbördeskriget och ”krigskommunismen” verkade i samma riktning. I och med införandet av NEP 1921 stabiliserades slutligen ”trojka”-systemet att dela makten mellan företagsledaren, fackföreningssekreteraren och partisekreteraren.⁵⁷ Fackföreningarna fungerade som det viktigaste skyddet av och kraftöverföringen för arbetarnas intressen, som på inget sätt offrades systematiskt för företagsledningens intressen. Även om ojämlikheten och arbetslösheten ökade under NEP-perioden så ökade arbetarnas levnadsstandard avsevärt.⁵⁸

Befästandet av termidor, av den byråkratiska diktaturen, krossade på ett brutalt sätt denna jämvikt. De fackliga rättigheterna minskades till noll. Det blev en järnhård regel att företagsledaren skulle vara den enda som hade makt på fabrikerna. Både de fackliga och partiorganisationerna måste ägna kropp och själ åt en primitiv ”produktivism” som huvudsakligen inriktades på fysisk bruttoproduktion oavsett vad det kostade ekonomiskt och socialt. Strejker och all annan sorts motstånd från arbetarna förbjöds som ”sabotage”.

Den förenade oppositionen gick ända från början ihärdigt mot dessa trender. 21 september 1926 påpekade Trotskij att ”krigskommunismens åtgärder och ökade påtryckningar” bara kan fungera under en begränsad period, och att ”under det långsiktiga uppbygget av socialismen måste arbetarnas disciplin mer och mer grundas på deras egen aktivitet och intresse av vad deras arbete leder till.”⁵⁹

Det byråkratiska företagssystemet utnyttjade i stor skala en primitiv taylorism och mekanisering av delar av arbetet.⁶⁰ Forcerat ackordsarbete och en genomgripande stachanovitisk uppsplittring av arbetarklassen utifrån arbetets tekniska uppdelning blev snabbt normen. Trots ett inledande motstånd från Lunatjarskij, folkkommissarie för utbildningen, omorganiserades hela yrkesutbildningen och de polytekniska och kulturella riktlinjerna ersattes med en allt större specialisering och inskränkt yrkeshorisont.⁶¹

55 Se bland många andra källor, David Mandel, *The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power*, London 1984, som är standardverket om detta ämne; A Rabinowitch, *The Bolsheviks Come to Power*, New York 1976 och London 1979; A M Pankratova, *Fabrikräte in Russland*, Västberlin 1976; O Anweiler, *The Soviets: The Russian Workers, Peasants and Soldiers Councils, 1905-1921*, New York 1974; V Brugmann, *Die russischen Gewerkschaften i Revolution und Bürgerkrieg, 1917-1919*, Frankfurt 1972.

56 Utöver de verk som nämns i not 55 se Victor Serge, *Year One of the Russian Revolution*, London 1972; E H Carr, *Den ryska revolutionen 1917-1923*, del 1, Stockholm: Cavefors, 1971; och L N Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971.

57 Se Walter Süss, s 79-89.

58 Enligt Süss (s 62-65) var medellönen för en arbetare i april 1928 lite högre i Moskva än i Wien och Prag och bara 30% lägre än i Berlin. Analfabetismen inom den ryska arbetarklassen hade minskat från 36% 1918 till 13,9% 1929.

59 Trotskij-arkiven, T 895, citerat i E H Carr och R W Davies, *Foundations of a Planned Economy 1926-1929*, band 1, II, London 1969, s 494.

60 Süss, s 214-33, 162-72, 141-48.

61 Süss (s 153) citerar Lunatjarskij så här: ”Våra ekonomiska behov ställer oavvisliga krav på en viss specialisering. Det är därför förståeligt om den högsta kommittén för teknisk yrkesutbildning ibland irriterat viftar undan en del av de pedagogiska försvaren – i namn av en harmoniskt utvecklad människa och medborgare – av barnens rätt till en allsidig och inte bara specialiserad kunskap. Vi inser att den desorganiserade ryska ekonomin behöver specialister.

Vid ett första påseende kan det verka – och det är en av de viktigaste punkter som de ”statskapitalistiska” (eller ”statssocialistiska”) teoretikerna brukar föra på tal – att den nya inriktningen bara var en fullständig imitation av den kapitalistiska fabriksorganiseringen. Man ska inte tro att det inte finns en kärna av sanning här: det finns otvivelaktigt en likhet mellan den amerikanska och den sovjetiska taylorismen. Men det finns också olikheter, som återigen bekräftar de sovjetiska produktionsförhållandenas säregenhet.

För de kapitalistiska företagen handlar det inte bara om att maximera merarbetet på det mikroekonomiska området. Konkurrensens piska medför att en absolut förutsättning för att kunna ackumulera kapital *är att den förverkligade profiten maximeras i form av pengar*. Det är ingen idé att öka merarbetet om det leder till att profiten minskar. En av de viktigaste sätten att maximera profiten är att ersätta den utvidgade produktionen av absolut mervärde med produktion av relativt mervärde. Tack vare förbättrad teknologi och mer ”rationell” organisering av arbetet tenderar arbetsproduktiviteten att öka och periodvis genomgå revolutioner, och därmed går det att producera motsvarigheten till arbetarnas lön (inklusive stigande reallöner) på en allt kortare del av arbetsdagen. Det är en av de viktigaste delarna av kapitalismens ekonomiska tillväxt.

Under den byråkratiska diktaturen arbetar inte företagsledarna under samma tvång. Konkurrensens piska existerar inte, det finns ingen oundviklig drift att minska produktionskostnaderna på fabriken mikroekonomiska nivå, det finns ingen skyldighet att maximera ”profiterna”. Det enda grundläggande tvånget är politiskt. Under Stalin kunde priset för att prestera dåligt vara att man förlorade friheten eller till och med livet.⁶² Efter Stalins död har sådana utomekonomiska sanktioner hela tiden minskat, och i allmänhet åtnjuter företagsledarna nu en omfattande anställningstrygghet. Om en medlem av nomenklaturen avskedas från ett arbete så kommer han nästan automatiskt att ”återintegreras” någon annanstans.

Ett typiskt drag hos systemet är därför en allmän brist på ansvar och likgiltighet inför hur fabriken går, och det hotar Sovjetunionen med stagnation och nedgång.⁶³ Eftersom det enda viktiga kriteriet på att ekonomin fungerar rationellt är fullföljandet av fysiska mål, så tenderar i själva verket företagsledarna att undergräva effektiviteten genom att samla på sig onödigt stora lager, sänka produkternas kvalitet, slösa energi och råvaror, ägna sig åt verksamhet på den ”gråa marknaden”, och så vidare.

Man kan invända att även om systemet med byråkratisk planering är klart underlägsen den kapitalistiska konkurrensen (den kapitalistiska marknadsekonomin) vad gäller mikroekonomisk effektivitet, så är den ändå överlägsen när det gäller makroekonomiska resultat. Förvisso går det inte att förneka att den sovjetiska ekonomins genomsnittliga tillväxt under flera decennier överträffade tillväxten i väst. Men även om vi bortser från frågorna ”Till vilket pris?” och ”Varför höll det inte i sig?”, så undviker detta sätt att resonera huvudfrågan om de speciella särdragen vad avser mänskligt arbete och maskiner (teknologi) i det sovjetiska fabrikssystemet.

Just på grund av att uttaget av merarbete från de sovjetiska arbetarna inte är inriktat på att maximera profiten på ett mikroekonomiskt plan så är det både mer och mindre förtryckande än under kapitalismen. Jämfört med sina kollegor i Nordamerika eller Västeuropa är de sovjetiska arbetarna tvungna att tillbringa fler timmar i fabriken till en mycket lägre lön, men de arbetar faktiskt mycket

Men... i egenskap av socialister som har försvarat arbetarnas rättigheter mot fabriken under kapitalismen kan vi inte tåga när vi ser att de sovjetiska kommunistiska fabriken under dessa svåra år uppvisar samma benägenhet att svälja personligheten.”

62 Dessa ord måste givetvis sättas in i sitt sammanhang. Eftersom företagsledningen måste uppfylla olika och motsägelsefulla ”planeringsmål” så innebar praktiken att använda bruttoproduktionen för att bedöma hur den hade klarat sig att andra mål inte uppfylldes. Den piska som fanns tillgänglig för att använda mot ”brott mot planen” kunde därför under vissa omständigheter spricka.

63 Det är en av grundorsakerna till att byråkratins ”moderniserande” teknokratiska del under Gorbatsjov lade hela sin tyngd bakom perestrojka.

kortare tid.

Det övergripande slöseriet med ekonomiska resurser är troligen större under kapitalismen än i Sovjetunionen: omkring 50% mot 40-45%. I huvudsak rör det sig om osålda varor, oanvända produktionsmedel och försäljning av onyttiga eller skadliga produkter. I Sovjetunionen tar det till stor del formen av arbetstimmar då man faktiskt inte arbetar – vilket man inte ser särskilt ofta under kapitalismen.

På teknologins område, där det inte finns någon motsvarighet till det ständiga trycket mot de kapitalistiska företagen,⁶⁴ har de snabba framstegen vad gäller grundforskning och prototyper inte lett till att de använts på fabrikerna i någon särskilt stor skala. I själva verket motarbetar byråkraterna det eftersom det stör målet att uppfylla planen som slogs fast innan uppfinningen hade gjorts.⁶⁵

De sovjetiska företagsledarna försöker kombinera den typiska byråkratens uppträdande med hur en föregiven entreprenör beter sig.⁶⁶ Å ena sidan kommer de att följa reglerna strikt, oavsett vilka ekonomiska resultat "deras" fabriker och ekonomin i stort uppvisar (just därför att det inte är *deras* fabriker). Å andra sidan kommer de att försöka "uppfylla planen" på bekostnad av arbetarna, med litet eller inget hänsyn till deras välbefinnande och genom att bryta mot många regler.

För sin del försvarar arbetarna både sina rättigheter som konsument (reallöner, verklig konsumtion, verklig samhällsservice) och sin ställning som producenter, oavsett de uppenbara motsättningar som finns mellan dem. Precis som den byråkratiska företagsledaren inte hotas av konkurrensen, så hotas inte arbetarna av arbetslöshetens piska.⁶⁷ Resultatet är en regim på fabrikerna – det vill säga verkliga produktionsförhållanden till och med "i produktionen", för att inte tala om ekonomin i sin helhet – som skiljer sig avsevärt från den under kapitalismen. Trots arbetarkontrollens alla hierarkier så innebär de förändrade styrkeförhållandena på verkstadsgolvet och inställningen att göra "allt för ett lugnt liv" att de sovjetiska företagsledarna oftast viker sig snabbt för arbetarnas krav.⁶⁸

Byråkratins mest utmärkande drag är att arbeta utifrån formella regler. Men "att följa reglerna till punkt och pricka" i den offentliga sektorn under kapitalismen innebär bokstavligen att desorganisera ekonomin, att genomföra en särskild sorts strejk – något helt annat än att "arbeta för profit". Den som inte inser det inser inte vad som ger kapitalismen dess särdrag.

Denna analys ska naturligtvis inte tolkas som en ursäkt varken för byråkratisk misskötsel eller kapitalistisk utsugning. Båda är förtryckande utifrån arbetarklassens synvinkel. Båda är slösaktiga när det gäller att fördela materiella resurser och värna arbetets och naturens okränkbarhet. Poängen är att de är olika.

Den mest grundläggande parallellen mellan det kapitalistiska och sovjetbyråkratiska sättet att sköta företagen är att de på sina olika sätt har en benägenhet att kombinera teknologiska uppfinningar med metoder för att upprätthålla eller öka kontrollen över arbetet på produktionsnivå.⁶⁹ Walter Süss

64 Det är sant att detta tryck lättar under monopolkapitalismen, i de sektorer som kontrolleras av ett litet antal stora truster. Men i och med att de multinationella företagen blir storfinansens viktigaste organisatoriska form under monopolkapitalismens senkapitalistiska fas, så ökar det på nytt.

65 Se Moshe Lewin, s 116-17.

66 I praktiken skiljer sig naturligtvis företagsledarna åt avsevärt vad gäller sitt självförtroende – det vill säga hur de ser på sin förmåga att driva fabriken "effektivt" för att möta utmaningen från marknaden och konkurrensen.

67 Jämför den talande kommentaren från en sovjetisk förman inom byggnadssektorn: "Det finns inget sätt för oss att tvinga arbetarna att jobba övertid."

68 Angående situationen på verkstadsgolvet i Sovjetunionen, se David Seppo, "Conscience ouvrière et alternative socialiste en URSS" ("Arbetarnas medvetande och det socialistiska alternativet i Sovjetunionen"), i *Quatrième Internationale*, nr 36, april-juni 1990.

69 I sitt postuma verk *Die illegale Partei*, anmärker Otto Bauer: "Varenda utrikesminister instruerar sina ambassadörer och sändebud hur de ska utvärdera dagens händelser i samtal med andra staters diplomater, och vilka argument de ska använda i umgänget med utländska statsmän. På diplomatspråk sägs det att ministern *reglerar* sina ambassa-

har på ett övertygande sätt visat hur det mekaniska och okritiska införandet av taylorismen i Sovjetunionen, speciellt efter lanseringen av den första femårsplanen, just var ämnad att uppnå en delvis mekanisering av arbetet, öka kontrollen över arbetstiden och minska motståndet mot taktökningar.⁷⁰ Hos de mest extrema förespråkarna av en "sovjetisk taylorism", som Gastev, uttrycktes det i deras ideologi i form av en syn på socialismen där proletariatet inte bara skulle överleva som klass utan bli (vi skulle snarare säga urarta till) "samhällsrobotar". Trotskij anslöt sig å andra sidan till Marx' och Engels' tradition och gick kraftfullt mot sådana uppfattningar. För honom innebar socialismen att proletariatet inte skulle fortsätta att bestå utan försvinna som klass.⁷¹

6. Stats- och varufetischism: den byråkratiska ideologins hjärta

Den stalinistiska och poststalinistiska ideologins utveckling återspeglar på ett slående sätt den sammansatta och motsägelsefulla sociala verkligheten i Sovjetunionen. Byråkratin har ingen egen ideologi. Den fortsätter att lita till en systematiskt förvrängd version av marxismen, vars kärna gradvis har tagit form ur den cyniska realpolitik som fick Kreml att tvinga sina olycksaliga ideologer att genomföra ett otal svängningar.

Den första delen är att i extrem form *göra staten till en fetisch*. I sin *Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin* beskrev Marx denna fetischism som ett grundläggande ideologiskt drag hos alla byråkratier. Hans lysande och skarpsinniga beskrivning gäller till sista bokstav den sovjetiska byråkratins ideologi:

Den byråkratiska andan är en alltigenom jesuitisk, teologisk anda. Byråkraterna är stats-jesuiterna och statsteologerna. Byråkratin är la *république prêtre* <klerkernas republik>... Byråkratin gäller för sig själv såsom statens yttersta mål. Då byråkratin gör sina "formella" syften till sitt innehåll så råkar den överallt i konflikt med de "reella" syftena. Den tvingas därför utge det formella som innehåll, och innehållet som det formella. Statssyftena förvandlas till ämbetssyften, och ämbetssyftena till statssyften. Byråkratin är en cirkel som ingen kan bryta sig ur. Dess rangordning är en *vetandets rangordning*. Toppen anförtror de undre skikten insikter i enskildheter och de undre skikten tilltror toppen insikter i det allmänna varvid de ömsesidigt bedrar varandra...

Byråkratin har i sin besittning statsväsendet, samhällets andliga väsen, det är dess *privata egendom*. Byråkratins allmänna anda är *hemligheten*, mysteriet, som inom den själv bevaras genom hierarkin, utåt genom den slutna korporationen. Den uppenbara statsandan, liksom vid staten häftande övertygelser, ter sig därför som ett *röjande* av dess mysterium. *Auktoriteten* är därför dess vetandes princip, och förgudandet av auktoriteten är dess övertygelse. Inom byråkratin själv blir emellertid *spiritualismen* till krass materialism, den passiva lydnadens materialism, auktoritetstrons materialism, *mekanismen* hos ett fixt formellt handlande, hos fixa grundsatser, åskådningar och sedvänjor. Vad gäller den enskilde byråkraten så blir statssyftet hans privat-syfte, till ett *jagande efter högre befattningar*, till *karriärmakeri*...

Under det att byråkratin å ena sidan är denna krassa materialism, visar sig dess krassa spiritualism i att den vill *göra allt*, d.v.s. att den gör *viljan* till causa prima <huvudorsak>, eftersom den blott är *verksam* existens och mottager sitt innehåll utifrån och därför blott kan bevisa sin existens genom att forma, inskränka detta innehåll. I världen ser byråkraten blott ett objekt för behandling.⁷²

Låt oss se hur detta gestaltar sig i den sovjetiska byråkratins ideologers skrifter. Först av allt hittar vi en lära som förnekar statens parasiterande karaktär och historiskt begränsade, övergående natur. L S Mamut skriver exempelvis:

dörers och sändebuds tal." *Werkausgabe*, band 4, Wien 1976, s 488.

70 Süss, s 203 f. För en klassisk analys av denna funktion hos den kapitalistiska taylorismen se Harry Braverman, *Arbete och monopolkapital: arbetets degradering i det tjugonde århundradet*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1977.

71 Se exempelvis Trotskij, *Litteratur och revolution*, på marxistarkiv.se.

72 *Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin*, på marxists.org.

Om man blickar tillbaka på statens verklighet så kan man notera att den i världsskala utvecklar en allt större politisk frihet för samhället och dess undersåtar... Enligt Marx kan frihet bara skapas med hjälp av [statens] institutioner. I detta syfte genomgår de en grundläggande omvandling och, vilket är mycket viktigare, måste ställas under arbetarnas effektiva kontroll i det nya samhället... Efter det revolutionära proletariats seger över bourgeoisien kommer samhällets frihet att innefatta *alla* arbetares frihet. En *kollektiv* frihet som inte förutsätter frihet för *alla* associerade individer är enligt Marx och Engels helt enkelt absurt. Samhället kan inte bli fritt utan att befria alla individer.⁷³

Förutom de två sista meningarna, som skrevs av Marx och Engels, är detta stycke teoretiskt och empiriskt helt absurt. I Sovjetunionen ägde "proletariats seger över bourgeoisien" rum för 73 år sedan. Hade *varje* sovjetisk arbetare under Stalin, Chrusjtjov, Brezjnev och Andropov frihet att bilda en fackförening, eller en politisk organisation, eller grunda en månadstidning utan att något statligt organ först skulle godkänna det? Åtnjuter han eller hon denna rättighet ens idag? Kontrollerar arbetarklassen KGB på ett effektivt sätt? Var? Hur? När? Hur kan intelligenta cyniker låta bli att skämmas över att sätta sådant nonsens på pränt? Var finns de "sovjetiska arbetarnas kontroll" över de centrala statsorganen, de organ som antas garantera "en allt större politisk frihet för samhället och dess undersåtar"?

Även om arbetarna kunde kontrollera de statliga organen effektivt så skulle det inte förvandla staten till ett medel att garantera "allt större frihet". Vi kan bedöma hur fjärran dessa uppfattningar är från Marx' och Engels' förståelse med hjälp av följande citat från Engels, som utgör en bitande sammanfattning av deras teori om byråkratin:

Med den offentliga makten och rättigheten att driva in skatterna i sin hand framstår statstjänstemännen blott som samhällets organ *över* samhället. Den frivilliga aktning, som gentilordningens organ åtnjöt, är dem inte tillräcklig, även om de skulle kunna vinna den. Såsom representanter för en makt, som är samhället främmande, måste de sätta sig i respekt genom undantagslagar, med vars hjälp de åtnjuter en särskild helighet och okränkbarhet. Den simplaste polis i den civiliserade staten har mer "auktoritet" än alla gentilsamhällets organ tillsammans. Men den mäktigaste furste och den största statsman eller fältherre under civilisationen kan avundas den ringaste gentilföreståndare för den frivilliga och obestridda aktning han åtnjöt.⁷⁴

Dessutom skrev faktiskt Engels till Bebel den *raka motsatsen* till Mamuts funderingar om statens som en garant för frihet: "så länge proletariatet alltjämt *använder* staten, sker detta inte i frihetens intresse utan bara för att man skall kunna bemästra situationen, och så snart man kan börja tala om verklig frihet upphör den traditionella staten att existera."⁷⁵

Vad gäller den marxistiska uppfattningen om skillnaden mellan den borgerliga staten (eller alla tidigare härskande klassers stat) och den proletära staten (proletariats diktatur) var Lenin ännu mer radikal. I en sammanfattning av erfarenheterna från Pariskommunen skrev han så här i *Stat och revolution*:

Att undertrycka bourgeoisien och dess motstånd är fortfarande nödvändigt. För kommunen var detta särskilt nödvändigt, och en av orsakerna till dess nederlag är att den ej gjorde detta tillräckligt beslutsamt. Men det förtryckande organet utgörs här redan av befolkningens majoritet och inte av dess minoritet, såsom alltid varit fallet såväl under slaveriet som under livegenskapen och löne-slaveriet. Men när folkets majoritet *själv* undertrycker sina förtryckare, *behövs inte längre* någon "speciell makt" för att undertrycka! I denna mening börjar staten att *dö bort*. I stället för den privilegierade minoritetens speciella institutioner (den privilegierade ämbetsmannakåren, den stående arméns chefer) kan majoriteten själv omedelbart utöva dessa funktioner, och ju större del av hela folket som deltar i själva utövandet av statsmaktens funktioner

⁷³ L S Mamut, "Samhällsfilosofiska aspekter på den marxistiska läran om staten", *Voprosij filosofij* nr 2 1982.

⁷⁴ *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, på marxists.org.

⁷⁵ *Brev från Engels till Bebel, 18-28 mars 1875*, på marxists.org.

desto mindre blir behovet av denna makt... Just här framträder tydligast *omslaget* – från borgerlig demokrati till proletär demokrati, från förtryckardemokrati till de förtryckta klassernas demokrati, från staten som en ”*speciell makt*” för att undertrycka en bestämd klass till förtryckarnas undertryckande genom folkflertalets, arbetarnas och böndernas, *allmänna makt*.⁷⁶

Senare karakteriserade Lenin sovjetstaten på ett liknande sätt: ”sovjetmakten är en ny statstyp utan byråkrati, utan polis, utan reguljär armé”.⁷⁷ Det är ironiskt att tänka sig, att om någon hade publice rat eller spridit detta citat från Lenin i Sovjetunionen mellan 1928 och 1986, så skulle de ha dömts till mellan 5 och 10 års straffarbete i Gulag för ”sovjetfientlig agitation” eller ”förtal av sovjetmyndigheterna”. Än värre, de kunde mycket väl ha tvångsintagits på psykiatriskt sjukhus under flera år och blivit utsatta för hjärntvätt. Ty man måste verkligen vara galen – lika galen som Lenin – för att kunna tänka sig en sovjetstat utan byråkrater, utan poliser och utan en reguljär armé!

Stalin tvekade inte att öppret försvara behovet av byråkrater och byråkratins funktioner. Han gjorde ett rättfram uttalande i den organisatoriska rapporten till den tolfte partikongressen i april 1923:

När väl den rätta politiska linjen har beslutats utgörs huvuduppgiften av att välja ut ämbetsmän på ett sådant sätt att posterna tas av personer som förstår hur man ska genomföra direktiven, göra direktiven begripliga, betrakta dessa direktiv som sina egna och översätta dem till verklighet... Det är orsaken till att registrerings- och fördelningsdepartementet får sådan enorm betydelse, det organ i centralkommittén vars uppgift är att registrera och fördela våra viktigaste ämbetsmän [det vill säga den framtida nomenklaturlistan!].⁷⁸

Ibland gränsar fetischismen av staten till det groteska. Byråkratins ideologer visar sig när det kommer till kritan vara polisens ideologer, och föreställer sig lugnt att KGB kommer att fortsätta att existera även i ett ”fullt utvecklat” kommunistiskt samhälle utan någon stat. ”Staten dör bort men organen kvarstår.” Och hur skulle man kunna tänka sig att själv försvinna som särskilt och privilegierat samhällsskikt utan att förneka sig själv?

Men det är bara en del av historien. I byråkratins tankevärld kombineras statsfetischismen med en *klassisk varufetischism* – ett drag som finns hos alla samhällen med en betydande varuproduktion, vare sig den är delvis eller allmän. Värdelagen sades vara förhärskande i Sovjetunionen på grund av ”objektiv nödvändighet”. Ibland hänvisade man i detta sammanhang till Engels formulering: ”friheten kan bara vara ett erkännande av nödvändigheten”. Men man nämnde inte att Engels här uttryckligen talade om *naturlagarna*. Medan ”värdelagen” för de stalinistiska och poststalinistiska ideologerna antar en ”naturlags” kraft, så var det för Marx och Engels just en lag som var varken naturlig eller evig. Den var strängt knuten till de speciella, tidsbegränsade sociala förhållanden som var förhärskande i samhällen där producenter arbetade skilda från varandra på grund av privategendomen och ingick ömsesidiga förhållanden i huvudsak genom att byta produkterna från sitt privata arbete.

Helt logiskt tar blandningen av stats- och varufetischism den specifika formen av att rättfärdiga byråkratins egen roll och funktion. Byråkratin antas använda (den unge Marx sa ”förstena”) de ”objektiva lagarna” för att styra ekonomin. Den despotiska staten manipulerar ”värdelagen”, med andra ord bryter de hela tiden mot den. Men på samma gång måste den byråkratiska planeringen underkasta sig producenternas (i själva verket byråkraternas) ”materiella habegär” och *kan inte* grunda sig på arbetarnas behov som de demokratiskt bestämt i form av ”bruksvärden”, eftersom

⁷⁶ *Stat och revolution*, på marxistarkiv.se, s 18.

⁷⁷ *Valda verk i 3 band*, bd 2, s 532.

⁷⁸ Protokoll från ryska kommunistpartiets tolfte kongress, citerat i Süss, s 102-03. Stalins ”klassiska” rättfärdigande av att staten överlever under socialismen – genom att hänvisa till hotet från utlandet (kapitalismens överlevande) och närvaron av ett stort antal spioner, mördare, sabotörer, agenter och omstörtare i landet – finns i hans tal till SUKP:s artonde kongress, i mars 1939. Trotskijs inte mindre klassiska svar finns i hans artikel ”The Bonapartist Philosophy of the State” (”Den bonapartistiska statsfilosofin”), i *Writings of Leon Trotsky 1938-1939*, New York 1969.

”lagen förbjuder det”. Och därmed är denna lag ”förhärskande” trots statens despotism.

Stalin slog samman dessa punkter och uttryckte dessa motsättningar på sitt eget oefterhärmliga sätt:

Där det finns varor och varuproduktion kan heller inte värdelagen saknas. Värdelagens verkningsfär utsträcker sig hos oss framför allt till varucirkulationen, varuutbytet medelst köp och försäljning, ett utbyte huvudsakligen av varor för personlig konsumtion. Här, på detta område, har värdelagen, naturligtvis inom vissa gränser, behållit sin roll som regulator. Men värdelagens verkningar inskränker sig inte till varucirkulationens sfär. De utsträcker sig också till produktionen. Visserligen har värdelagen ingen reglerande betydelse i vår socialistiska produktion, men den påverkar ändå produktionen, och detta får icke lämnas obeaktat vid ledningen av produktionen.⁷⁹

Så det är väl glasklart? Värdelagen har ”inflytande” över produktionen men ”styr” den inte under socialismen. Nej, det är inte alls glasklart. Ty Stalin säger också:

Man säger att några ekonomiska lagar, däribland även värdelagen, som är verksamma hos oss under socialismen, är lagar som ”omvandlats” eller rent av ”fundamentalt omvandlats” på planhushållningens grundval. Det är också oriktigt. Man kan inte ”omvandla” lagar, för att nu inte säga ”fundamentalt omvandla” dem. Om man kan omvandla dem, så kan man också upphäva dem och ersätta dem med andra lagar. Tesen om lagarnas ”omvandling” är en kvarleva av den oriktiga formeln om lagarnas ”upphävande” och ”bildande”.⁸⁰

Och det är omöjligt. Ty precis som under kapitalismen är värdelagen en ”naturlag” även under socialismen. Och ”naturlagar” kan inte upphävas: de tillämpas ”oberoende av människans vilja”. Här har vi varufetischismen i sin renaste form.

Värdelagen är en ”natur”lag som inte kan förändras. Så härskade den i Sovjetunionen. Men på samma gång styrde inte värdelagen produktionen i Sovjetunionen. Så den måste trots allt ha ”förändrats”, eftersom den uppenbarligen styr produktionen under kapitalismen. Slutsats? Varufetischism + statsfetischism = total inkonsekvens på teorins område, vilket tvingar fram enorma ekonomiska missförhållanden i praktiken.

Mindre viktiga lärjungar till den store ledaren, som professor Malych, uttryckte sig 15 år senare i samma stil, om än lite mindre klart:

Man ska inte bli rov den motsatta ytterligheten: om varuproduktionen härskar då vore det med tanke på denna lags styrande roll etc oundvikligt med marknadsanarki, att värdelagen verkar spontant, produktion för en okänd och fri marknad. Denna spontana verkan förhindras av den socialistiska staten, eftersom den befinner sig i en ställning där den kan tygla vara-penga-förhållandenas negativa sidor [!] och underordna dessa verktyg... under medvetet planerade mål. Tack vare den marxist-leninistiska teorin och praktiken att bygga socialismen och kommunismen har vi upptäckt [!] och visat den socialistiska statens stora ekonomiska potential som subjekt och de ekonomiska mekanismernas organisatoriska kraft. Men det vore ett misstag att tro att det under socialismen hänger uteslutande [!] på staten att avgöra mängden [storleken?] arbete och konsumtion. I betydande omfattning uppfyller värdelagen denna funktion.⁸¹

Enligt Marx verkar värdelagen i en marknadsekonomi på ett objektivt sätt, helt oberoende av människors vilja. Den avgör på medellång sikt – inte på daglig basis – priserna på varor och därmed också varan arbetskraft, i så måtto som den är en vara. Men hur är det med ett socialistiskt samhälle? Avgörs producenternas konsumtionsfond med hjälp av medvetna beslut att ägna åt oss säga 35% istället för 65% av produktionen åt konsumtionsvaror? Nej, svarar vår professor. Den socialis-

79 *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, s 19-20

80 *Ibid*, s 9.

81 A I Malych, ”Fragen der ökonomischen Theorie in Friedrich Engels’ *Anti-Dühring*” (”Frågor om den ekonomiska teorin i Friedrich Engels’ *Anti-Dühring*”), i *Marx-Engels Jahrbuch 2*, Berlin/DDR 1979, s 103-04.

tiska staten (givetvis inte de fritt associerade producenterna) är inte fri att på egen hand avgöra storleken på denna fond: ”i betydande omfattning” uppfylls denna funktion av värdelagen.

Det antyder att arbetskraften fortfarande är en vara! Ty hur skulle den annars kunna ha ett pris som bestäms av värdelagen? Men om arbetskraften är en vara, precis som produktionsmedlen, hur kan då den ”socialistiska staten” förhindra värdelagen – en lag som verkar oberoende av människans vilja – att avgöra priset på *alla* varor och därmed investeringarna och hur den ekonomiska tillväxten är sammansatt? Nej, säger Malych: den socialistiska staten kan ”tygla” denna lag.

Om hela detta resonemang överhuvudtaget har någon mening så är det för att visa att oordningen i byråkratin ”teorier” motsvarar oordningen i den faktiska ekonomiska skötseln. Kulmen nåddes med uppfattningen att staten inte bara överlever under socialismen utan till och med under en fullständig kommunism – trots att klassamhället helt och hållet har försvunnit. Vilket syfte ska denna märkliga stat fylla? ”Statens bortvittrande kommer först och främst att bero på hur framgångsrikt kvarlevorna av kapitalism utplånas ur människors sinnen.”⁸² Med andra ord behövs det en förtryckarapparat, ”väpnade organ av människor”, bara för att genomdriva en ideologisk disciplin (monolitism). Polisen nöjer sig med att kontrollera tankarna eftersom den inte har något annat att göra. Men den måste fortfarande överleva för att genomföra denna viktiga funktion.

Är det inte uppenbart att detta rör sig om en självträffande ideologi som återspeglar byråkratin materiella tillvaro? Det som till varje pris måste överleva är en apparat som övermodigt gör anspråk på funktioner som tidigare utfördes av samhället utan behov av någon speciell apparat – funktioner som samhället skulle kunna genomföra på samma sätt imorgon men inte ”tillåts” att göra.

Denna fetischism av vara-penga-förhållandena lyser också igenom i analyserna från byråkratin mest intelligenta teoretiker. Således har den sovjetiska Vetenskapsakademins tidigare ordförande och senare vice premiärminister och en av Gorbatjovs främsta rådgivare, Leonid Abalkin, skrivit: ”Erfarenheterna visar att produktionsförhållandenas socialistiska karaktär som sådana inte ger garantier mot negativa fenomen.”⁸³ Han fortsatte sedan med att citera Gorbatjovs ord till SUKP:s 27:e kongress, enligt vilka ”de nuvarande rådande produktionsförhållandena upprättades inom ramen för en väldig utveckling av ekonomin och de passar inte längre behoven hos en intensiv utveckling”. I samband med detta betonar Abalkin att det nuvarande systemet med finansiellt självstyre och ekonomiska stimuli, pris-, finans- och kreditmekanismer ”i ljuset av de vetenskapliga och teknologiska framstegen inte ger lämpliga villkor för att garantera ett snabbt tempo. De företag som producerar rutinmässiga och ofta omoderna varor befinner sig i en bättre situation än de som är nyskapande.”⁸⁴

Men om företagens finansiella självstyre – som de nuvarande reformerna är tänkta att stärka – gör det möjligt för dem att delvis bestämma produktionens storlek och innehåll, så visar det just att de har delvis kontroll över produktionsmedlen och att dessa därmed inte är helt socialiserade. Det faktum att det är byråkratin (staten) och inte de fritt associerade producenterna som tar och godkänner besluten i företagen och i samhället i stort, bekräftar bara att de produktionsförhållanden som är förhärskande i Sovjetunionen ännu inte är socialistiska till sin natur.

Det går bara att förstå den antibyråkratiska politiska revolutionens historiska roll och objektiva nödvändighet om vi både förstår byråkratin objektiva roll och den socialistiska demokratins objektiva funktion i Sovjetunionen. Det handlar inte om att använda ”idealistiska kriterier”. Sakfrågan gäller *samhällsekonomiska behov* som härstammar ur sovjetsamhällets inneboende motsättningar.

Så fort staten tar kontrollen över alla storskaliga produktionsmedel, tillägnar sig det samhälleliga

82 *Grundlagen der marxistischen Philosophie* (tysk översättning av ett sovjetiskt verk), Berlin/DDR 1959, s 584.

83 L Abalkin, ”Essor de l'économie politique du socialisme” (”Den socialistiska politiska ekonomins uppsving”), *Revue Internationale* nr 12, 1986.

84 *Ibid.*

merarbetet och fördelar det centralt, då blir frågan om hur man hanterar de olika stadierna i denna process avgörande för samhällets dynamik, inklusive den avgörande fördelningen av resurser bland de tre viktiga avdelningarna. Om det inte finns någon förbindelse till de stora producent- och konsumentmassornas klart och demokratiskt uttryckta behov och vad de föredrar så kommer det oundvikligen att uppstå social despotism (det vill säga förtryck) och ekonomiska missförhållanden. *Av denna anledning* återspeglar inte den sovjetiska centrala fördelningens godtyckliga och despotiska karaktär något sorts ”inre väsen” hos det kollektiva ägandet, och än mindre den ekonomiska planeringen. Byråkratin kan genomföra reformer för att rätta till godtycket. Den kan använda ännu mer marknadsekonomi. Men den byråkratiska centralismen är dömd att förbli despotisk och slösaktig.

Det finns bara ett icke-kapitalistiskt alternativ till det byråkratiska godtycket: ett förvaltnings- och planeringssystem där arbetarmassorna *själva fördelar resurserna centralt och bestämmer prioriteringarna*. Ett sådant system kräver att massorna uttrycker sina egna behov som producenter, konsumenter och medborgare – med andra ord att de tar kontrollen över sina egna livs- och arbetsvillkor och att de befriar sig både från byråkratin och marknadens despotism (penningens tyranni).

Men denna frigörelse kan bara ske gradvis. Under hela övergångsperioden kommer både den medvetna, demokratiska planeringen och utnyttjandet av marknadsmekanismer att växa sida vid sida. Trotskij uttryckte sig otvetydigt i denna fråga:

Ekonomins oräkeliga levande deltagare, statliga och privata, kollektiva och enskilda, måste tillkännage sina behov och sin relativa styrka, inte bara genom planeringskommissionens statistiska beslut utan genom direkt tryck från tillgång och efterfrågan. Planen kontrolleras och förverkligas till avsevärd del genom marknaden... Departementens utkast måste visa sin ekonomiska ändamålsenlighet genom cirkulationen i handeln.⁸⁵

Bara på detta sätt kan byråkratin ansvarslöshet och okunnighet övervinnas i praktiken. En tillfredsställande lösning av förhållandet mellan produktion och behov förutsätter en *demokratisk* centralisering – det vill säga en självcentraliserad administration av ekonomin som planeras och genomförs av arbetarna själva. Och detta är bara möjligt om varuproduktionen inte har någon styrande roll och i det långa loppet gradvis dör bort.

85 ”The Soviet Economy in Danger” (”Sovjetekonomin i fara”), *The Writings of Leon Trotsky 1932*, New York 1973, s 274.

Kapitel 2 Organisationen och hur byråkratin tillskansar sig makten

1. Arbetarbyråkratins uppkomst

Problemet med byråkratin inom arbetarrörelsen härrör från det faktum att heltidsanställda och småborgerliga intellektuella kom att ta över den permanenta apparatens mellan- och toppositioner. Så länge arbetarorganisationerna är begränsade till smågrupper finns det ingen apparat, inga heltidsanställda, och då uppträder inte fenomenet. På sin höjd är det problem med relationerna med småborgerliga intellektuella som hjälper till att bilda den unga rörelsen.

Men det går inte att tänka sig en utveckling av politiska och fackliga massorganisationer utan en apparat med heltidsanställda och funktionärer. På den mest grundläggande nivån går det inte att samla ihop, centralisera och administrera medlemsavgifterna från miljontals medlemmar med hjälp av rent frivilligt arbete. Redan innan sekelskiftet förklarade Parvus denna tendens på ett lättförståeligt sätt:

Helt klart behöver ett politiskt parti med nästan 2 miljoner medlemmar, som finns över hela landet, som har nästan 50 deputerade bara i riksdagen, förfogar över dussintals tidningar och håller tusentals demonstrationer varje år – ett sådant parti behöver större agitatoriska styrkor, en mycket större och mer komplicerad organisations- och propagandaapparat. Det vore brottsligt vansinne att försöka bygga en sådan rörelse bara med hjälp av enskilda agitatorers självupproffrande hängivelse, som inte ens med den bästa vilja i världen skulle kunna ställa mer än sin fritid till partiets förfogande. Så det uppstår ett politiskt mellanliggande skikt av flera hundratals agitatorer, förutan vilka partiet inte skulle kunna existera i sin nuvarande storlek.¹

Framväxten av en apparat för in ett av klassamhällets viktigaste kännetecken i arbetarorganisationerna: den samhälleliga arbetsdelningen. Under kapitalismen får arbetarklassen till uppgift att stå för den aktuella produktionen, medan tillverkning och tillgodogörande av kultur – och samtliga uppgifter vad gäller ackumulationen – nästan helt och hållet tillhör andra samhällsklasser och skikt. Arbetets karaktär – fysiskt och känslomässigt utmattande och framförallt tidskrävande – gör det inte möjligt för proletariats majoritet att skaffa sig och tillgodogöra sig de mest avancerade vetenskapliga kunskaperna eller ens ägna sig åt en kontinuerlig politisk och social verksamhet utanför produktions- och den aktuella konsumtionssfären i egentlig mening. Under kapitalets styre är således proletariats situation normalt kulturellt underutvecklad. Traditionellt har man föreställt sig denna samhälleliga arbetsdelning som en åtskillnad mellan handens och hjärnans (intellektuellt) arbete.

Uppbygget av en apparat med heltidsanställda funktionärer, vars speciella kunskaper krävs för att fylla de luckor som uppstår på grund av det moderna proletariats kulturella underutveckling, medför en risk för att arbetarorganisationerna själva kommer att delas upp i skikt med olika funktioner. Specialisering kan leda till att kunskaperna monopoliseras, att informationen centraliseras. Kunskap är makt och ett monopol över den leder till makt över människor. Om man inte sätter stopp för tendenserna till byråkratisering så kan den leda till en verklig splittring mellan nya chefer och den styrda massan.

Parvus insåg denna fara men lyckades inte se dess materiella grundvalar och begränsade den till en fråga om slentrianmässighet:

Det är en proletär ämbetsmannakår, varav en del särskilt kännetecknas av att uppbära deputeradelön, men en ämbetsmannakår som är sämre ersatt än någon annan i världen och överlupen med allehanda ytterst varierande arbete som når och faktiskt överskrider gränsen för vad som är mänskligt möjligt...

Men just på grund av att detta politiskt mellanliggande skikt är så beroende så återspeglar det på

1 Parvus, *Die Gewerkschaften und die Sozialdemokratie*, Dresden 1896, s 65-66.

mest exakt sätt de övergripande politiska förhållandena. Det reagerar omedelbart om de utsätts för tryck uppifrån eller underifrån. Men om ingendera föreligger sätter *slentrianen* in.²

Den tendens som Parvus missar är att skiktet av proletära funktionärer – det vill säga spirande byråkrater – har en tendens att bli självstyrande. Men det är bara slumrande faror, de är inte oundvikliga. Kraftfulla tendenser kan motverka och motverkar dem faktiskt.

Arbetarklassens kollektiva organisationer är också förmedlare av enskilda personers delvisa frigörelse.³ Ända från början skapade arbetarna dessa organisationer inte bara för att försvara sig mot det borgerliga samhällets skoningslösa krav och för att förbättra sina arbets- och livsvillkor, utan också för att utbilda sig och höja sin övergripande kulturella nivå. Denna kamp för att tvinga fram ett uns av mänsklig värdighet var ett drag hos den unga arbetarrörelsen som slog alla objektiva observatörer.⁴ Och inte heller försvann det – tvärtom – när de små försvarsgrupperna omvandlades till massorganisationer.

Arbetarnas kulturorganisationer med tusentals och senare tiotusentals eller hundratusentals medlemmar utvecklades parallellt med de fackliga och politiska massorganisationerna samtidigt som tidningar, pamfletter och – i mer begränsad omfattning – böcker lästes av allt fler arbetare. En hel motkultur tog form både som en förmedlare av klassens oberoende från borgarklassen och som ett medel för ens egen kulturella frigörelse.⁵ I sin broschyr om den politiska masstrejken sammanfattade Henriette Roland-Holst på ett perfekt sätt denna sida av självorganiseringen:

De proletära organisationerna samlar bara folk i samma situation, med samma intressen och mål. De sammansluter sig på frivillig basis i organisationen, medvetna om det faktum att de behöver varandra. Deras styrka ligger i andan av uppoffring och entusiasm, i kärleken till massorna, de har inget annat att basera sig på. Just av denna anledning är de oförstörbara. Deras form kan förstöras men medvetenheten om ett gemensamt öde, ett gemensamt mål, kan man inte ta ifrån massorna...

Det moderna proletariats hela styrka och självförtroende grundar sig på organisationen. Den ger vad vapnen gav den feodala adeln, vad pengar ger borgarklassen, nämligen förmåga till motstånd, stolthet och värdighet. En oorganiserad arbetare är jordens svagaste varelse, han darrar inför varje hot, känslan av beroende undergräver alltför ofta hans moraliska grundvalar och gör honom feg och undergiven.

Organisationen utbildar inte bara proletariatet för klasskampen utan för hela det sociala livet. I organisationen lär det sig *hur det ska styra sig självt*.⁶

Utifrån Marx' uppfattning om lönernas "moraliskt-historiska" del gick Rosa Luxemburg vidare och myntade begreppet "kulturellt-socialt minimal" levnadsstandard:

2 *Ibid*, s 66.

3 På grund av ideologiska fördomar inser varken liberaler och konservativa detta, utan har en benägenhet att ställa kollektiva organisationer mot individuell frigörelse. (I allmänhet försvarar stalinister en likartad ståndpunkt.) De verkar inte inse att "massan" består av individer som försvarar sig och sina rättigheter som individer. Den enda skillnaden mot den härskande klassens medlemmar är att de genom sin ekonomiska svaghet (som har institutionaliserats av det borgerliga samhället) inte kan skaffa sig en tillräcklig motkraft och värdighet med hjälp av rent enskilda ansträngningar utan bara med hjälp av kollektiva organisationer och ansträngningar. Men liberalerna och den nykonservativa borgarklassen, som lutar åt att förneka dem den rätt till självhävdelse som de så högljutt kräver för egen del, kan bara se en "ansiktslös massa" där var och en av delarna har gjorts "ansiktslös" av åskådaren själv.

4 Se Marx' berömda anmärkningar i "*Inauguraladress för Internationella Arbetarassociationen*" på marxists.org.

5 Den "Socialistiska uppslagsbok" som gavs ut av de franska socialisterna just innan Första världskriget innehåller imponerande siffror i detta avseende. I många europeiska länder tillhörde tio- eller till och med hundratusentals personer arbetarteatrar och musikgrupper, sport- och gymnastikföreningar och så vidare. På Kuba tvingade cigarrarbetarnas fackförening cheferna att anställa någon som skulle välja ut böcker med fostrande och politiskt värde och läsa högt ur dem under arbetet. På randen till Första världskriget förmådde det vänstersocialdemokratiska partiet i Finland parlamentet att trycka band ett av *Kapitalet* på finska på statens bekostnad.

6 Henriette Roland-Holst, *Algemenee Werkstaking en Sociaaldemokratie*. Rotterdam 1906, s 111-12. Vår kursivering.

Fackföreningarnas främsta uppgift är att för första gången, genom att utvidga arbetarnas behov och moraliska utveckling, sätta upp ett kulturellt-socialt existensminimum – det vill säga de åstadkommer en viss kulturellt-social levnadsstandard för arbetarna under vilka lönerna inte kan sjunka utan att omedelbart orsaka en förenad kamp, en motståndsrörelse. Härefter ligger också socialdemokratins stora ekonomiska betydelse: genom att väcka arbetarmassornas intellektuellt och politiskt höjer den deras kulturella nivå och därmed deras ekonomiska behov.⁷

Ännu viktigare än dessa kulturella framsteg är att delar av klassen och de individer som den består av skaffar sig självförtroende. Framgångsrik klasskamp tenderar att förvandla demoraliserade, undergivna och kuvade människor till trotsiga, stridbara, självsäkra aktörer, alltmer förmögna att stå upp mot vem som än försöker förödmjuka eller förtrycka dem. När riksdagen frågade Bebel om den påstått auktoritära tyska socialdemokratien kunde han således helt uppriktigt svara:

[vår] stora fördel är att vi inte känner till några auktoriteter. Om det finns någon auktoritet i våra led så är det den auktoritet som individer skaffar sig... genom sitt arbete, sin förmåga, sin själv-uppoffring, sin hängivenhet för saken. Det finns ingen annan auktoritet i våra led, vi känner inte till någon konstgjord eller påtvingad auktoritet. Partimedlemmar som anser sig ha hittat någon som fullständigt företräder deras intressen kommer naturligtvis att ge denne de nödvändiga ansvarsställningarna, och på så sätt kommer sådana personer få en viss sorts auktoritetsposition. Men hur lite sådana positioner betyder kan ni se vid våra partikongresser. Om vi har gjort något som inte är i någons smak så måste Liebkecht och jag acceptera att bli utfrågade och angripna av varenda en av våra kamrater, om jag tillåts använda det ordet – på ett sätt som inte sker i något annat parti... Hur skulle vi kunna vara tyranniska mot någon kamrat? Vi skulle utlösa ett formligt uppror. Vi har klara programmatiska principer i denna fråga och klart formulerade organisatoriska normer [stadgar] som vi måste tillämpa precis som alla medlemmar. Var och en som agerar i motsättning till dessa normer och försöker göra någon som han inte är berättigad att göra skulle försätta sig i en mycket besvärlig situation. Det finns inget parti där man går mot tyranniska tendenser så energiskt som i det socialdemokratiska partiet, som till själva sitt väsen och inre natur är ett helt igenom demokratiskt parti *och måste vara det om det ska kunna uppnå sina mål*.⁸

I slutet på samma diskussion kunde Wilhelm Liebkecht med samma uppriktighet försäkra att socialdemokratins styrka låg i det faktum att ”ledarna bara är enkla soldater som vid alla tillfällen *måste marschera med den stora massan*.”⁹

Med andra ord gick det att stoppa de första embryonala tendenserna till byråkratisering som uppstod ur den heltidsanställda apparatens utveckling genom att höja den kulturella nivån och medlemmarnas självförtroende och självhävande, under förutsättning att den interna demokratin (de ”normer” som Bebel hänvisar till) respekterades och organisationen skulle fortsätta att följa det socialistiska målet. Det finns ytterligare ett viktigt villkor: nämligen att de socialistiska ledarna medvetet skulle bemöda sig om att bekämpa den spirande byråkratiseringen genom att kämpa för och framgångsrikt använda nöjaktiga organisatoriska och politiska säkerhetsanordningar.

Ända sedan marxismen för första gången uppstod som politisk strömning, till att börja med Marx och Engels själva, har den varit fullt medveten om risken för en byråkratisering av arbetarorganisationerna, även efter störtandet av kapitalismen. I *Pariskommunen* skisserade Marx de åtgärder som garanterade att ”kommun-staten” i grunden skulle skilja sig från den borgerliga staten – största möjliga öppenhet i alla göranden och låtanden, att gemene man genom fria, demokratiska val skulle

7 Rosa Luxemburg, ”Einführung in die Nationalökonomie” (”Introduktion till nationalekonomin”), i *Gesammelte Werke*, band 5, Berlin/DDR 1975, s 73.

8 August Bebel, *Der sozialdemokratische ”Zukunftstaat”*, *Verhandlungen des Deutschen Reichstags am 31. januar, 3., 4., 6. und 7. Februar 1893*, Berlin 1893, s 11. Vår kursivering. Denna 127-sidiga pamflett sålde i mer än 100.000 exemplar.

9 *Ibid*, s 125, Vår kursivering.

utse alla ämbetsmän, möjlighet att omedelbart återkalla alla delegater, och begränsning av deras inkomst till vad en genomsnittligt utbildad arbetare tjänar. Och han tillade: ”Kommunen gjorde alla borgarrevolutioners slagord - billig regering - till verklighet genom att den upphävde de båda största utgiftsposterna, armén och byråkratin..”¹⁰

I sin inledning till Marx’ pamflett slog Engels uttryckligen fast:

Kommunen måste genast från första början erkänna att arbetarklassen, sedan den en gång kommit till makten, inte kunde regera i fortsättningen med det gamla statsmaskineriet, att denna arbetarklass, för att inte gå förlustig sin egen nyss erövrade maktställning, å ena sidan måste undanröja hela det gamla mot den själv utnyttjade förtryckarmaskineriet, men å andra sidan måste *säkerställa sig mot sina egna förtroendemän och ämbetsmän* genom att förklara dessa undantagslöst och vid vilken tidpunkt som helst avsättliga.¹¹

På basis av detta kunde Lenin dra följande slutsats:

I det socialistiska samhället kommer ett ”slags parlament” av arbetardeputerade naturligtvis att ”fastställa arbetsordningen och övervaka apparatens förvaltning”, *men* denna apparat kommer *inte* att vara ”byråkratisk”. När arbetarna erövrat den politiska makten, kommer de att krossa den gamla byråkratiska apparaten, att förstöra den grundligt och inte lämna sten på sten kvar av den. De kommer att ersätta den med en ny apparat av samma arbetare och tjänstemän, *mot* vilkas förvandling till byråkrater de åtgärder genast kommer att vidtas som utförligt behandlades av Marx och Engels.¹²

Efter oktoberrevolutionen lade Lenin till ytterligare en åtgärd som vi idag skulle vilja betona ännu mer som varande central för en framgångsrik kamp mot byråkratiseringen: det vill säga en radikal förkortning av arbetsdagen. Lenins formel var: 6 timmar arbete + 4 timmar administrativa uppgifter, så att *alla* skulle kunna engagera sig i båda och det inte skulle uppstå någon samhällelig arbetsdelning i arbetarorganisationerna inklusive sovjeterna. Motsvarigheten idag skulle bli: 4 timmar arbete + 4 timmar (själv)administration.

I början av detta sekel [1900-talet] skrev Karl Kautsky ett utomordentligt arbete, *The Origins of Christianity* (Kristendomens ursprung), där han i förordet förde fram möjligheten att arbetarrörelsen och arbetarstaten skulle kunna genomgå en byråkratiseringsprocess liknande den som den katolska kyrkan undergick när den på 1300-talet omvandlades till det härskande etablissemang under Konstantin den store.¹³ Han insåg naturligtvis att man inte kunde dra liknelsen alltför långt men han såg det som ett tankeväckande sätt att lägga fram ett verkligt problem som den socialistiska rörelsen står inför.

Kautskys egna svar är förvisso intressanta och går utöver Marx’ odelade inriktning på institutionella säkerhetsåtgärder och pekar fram mot de svar som Trotskij senare gav. Kautsky argumenterade att parallellen skulle vara fullkomligt hållbar om de historiska förhållanden under vilka arbetarklassen kom till makten skulle likna dem under vilka kyrkan hade segrat – en period som kännetecknades av stagnation och nedgång för produktivkrafterna. Men i själva verket skulle förhållandena för arbetarnas maktövertagande vara den raka motsatsen. Ty socialismen innebär en enorm utveckling av produktivkrafterna, vilket lägger grunden till för att arbetsdelningen vittrar bort och massornas

10 *Pariskommunen*, på marxists.org.

11 *Ibid.*

12 *Stat och revolution*, på marxistarkiv.se, s 48.

13 Karl Kautsky, *The Origins of Christianity*, London 1917. Även om detta var första gången frågan om byråkratisering hade ställts så klart av en marxist, så var inte metoden att göra historiska jämförelser bara frukten av Kautskys teoretiska arbete. I sin inledning till Marx’ *Pariskommunen* jämförde Engels förföljelserna som drabbade arbetarrörelsen med en annan rörelse bland förtryckta 1600 år tidigare. Trots det hårda förtryck som stod de härskande klasserna till buds gick kristendomen hela tiden framåt tills den hade nått alla samhällsklasser och slutligen segrade.

kulturella nivå höjs på ett revolutionärt sätt. En seger för byråkratin var därför historiskt otrolig.

Men i ljuset av senare erfarenheter dyker två invändningar upp i sinnet. Tänk om arbetarklassen tvingas gripa makten under förhållanden av en kraftig nedgång för produktivkrafterna, såsom var fallet i Ryssland?¹⁴ Tänk om den som ett resultat av att revolutionen inte lyckas sprida sig blir isolerad i ett kulturellt efterblivet land?¹⁵ Och tänk om arbetarnas massorganisationer redan hade drabbats av en djup process av byråkratisering, som antingen förhindrade maktövertagandet (och dömde samhället till den ”parallella urartning av båda de stridande klasserna” som Engels såg som förklaring till den forntida kulturens frånfalle) eller fick den att äga rum under ytterst ogynnsamma subjektiva förhållanden?¹⁶

Medan Lenin riktade in sig på den politiska opportunisten inom den internationella socialdemokratins högerflygel,¹⁷ så framhöll Trotskij redan 1905-06 den *samhälleliga* konservatism som lag bakom denna trend.¹⁸ Rosa Luxemburg knöt mer uttryckligt denna konservatism till byråkratiseringen, i synnerhet av fackföreningarna:

Specialiseringen av de fackliga ledarnas arbete, liksom det nödvändigt snäva synfältet, som sammanhänger med de splittrade ekonomiska strider som äger rum under lugna perioder, leder bara alltför lätt till byråkrati och en viss inskränkthet i uppfattningen hos de fackliga funktionärerna... Grovt smicker och gränslös optimism blir en plikt för varje ”vän av fackföreningsrörelsen”...

I omedelbar förbindelse med denna teoretiska omsvängning hos en del av de fackliga ledarna står – helt i överensstämmelse med Sombarts teori – en omsvängning i ledarnas förhållande till massorna. I stället för den kollegiala, oavlönade fackliga agitationen, som drevs av lokala kamratgrupper på grundval av ren idealism, träder den affärsrättsliga, byråkratiskt styrda ledningen av i allmänhet utifrån kommande funktionärer. [Denna ämbetsmannakårens mörka sida döljer också säkert betydande faror för partiet, exempelvis från det senaste påhittet att inrätta lokala partisekretariat, som om de socialdemokratiska massorna inte aktar sig mycket lätt kan leda till att dessa sekretariat kan bli blott organ för att genomföra beslut och inte på något sätt betraktas som utnämnda att gå i spetsen och leda det lokala partilivet.]¹⁹

På detta sätt blev Bebels tre säkerhetsanordningar mot byråkratiseringen av massorganisationerna – nämligen intern demokrati, fullständigt oberoende och frihet för medlemmarna att kritisera – allvarligt undergrävd.

På grundval av de mer avancerade erfarenheterna under den italienska klasskampen 1919 gick Gramsci ännu längre i att identifiera den fackliga byråkratin som ett distinkt socialt skikt, och använde till och med ordet ”kast” som Trotskij senare skulle använda på sovjetbyråkratin.

Urvalet av fackliga ledare har aldrig skett utifrån industrikunskaper utan snarare utifrån juridisk, byråkratisk och demagogisk kompetens. Och ju mer organisationerna växte, ju oftare de ingrep i klasskampen och ju mer omfattande och utbredd deras aktivitet blev, desto mer ansåg de det nödvändigt att begränsa sina högkvarter till rent administrativa och bokföringscentra och desto mer blev tekniska och industrikunskaper överflödiga och byråkratisk, kommersiell kompetens

14 Utifrån den ryska revolutionens exceptionella omständigheter drog Bucharin felaktigt allmänna slutsatser i sin bok *The Economics of the Transition Period* (engelsk översättning som del två i *The Politics and Economics of the Transition Period*, London 1979). Det finns ingen historisk lag att arbetarklassens maktövertagande alltid och överallt kommer att åtföljas av ett kraftigt fall för produktivkrafterna.

15 Efter 1917 var Lenin som besatt av den ryska arbetarklassens relativa kulturella efterblivenhet. Men under mer gynnsamma omständigheter lyckades den kubanska revolutionen på en generation höja massornas kulturella nivå.

16 Detta var i stora drag fallet för de jugoslaviska, kinesiska och vietnamesiska revolutionerna, som alla leddes av starkt byråkratiserade partier.

17 Se i synnerhet *Ett steg framåt, två steg tillbaka* på marxistarkiv.se.

18 Se L Trotskij, *Resultat och framtidsutsikter*, på marxistarkiv.se.

19 *Masstrejk, parti och fackförening*, på marxistarkiv.se. (Delen inom hakparentes finns inte i svenska översättningen, utan har översatts från engelska, *Rosa Luxemburg Speaks*, New York 1970, s 216. - öa.)

kom att dominera. På så sätt uppstod en formlig kast av fackföreningsfunktionärer och journalister med sin egen gruppsykologi som stod stick i stäv med arbetarnas. Till sist kom den att få samma ställning gentemot arbetarmassorna som den styrande byråkratin har gentemot den parlamentariska staten: det är byråkratin som härskar och regerar.²⁰

2. Organisationsfetischism

Uppkomsten av en ny arbetsdelning mellan apparaten och medlemmarna leder på tänkandets (ideologins) område nästan ofrånkomligt till företeelsen organisationsfetischism. Med tanke på den extrema arbetsdelning som råder i det borgerliga samhället i stort, så har det faktum att människor sitter fast i en liten ynklig verksamhetssektor en benägenhet att uttryckas i att denna verksamhet betraktas som ett mål i sig. Det gäller speciellt de som identifierar sig med apparaten, som ständigt lever i den och får sin utkomst från den: med andra ord de heltidsanställda, de potentiella byråkraterna.

Denna process gynnar en annan källa till social konservatism i massorganisationerna: de delvisa erövringarnas dialektik. Den berömda mening i *Kommunistiska manifestet* som säger att proletariatet endast har sina kedjor att förlora är i direkt mening bara giltig för de utblottade, oorganiserade arbetarna i mitten av 1800-talet. Även om det fortfarande är *historiskt* giltigt, så har dagens organiserade proletariat faktiskt något att förlora *på kort sikt* – nämligen de ekonomiska, sociala och politiska erövringar som dess långa kamp har avtvingat den härskande klassen. Erfarenheterna lär det att det kan förlora dessa erövringar genom att borgarklassen avsiktligt avskaffar dem. Massorganisationerna och arbetarklassen i sin helhet måste nu noggrant överväga för- och nackdelar med varje kamp, ännu mer bland oorganiserade än organiserade arbetare. Ty istället för att uppnå något nytt är det alltid möjligt att den kan leda till att man förlorar något som man redan erövrat.

Vi bör betona att de delvisa erövringarnas dialektik återspeglar ett verkligt problem och inte en logisk motsättning som helt enkelt går att lösa med rätt argument. Och inte heller är det frågan om ”förräderi från ledningen” – som skulle leda oss rätt in i en historisk konspirationsteori.

Icke desto mindre kan vi här se de grundläggande orsakerna till byråkrats konservatism, som fanns redan i den socialdemokratiska rörelsen före Första världskriget och i Sovjetunionen redan innan den stalinistiska perioden. Orsaken till att vi använder ordet ”konservatism” – och betraktar det som skadligt för proletariatets och därmed socialismens intressen – är att detta sätt att tänka vägrar föra och stöda mer avancerade strider och förutsätter redan på förhand att varje revolutionärt språng framåt, vare sig det är på nationell eller internationell nivå, kommer att sätta arbetarklassens erövringar på spel.

De delvisa erövringarnas dialektik hänger ihop med den fetischism som är typisk för ett samhälle med generaliserad varuproduktion och extrem arbetsdelning, och den finns inneboende i arbetarrörelsens utveckling under den kapitalistiska nedgångsperioden och under övergången till ett socialistiskt samhälle. Men dess inverkan tenderar att undergräva den andra av Bebels skyddsanordningar mot byråkratisering: massorganisationernas hängivenhet för det socialistiska målet. Organisationsfetischism betyder egentligen att partiet eller fackföreningen mer och mer blir ett mål i sig, så att arbetarklassens befrielse likställs med att försvara och befästa ”organisationen” och alltmer definieras i form av sin apparat. Bernsteins berömda formulering ”Rörelsen är allt, målet intet”, som han lanserade under diskussionen om revisionismen vid sekelskiftet, är än idag det klaraste uttrycket för detta tänkesätt.²¹

20 Antonio Gramsci, ”Trade Unions and the Dictatorship” (”Fackföreningar och diktatur”), *Ordine Nuovo*, 25 oktober 1919, återgiven i Gramsci, *Selections from Political Writings 1910-1920*, red Quintin Hoare, London 1977, s 105-106.

21 Se E Bernstein, *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter*, Lund : Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia, 1979.

Det ideologiska uttrycket för denna process är ett mångfasetterat fenomen, mycket mer än en bluff, ett medvetet förräderi eller att lura arbetarna. Uppkomsten av ett ”felaktigt medvetande” innehöll i själva verket ett stort element av *självbedrägeri*. Åtminstone de byråkratiserade massorganisationernas första generation av ledare trodde verkligen att de jobbade för socialismen eller försvarade revolutionen när de likställde försvaret av apparaten med kampen för dessa ädla mål. Medvetet förräderi och dubbelspel smög sig in senare – och kombinerades även då med *självbedrägeri*.

SPD-ledaren Gustav Noske gav ett av de tydligaste uttrycken för denna organisationsfetischism när han besökte Bryssel sedan den tyska armén hade ockuperat staden 1914. ”Varför är ni så negativa till den tyska ockupationen?”, frågade han den belgiska socialistpartiledaren Anseele. ”Vår organisation är starkare i Tyskland än i Belgien. Den åtnjuter allmän rösträtt. Om Belgien införlivas i Tyskland kommer organisationen att bli starkare. Allmän rösträtt kommer att beviljas. Arbetarna kommer att stärkas.”²² Alltså: antingen ignorerades annekteringens politiska, ekonomiska, sociala, kulturella och nationella aspekter, eller så underställdes de den avgörande frågan om ”organisationen”. Det fanns ingen förståelse för det faktum att en arbetarklass som berövas några av sina viktigaste demokratiska rättigheter, som nationellt självbestämmande, kanske till och med medborgerliga rättigheter, skulle bli mycket svagare och inte mycket starkare än innan, ingen förståelse för det faktum att Noskes groteska uttalande gjorde honom till talesman för den tyska imperialismen. Nej: han trodde faktiskt att ”stärkandet av organisationen” var den socialistiska visdomens A och O.

Ännu mycket värre saker skulle följa. Efter att Hitler hade blivit regeringschef försökte de fackliga ledarna desperat rädda ”organisationen” med hjälp av förkastliga ideologiska och politiska eftergifter till nazisterna. De hävdade att de välkomnade och ville delta i den ”nationella pånyttfödelsen” och anslöt sig till och med till den nazistleda demonstrationen 1:a maj 1933, som förvanskade arbetarnas kampdag till ett gemensamt ”firande av tyska arbetare”, där arbetsgivare, arbetare och nazistiska slaktare ”förenades” kring nazistiska paroller.²³ I utbyte mot denna kapitulation upplöste nazisterna redan nästa dag fackföreningarna, ockuperade deras lokaler och konfiskerade deras tillgångar. Arbetarna hade blivit så förvirrade och demoraliserade av de socialdemokratiska (och stalinistiska) byråkraterna att de inte gjorde något verkligt motstånd mot detta krossande av mer än ett halvt sekels flitiga ansträngningar. Organisationsfetischismen hade lett till organisationens undergång.

När Stalin 1927 gjorde sitt berömda uttalande: ”Kadrerna bestämmer allt”, så gav han nyckeln till byråkratins existens och självmedvetenhet. En härskande byråkrati kan mycket väl existera tillsammans med alla möjliga sorters planerings- och marknadsmekanismer (om än inte med en generaliserad marknadsekonomi, det vill säga kapitalism). Men den kan inte upprätthålla sig själv om kadrernas – det vill säga apparatens – styre i grunden ifrågasätts och störtas.

Organisationsfetischism förutsätter inte bara att målet likställs med medlen, utan också att målet underordnas medlen. Det är tydligt i fallet med den staliniserade kommunistiska rörelsen där kampen för revolutionen utanför Sovjetunionen och stärkandet av den sovjetiska arbetarklassens rättigheter och makt underordnades försvaret av den byråkratiska apparaten och sovjetstaten. Men en liknande logik kan verka, ibland i ganska extrema former, i vilken proletär massorganisation som helst. Ta följande exempel.

Fackföreningarna samlar ihop pengar till en strejkkfond för att göra medlemmarnas kamp för löner och andra omedelbara materiella intressen mer effektiv. Det är helt naturligt och befogat. Fackföre-

22 Citerat ur Gilles/Ooms/Delandsheere, *Cinquante mois d'Occupation Allemande*, band 3, Bryssel 1919, s 395-96.

23 Se Erich Mathias, *Das Ende der Parteien 1933*, Düsseldorf 1979, s 177-80; Wolfgang Abendroth, *Die deutschen Gewerkschaften*, Heidelberg 1954, s 34. De socialdemokratiska ledarna var fångar i en patetisk tro på ”legaliteten” och att ”till varje pris upprätthålla organisationen”, och de röstade till och med för Hitlers utrikespolitik vid riksdagsmötet 17 juni 1933, det sista de tilläts delta vid.

ningsapparaten sätter sedan in dessa pengar på en bank för att få dem att växa till en blygsam ränta, och så länge de befinner sig mitt emellan disponibla och fasta tillgångar verkar det återigen inte vara något fel med denna åtgärd. Mer pengar skulle bli tillgängliga för att finansiera en lång strejk. Men om pengarna skulle bindas så skulle beslutet att utlysa strejk – eller åtminstone när den skulle utlysas – inte längre bara bero på medlemsmajoritetens vilja och objektiva behov, eller en objektiv analys av styrkeförhållandena mot arbetsgivarna. Att binda upp strejkfonden kommer att påverka utgången på ett sätt som inte har något med arbetarnas grundläggande intressen att göra eller med fackföreningarnas ursprungliga mål och funktion.

Trots inverkan från de delvisa erövringarnas dialektik kommer klassmedvetna arbetare åtminstone periodvis att gå mot denna förvrängning av fackföreningarnas mål. Det var detta som låg bakom den gryende byråkratins strävan att gradvis avskaffa arbetarnas makt och arbetardemokratien inom de massorganisationer som skapades för klassens egen frigörelse. Bara på så sätt var det möjligt att omvandla dem till organisationer som alltmer knuffar detta mål i bakgrunden. Men på samma gång förvandlar detta tillskansande av beslutsmakten den gryende byråkratin till en fullfjädrad byråkrati. Till sist tar ett nytt socialt skikt form: *arbetarbyråkratin*.

Här behöver man slå ihop Kautskys, Bebels, Luxemburgs, Trotskijs och Gramscis argument om hur man ska motverka trenden till byråkratisering – även om erfarenheterna sedan deras tid har visat att detta ingalunda är lätt. Redan 1906 kunde Rosa Luxemburg se hur denna process utvecklades i den tyska fackföreningsrörelsen:

Genom att koncentrera fackföreningsrörelsens olika trådar till deras händer görs också omdömesförmågan i fackliga frågor till en yrkesspecialitet. Och massan av kamrater degraderas till en inkompetent massa, för vilken ”disciplinens” dygd, det vill säga den passiva lydnaden, görs till en plikt... inom fackföreningarna [råder] i långt högre grad överhetens förhållande till den underlydande massan. Ett resultat av dessa förhållanden är framför allt den argumentation, som fördömer varje teoretisk kritik av den fackliga praktikens framtidsutsikter och möjligheter, eftersom den påstås utgöra ett hot mot massornas fromma inställning till fackföreningarna. Man utgår då från uppfattningen, att arbetarmassorna endast kan vinnas för och kvarhållas i organisationen genom en blind och barnslig tro på den fackliga kampens framgångar... enligt denna felaktiga teori, [grundar sig] fackföreningarnas inflytande och makt på massornas okritiska inställning och bristande omdömesförmåga. ”Folket måste få ha sin tro i fred” – det är den princip utifrån vilken åtskilliga av de fackliga funktionärerna stämplar varje kritik av fackföreningsrörelsens objektiva begränsningar som ett attentat mot själva rörelsen.²⁴

Man slås av parallellen mellan fackföreningarnas och sovjetbyråkratins bortförklaringar: huvuddelen av Rosa Luxemburgs formuleringar skulle kunna användas på båda nästan utan att ändra ett enda ord.

Men maktmissbruket ger upphov till motstånd från arbetarnas sida och går därmed inte att skilja från förtryck, repressalier, splittringar och djupa sprickor i arbetarrörelsen. Under perioder av svår kris kan det till och med innefatta angiveri till borgerliga myndigheter, avskedanden, att stå till tjänst med täckmantel för polisförtryck eller till och med mord på kamrater.²⁵ I detta avseende är den tyska socialdemokratins meritlista bara en tragisk om än mildare försmak av stalinismens historia.

Varför kvarstår då de privilegierade byråkratiernas maktövertagande så länge inom massorganisationerna och de stater som arbetarklassen har skapat? Varför dominerar de än idag, åtminstone i de

24 *Masstrejk, parti och fackföreningar*, på marxistarkiv.se, s 38. Texten fortsätter med ett kraftfullt stycke: ”I motsats till socialdemokratien,... som hämtar sitt inflytande ur massornas kritiska ställningstagande till alla situationer och stadier i deras egen klasskamp, så grundar sig, enligt denna felaktiga teori, fackföreningarnas inflytande och makt på massornas okritiska inställning och bristande omdömesförmåga.”

25 SPD:s ledning gav exempel på angiveri nästan omedelbart efter 4 augusti 1914. I sina vedervärdiga memoarer försöker Noske skyla över mordet på Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht.

flesta av världens länder? Orsaken måste sökas i ett dialektiskt samspel mellan den objektiva utvecklingen och den ”subjektiva faktorn”. När den byråkratiska apparaten utnyttjar en tillfällig nedgång i arbetarnas aktivitet för att stärka sitt grepp över arbetarklassens institutioner bidrar den till nederlag för arbetarrörelsen som ytterligare gynnar desorientering, förvirring, skepsis och demoralisering inom klassen. Nya förhoppningar, nytt självförtroende, nya perspektiv och inspiration till mer högtstående former av aktivitet får allt svårare att uppstå annat än inom en begränsad minoritet inom arbetarklassen.²⁶ Och det stärker byråkratiseringen ännu mer.²⁷

Arbetarna är inte dumma. De ser vad som händer. De ser att de organisationer som de har skapat och försvarat med stora ansträngningar och uppoffringar vänder sig mot dem i för deras dagliga liv viktiga frågor. Så de känner sig lurade. De ställer sig frågan: ”Var det verkligen värt besväret?” Svaret är inte ett klart ”Nej”. Delvis fortsätter de att identifiera sig med dessa organisationer, speciellt när de angrips av klassfienden.²⁸ Då och då pressar grupper av arbetare på för att skaffa tillbaka den del av makten att ta beslut inom dessa institutioner.²⁹ Men deras grundläggande inställning är skeptisk. Man kan inte bli lurad två, tre eller fyra gånger i rad utan att dra negativa slutsatser. Man vill inte bli lurad en femte gång.

Arbetarnas relativa passivitet inom massorganisationerna beror till stor del på byråkratins praktik och politik och ger apparaten ytterligare en anledning till själv rättfärdigande. ”Ni förstår”, argumenterar de, ”arbetarna är passiva. De är efterblivna. Om vi inte skulle göra jobbet för dem så skulle fackföreningen eller partiet eller den ’socialistiska staten’ rasa ihop.”³⁰ När arbetarna verkligen blir aktiva, till och med hyperaktiva, speciellt under masstrejker eller förrevolutionära utbrott avslöjas detta ordklyveri. Långt från att låta aktiviteten utvecklas gör byråkraterna då allt i sin makt för att slå till bromsarna. De splittrar arbetarklassen, samarbetar med klassfienden för att avsluta eller till och med slå ner kampen, och visar sin i grunden konservativa, kontrarevolutionära karaktär i all sin prydno. Och ändå kan hela dialektiken mellan byråkratins tillskansande av makten och arbetarnas passivitet bara övervinnas genom sådana erfarenheter, genom en ny cykel av sociala spänningar och klasskamp som till syvende och sist har sina rötter i de ekonomiska och politiska strukturernas kris.

3. *Byråkratiska privilegier*

För alla som tror på en materialistisk tolkning av historien är det uppenbart att framväxten av ett nytt socialt skikt – byråkratin i arbetarnas massorganisationer – inte går att skilja från deras särskilda materiella intressen. De byråkratiska ledarnas tänkande innehåller en allt större konservatism i förhållande till den existerande samhällsordningen. Men det innehåller också en allt djupare önskan att bevara en privilegierad samhällsställning med alla de fördelar, makt och auktoritet som deras status ger dem. I arbetarklassens första organisationer, fackföreningarna och de socialdemokratiska masspartierna, ägde det rum två olika processer.

För det innebär det otvivelaktigt en viss grad av socialt avancemang för en arbetare att lämna

26 En sorglig och till med tragisk aspekt på denna motsättning är att tiotusentals kritiska arbetarkadrer, aktiva strejkledare och så vidare har dragit sig tillbaka från politisk och facklig verksamhet under de senaste 40 åren i Europa. Till och med när de avskedas med hjälp från byråkraterna, eller utesluts ur fackföreningen, fortsätter de under en tid att kämpa. Men eftersom det saknas en stark förtrupperorganisation som kan göra denna kamp långsiktigt effektiv så lägger den stora majoriteten så småningom av, och uppbygget av en verkligt socialistisk massförtrupp blir i motsvarande grad allt svårare.

27 I *Övergångsprogrammet* framkastar Trotskij således att en generation av kämpar som har lidit stora nederlag bara med svårighet kommer att engagera sig i den socialistiska politiken igen, och att denna uppgift normalt måste tas upp av en ny, yngre generation.

28 Det ägde inte bara rum under fascismens uppkomst på 1930-talet utan också på 1970- och 1980-talet – exempelvis den imponerande massiva sorgen och massolidariteten efter mordet på den svenska socialdemokratiska ledaren Olof Palme.

29 Vi behandlar denna företeelse mer i kapitel 5 nedan.

30 Vi ska ta itu med Bauer-Hilferdings version av detta argument senare.

arbetsplatsen och bli heltidsanställd – i synnerhet under 12-timmarsdagen och när det helt saknades social trygghet. Det vore fel att likställa det med ett *förborgerligande* eller skapandet av ett privilegierat socialt skikt. De första sekreterarna i dessa organisationer levde under blygsamma materiella omständigheter och tillbringade ofta en betydande del av sitt liv i fängelse. Men ändå, ur social synvinkel levde de bättre än resten av arbetarna på denna tid.

För det andra är det på psykologisk nivå oändligt mycket mer tillfredsställande för en socialistisk eller kommunistisk aktivist att hela tiden få kämpa för sina uppfattningar än att sitta fast i det mekaniska arbetet på fabriken – speciellt när de vet att resultatet av deras arbete bara kommer att berika klassfienden.

Otvivelaktigt innehåller företeelsen med individuellt socialt avancemang frön till en byråkratisering. De som har heltidsanställningar vill helt enkelt ha kvar dem. De kommer att försvara sin position mot de som istället vill införa ett rotationssystem där alla medlemmar i organisationen någon gång ska ha dessa poster. I början är inte de sociala privilegierna särskilt påtagliga men när organisationen väl får en stark ställning i det kapitalistiska samhället blir de betydande.

Dessutom måste man nu välja kommunfullmäktige, parlamentsledamöter och fackföreningssekreterare som kan förhandla med cheferna direkt – och därmed i viss mån samexistera med dem. Man måste utse tidningsredaktörer liksom ledare för alla de andra verksamheter via vilka arbetarrörelsen ingriper i samhället.

Detta skapar ånyo en verkligt dialektisk och inte bara banal motsättning. När arbetarrörelsen till exempel startar en tidning står den inför ett verkligt dilemma – ska de tillämpa Marx' regel om att en heltidsanställds lön inte ska överskrida en utbildad arbetares? De politiskt mest medvetna medlemmarna kommer att acceptera logiken i denna uppfattning, men många talangfulla journalister som kan tjäna mer på andra ställen kommer ständigt att frestas att göra mer lukrativa val. Så länge de inte är tillräckligthängivna riskerar de att sugas upp i den borgerliga miljön och därmed gå förlorade för arbetarrörelsen.

I städer som styrs av arbetarrörelsen skulle på liknande sätt en strikt tillämpning av Marx' regel i de flesta fall leda till att man skulle tappa arkitekter, ingenjörer, läkare och andra med otillräckligt utvecklat politiskt medvetande men som skulle vara bättre kvalificerade ur yrkessynvinkel. Återigen finns det inget enkelt svar. Om medelmåttighet blir normen inom offentlig verksamhet utan några materiella fördelar så kan det också bli grogrund för likriktning och lydnad.

I ett samhälle som domineras av kapitalistiska normer och värderingar går det inte att bygga ett perfekt system av socialistiska mellanmänniska relationer – inte ens inom arbetarrörelsen. Det kanske bara är genomförbart i en kärna av högt medvetna revolutionärer. Men en stor arbetarrörelse är objektivt mer inlemmad i det borgerliga samhället och har mycket svårare att praktisera kommunistiska principer. Följaktligen är det alltid risk för att de speciella hindren mot byråkratisering efterhand försvagas.

Under den historiska period som kännetecknas av kapitalistisk nedgång antar de delvisa erövringarnas dialektik sin fullt utvecklade form i en medveten samverkan med det borgerliga samhället och en logik och politik av klassarbete. Alla hinder mot byråkratisering försvinner i de reformistiska och nyreformistiska massorganisationerna. De socialdemokratiska ledarna ger inte längre delar av sin parlamentslön till organisationen – i själva verket kommer partiets och fackföreningarnas funktionärer att utgöra borgarklassens skyddsslingor inom arbetarklassen, kapitalets ställföreträdare bland arbetarna för att upprepa den amerikanska socialisten Daniel De Leons ord. De byråkratiska deformationerna utvecklas språngartat mot en byråkratisk urartning.

4. Arbetarbyråkratin vid makten

En likartad process i tre steg kan ses i sovjetstaten. Först är de enda privilegierna en auktoritet och politiska fördelar beroende på maktmonopolet. Därefter följer privilegier av materiell och kulturell natur. Slutligen startar en fullständig degenerering. Parti/statsbyråkratin smälter samman med ekonomin byråkratiska förvaltare för att bilda ett hårdat och orubbligt socialt skikt (Trotskij kallade det en kast) som utnyttjar sitt maktmonopol för att upprätthålla och utvidga sin materiella och sociala position. Det faktum att arbetarbyråkratin nu utövar statsmakten tiodubblar de arbetarfientliga, konservativa och snyltande drag som kunde ses redan hos den fackliga och partibyråkratin inom arbetarrörelsens massorganisationer.

På senare tid har det avslöjats mycket om den byråkratiska apparatens tillväxt, omfattningen på dess privilegier och dess nästan totala makt i Sovjetryssland sedan början av 1920-talet.³¹ Apparaten med heltidsanställda funktionärer sköt i höjden från knappt 700 1919 till 15.300 1922 och mer än 100.000 några år senare. Medan de ursprungliga 700 valdes av gräsrotterna så utsågs de 15.300 av centrum, och de svetsades samman till en struktur av anhängare som stod i lojalitetsskuld till och hade partisekretariatet och dess generalsekreterare J V Stalin att tacka för sitt eget arbete.

Genom att olagligt bryta mot principen om ”partimaximum” började Stalin att i rangordning dela ut penningfördelar och andra fördelar till medlemmar i apparaten, vars totala lön 1923-24 hade blivit tio gånger större än en genomsnittlig arbetares.³² Från och med 1930-talet växte dessa materiella privilegier och blev på ett groteskt sätt institutionaliserade – enorma inkomster, specialaffärer, fritidshus (*Datjor*), privata rum på sjukhusen, specialutbildning under täckmantel av ”skolor för speciellt begåvade”, reserverad tillgång till utlandsresor och så vidare. Oavsett de myter som sprids av maoister och nymaoister i Kina och på andra ställen så var de sammanlagda privilegierna definitivt större under Stalin än under Chrusjtjov. I sin nyligen utgivna självbiografi ägnar Boris Jeltsin flera sidor åt den översta nomenklaturans livsstil. Här är några betecknande utdrag:

Inställsamhet och lydnad belönas i sin tur med privilegier: speciella sjukhus, speciella sanatorier, den utmärkta matsalen för centralkommittén, den lika utmärkta servicen med hemleveranser av specerier och andra varor, Kremles slutna telefonsystem, fria transporter. Ju högre man klättrar på stegen desto mer bekvämlighet omges man av och desto svårare och mer smärtsamt är det att förlora dem... Det är noggrant uttänkt: en sektionschef har ingen egen bil men han har rätt att beställa en från centralkommitténs bilförråd till sig själv och sin närmaste stab. Verkställande chef för ett departement har en egen Volgabil, medan chefen har en annan Volga med biltelefon

Men om man har klättrat högst upp i pyramiden då är det ”fullständig kommunism”... Till och med i min ställning som kandidat i politbyrån bestod min hushållsstab av tre kockar, tre servitriser, en husa och en trädgårdsmästare med en egen grupp av underträdgårdsmästare... Och för-

- 31 Termen ”totalitär makt” som även Trotskij använde ibland antyder en sorts total, orubblig kontroll över samhället som inte existerade ens under Hitler eller Stalin. Till och med under diktaturens höjdpunkt i Sovjetunionen sa folkvisdomen betecknande nog att ”*blat*” eller ”kontakter” är ”starkare än Stalin” - vilket var alldeles sant och återspeglade byråkratins allt större inre uppdelning. I sin sorgligt misstolkade dystopi [negativ samhällsvision, motsatsen till utopi – öa] 1984 gick Orwell så långt att han förutsade att majoriteten av medborgarna i ett ”totalitärt” samhälle med glädje skulle acceptera sitt eländiga öde. Utvecklingen i Sovjetunionen, för att inte tala om Östeuropa, efter just 1984 har på ett uppseendeväckande sätt motsagt denna litterära framställning. Det finns en kärna av sanning i begreppet ”totalitarism”, nämligen att den diktatoriska kontrollen och förtrycket av grundläggande friheter under både den fascistiska och stalinistiska regimen var kvalitativt större än under andra regimer, inklusive de bonapartistiska, och oavsett hur förtryckande de var. I denna mening är Sovjetunionen idag uppenbarligen inte längre en sådan ”totalitär” diktatur.
- 32 Se den rapport som Alex Podsjekoldin, från SUKP:s centralkommittés marxist-leninistiska institut, höll vid Trotskijssymposiet i Wuppertal i mars 1990. Enligt E H Carr, *Mellan Lenin och Stalin : Sovjet 1923-1924*, Lund : Cavefors, 1979, var maximilönen för industriledare i januari 1923 1.500 rubel per månad, eller mer än 30-60 gånger minimilönen och 20-22 gånger genomsnittet. ”Partimaximum” som Lenin hade infört föreskrev att ingen av kommunistpartiets medlemmar, inklusive politbyrån och regeringens högsta personer, skulle ha högre lön än en genomsnittlig arbetare. Officiellt avskaffades principen först 1930.

vånande nog var all denna lyx oförmögen att skapa varken välbefinnande eller bekvämlighet. Vad kan det finnas för värme i ett marmordekorerat hus?..

Datjan hade sin egen biograf, och varje fredag, lördag och söndag kom det en filmmaskinist med tillhörande urval av filmer. Vad gäller medicinsk behandling är alla mediciner och utrustning importerad och det absolut senaste inom den vetenskapliga forskningen och teknologin. Avdelningarna i "Kremls sjukvård" är enorma sviter, återigen omgivna av lyx: porslin, kristall, mattor och ljuskronor...

"Kremls ransom", en specialtilldelning av produkter som normalt inte är tillgängliga, betalar de allra högsta kretsarna bara halva priset för, och den utgörs av mat av högsta kvalitet. I Moskva åtnjuter totalt omkring 40.000 personer privilegiet att få dessa specialransoner.³³

Allt medan DDR var svältfött på utländsk valuta för att importera livsviktiga reservdelar, så lades på liknande sätt 10 miljoner mark (mer än 5 miljoner dollar till den officiella växelkursen) årligen undan bara för att importera lyxprodukter till politbyråns 23 medlemmar. I Polen, för att inte tala om Ceauscescus Rumänien, var det ännu värre.

Vi får emellertid aldrig glömma att sådana privilegier är en verklig bagatell i jämförelse med hur rika de högsta monopolkapitalisterna och bovarna är i de kapitalistiska länderna. Här har vi miljardärer: där har vi bara miljonärer eller personer som till och med äger mindre än motsvarigheten till en miljon dollar. Men ur psykologisk synvinkel minskar denna skillnad i uppbyggnad och makt knappast den ilska och känsla av svek som folken i de flesta postkapitalistiska länder upplever. Som Angelica Balabanova redan för länge sedan påpekade är det en sak när en kapitalist som aldrig påstod sig försvara social jämlikhet och rättvisa cyniskt njuter av lyx mitt under massfattigdomen. Det är en helt annan sak när någon som säger sig vara socialist eller kommunist cyniskt lever ett bekymmerslöst liv, vare sig i större eller mindre grad, mitt under ett ännu större armod.³⁴

Detta för oss till en viktig historisk skillnad mellan sovjetbyråkratin och de härskande kapitalistiska klasserna. Under den period då borgarklassen kom till makten var den redan en ekonomiskt och kulturellt privilegierad och självsäker klass som aggressivt hävdade sin ideologiska makt över samhället på samma gång som den fortfarande var politiskt förtryckt. I efterförloppet till sina segerrika revolutioner kunde den därför relativt lätt erövra den absolutistiska statsapparaten och omforma den efter sina intressen. Den kunde bygga upp en speciell kår av statliga ämbetsmän som underordnades dem med hjälp av pengarnas och välståndets allt genomsyrande makt. Med Kautskys ord kunde den med andra ord härska utan att regera direkt.

Efter en segerrik socialistisk revolution befinner sig arbetarklassen i en helt annan situation. Den har ingen erfarenhet av att härska. Den har ingen ideologisk makt över samhället. Den är kulturellt mindre utvecklad än de tidigare härskande klasserna vars inflytande den under en lång period tvingas fortsätta att uthärda. Den kan inte använda den borgerliga statsapparaten för sin egen befrielse. Om den isoleras till ett eller ett fåtal länder – i synnerhet om de är relativt outvecklade – så lider den hela tiden under världsmarknadens "konsumtions-", teknologiska och kulturella tryck, först och främst från världens ledande industriländer.

Det finns inget sätt för arbetarklassen att härska utan att regera. Om den ska "härska" i ordets verkliga och direkta mening måste den utöva makten både inom företagen och på branschnivå, i kommuner och regioner, såväl som på statens och den nationella ekonomins övergripande nivå: och ta de avgörande besluten rörande de ekonomiska, sociala och kulturella prioriteringarna för att fördela de knappa resurserna. Således inleder den funktionella uppdelningen av proletariatet, mellan de som "utövar makten yrkesmässigt" och klassens stora massa, en samhällsprocess som kväver klassens direkta kollektiva styre.

33 B Jeltsin, *Against the Grain*, London 1990, s 127-29. På grund av Jeltsins öppenhjärtiga avslöjanden har nomenklaturen brännmärkt honom som förrädare.

34 Se de träffande betraktelserna i Angelica Balabanova, *My Life as a Rebel*, London 1938.

Under de förhållanden som rådde i Ryssland mot slutet av inbördeskriget är det välkänt att en hel rad ogynnsamma omständigheter påskyndade denna process avsevärt. Men i fråga om konkreta mekanismer var det den oberoende apparatens uppkomst – som utsågs, kontrollerades och centraliserades uppifrån och var helt inriktad på att bevara sin anställningstrygghet – som var det sätt på vilket arbetarklassen som sådan förlorade makten i Sovjetryssland. Så här beskrev Rakovskij detta byråkratiska maktövertagande:

En annan konsekvens är att vissa funktioner som tidigare uppfyllts av partiet som helhet, av hela arbetarklassen, nu har blivit maktens attribut, dvs. för ett visst antal personer i partiet och i denna klass...

Funktionen har modifierat själva organismen, dvs psykologin hos de som är anförtrödda de olika ledningsuppgifterna i statens administration och ekonomi har förändrats till en sådan grad att de inte bara objektivt utan subjektivt, inte bara materiellt utan också moraliskt, har upphört att vara en del av just denna arbetarklass. Exempelvis kommer inte en fabriksdirektör som spelar satrap trots det faktum att han är kommunist, trots sitt proletära ursprung, trots det faktum att han var fabriksarbetare för några år sedan, i arbetarnas ögon bli ett koncentrat av proletariats bästa egenskaper.³⁵

Så här i efterhand går det inte att tillräckligt betona hur klarsynt *De 46' Plattform* från oktober 1923 var – vänsteroppositionens första analys av det historiska bakslag som då ägde rum:

partiet [håller] i betydande utsträckning på att upphöra vara det levande och självständiga kollektiv som känsligt uppfattar den levande verkligheten därför att det är knutet till denna verklighet med tusentals trådar. I stället observerar vi den ständigt växande, och nu knappast dolda, uppdelningen av partiet mellan en ordförandenas hierarki och "det tysta folket"; mellan professionella partifunktionärer som rekryterats uppifrån och partiets stora massa som inte deltar i partilivet.

Detta är ett faktum som varje partimedlem känner till. Partimedlemmar som är missbelåtna med ett eller annat beslut från centralkommittén, eller till och med från en provinskommitté; som har ett eller annat tvivel på hjärtat; som privat noterar ett eller annat misstag, oegentlighet eller förvirring är rädda att tala om detta på ett partimöte. De är till och med rädda för att ta upp det i vanliga samtal, såvida inte samtalspartnern är fullständigt pålitlig vad gäller "diskretion"; fri diskussion inom partiet har praktiskt taget försvunnit, partiets allmänna mening undertrycks. Numera är det inte partiet, inte dess breda massor, som föreslår och väljer medlemmarna till provinskommittéer och till det [Ryska Kommunistpartiets] RKPs centralkommitté. Tvärtom är det nu partiets ordförandehierarki som i allt större utsträckning utser delegaterna till konferenser och kongresser, vilka i allt större utsträckning håller på att bli denna hierarkis verkställande församlingar.

Den regim som upprättats inom partiet kan absolut inte tolereras. Den förstör partiets självständighet och ersätter partiet med en rekryterad byråkratisk apparat som fungerar klanderfritt under normala tider, men som oundvikligen brister i tillfällen av kris, och som hotar att bli totalt oduglig inför de allvarliga händelser som nu är överhängande.³⁶

Och detta erkänns och upprepas nu i stora drag av Gorbatjov och hans anhängare, men 65 år för sent. Grigorij Volodazov skriver till exempel:

Den mogna, utvecklade stalinismen, sådan den var i mitten av 30-talet, är den byråkratiska elitens ideologi... Den är ett osvikligt tecken på det byråkratiska skiktets objektiva intressen...

35 Christian Rakovskij, "*Brev till Valentinov*" (6 augusti 1928), på marxistarkiv.se. Rakovskij påminner om att Robespierre på randen till termidor började byta ut domarna och vaktmästarna för Paris olika delar, som fram tills dess hade blivit valda, med personer som utsågs uppifrån. Han utsåg själv ordförandena för de revolutionära kommittéerna och började till och med ersätta kommunens ledare med funktionärer. Det tog död på massinitiativen som på grund av den ekonomiska misären och Robespierres förtryck mot den yttersta vänstern redan var försvagade. Den därav följande passiviteten bland Paris' massor underlättade avsevärt segern för termidor.

36 *Om vänsteroppositionen*, på marxistarkiv.se, s 13.

Lenin, som märkte ett starkt uppsving för de militärt-kommunistiska och byråkratiskt kommenderande tendenserna, skrev ängsligt i början av 20-talet att om vi skulle gå under så vore det byråkratins fel. Han övervägde på allvar faran för ”termidor”.³⁷

De samlade resultaten av byråkratins maktövertagande och arbetarnas splittring och avpolitisering är det fruktansvärda vanrykte som kommunismen, marxismen och socialismen drabbas av bland massorna. Det är inte så mycket att massorna fortsätter att vara passiva – i själva verket vaknar de så småningom upp och agerar mer djärvt. Men de gör det med en kvalitativt lägre politisk medvetenhet och med en djup fientlighet mot ett parti som identifieras med den privilegierade byråkratin. Istället för att garantera ”partiets ledande roll” så innebar den byråkratiska regimen, precis som oppositionen redan för länge sedan förutsade, att partiet förlorade sin trovärdighet och gjorde att det inte längre skulle kunna utgöra något ledarskap.³⁸

Ibland sägs det att maktutövningen efter exproprieringen av kapitalisterna i grund och botten handlar om ekonomi och att byråkratin härskar i så måtto som den kontrollerar det samhälleliga överskottet. Men att sätta det i centrum missar poängen. Under kapitalismen härskar borgarklassen främst med hjälp av ekonomiska medel: det är därför den kan härska under en regim med begränsade medborgerliga rättigheter såväl som under allmän rösträtt, under socialdemokratiska parlamentariska regeringar såväl som under militära eller fascistiska diktaturer. Till skillnad från detta utövade de förkapitalistiska härskande klasserna sin makt i huvudsak med hjälp av utomekonomiska och inte ekonomiska tvångsåtgärder, och samma sak gäller också sovjetbyråkratin. Men detta utomekonomiska tvång kan bara fungera om det sammanfaller med att massorna är uppsplittrade och passiva. Om de utmanar byråkratins kontroll på politisk nivå så dunstar deras kontroll över överskottet som dagg i solljuset. Borgarklassens styre är förenligt med utbredda (om än begränsade) demokratiska rättigheter för massorna. Byråkratins makt är oförenligt med en utbredning av dessa rättigheter.

Således är frågan om makten i ett postkapitalistiskt samhälle i grund och botten av politisk natur. Den innefattar *nyckelfrågan om socialistisk demokrati, de arbetande massornas avgörande kontroll över staten, former för beslutsfattandet där apparatens självständighet bryts på ett avgörande sätt, dess omfattning minskas betydligt och att man mot byråkratins motstånd ser till att apparaten tillsätts genom val.*

Det främsta alternativet till vår materialistiska förklaring av sovjetbyråkratins uppkomst och roll är idealistiska och moralistiska bedömningar som ”misstag”, ”avvikelse”, ”vanskötsel”, ”personlig törst efter makt”, ”brist på kommunistisk moral”, ”dåliga vanor”, ”fraktionism”, ”klickvälde”, ”felaktig ledarskapsstil”, och så vidare. Det gäller till och med Lukács, åtminstone före den sista perioden av sitt liv. Han inleder sin analys av SUKP:s tjugonde kongress med ett direkt förkastande av ”personkulten” som en förklaring till stalinismen, och tar istället de första blygsamma stegen mot en socialistisk och materialistisk ståndpunkt: ”Min första, nästan omedelbara reaktion vid den tjugonde kongressen gick förbi personen, till organisationen, till den byråkratiska apparaten som skapade personkulten och sedan hängde kvar vid den medan den hela tiden reproducerade sig i allt större omfattning.”³⁹

Men därefter följer omedelbart en avvikelse mot historisk idealism. Istället för att förklara appa-

37 G Volodazov, ”Stalinismens rötter och väsen”, *Oktjabr* nr 6/1989.

38 ”resultatet [har] blivit illegala rörelser som drar medlemmarna utanför partiets ramar, och ett avskiljande av partiet från de arbetande massorna.” *Om vänsteroppositionen*, på marxistarkiv.se, s 13. Se även Rakovskij: ”Jag tänker på de massor som är reducerade till armod eller som är halvfattiga och som tack vare de fattiga understöd som ges av staten befinner sig på gränsen till fattigdom, tjuveri och prostitution... De börjar betrakta råds makten, och den del av arbetarklassen som arbetar i industrin, med fientlighet. De är särskilt på väg att bli fiender till funktionärerna i råden, partiet och fackföreningarna. De kan ibland höras tala om arbetarklassens toppar som den ’nya adeln’.” (*”Brev till Valentinov”*.)

39 Lukács, *Letter to Carocci*, s 658.

tens autonomi i termer av *motsatta sociala intressen* och använda den historiskt materialistiska metoden, så förklarar Lukács Stalins oerhörda brott genom att hänvisa till hans felaktiga teorier: ”Jag har ännu inte fullständigt förstått ämnet men dessa flyktiga och brottstycken av observationer räcker för att visa dig att det hos Stalin *förvisso inte handlade om isolerade, enstaka misstag* som många under lång tid ville tro. Det var mycket mer frågan om *ett system av felaktiga uppfattningar* som utvecklades över tiden.”⁴⁰

Med andra ord arbetade inte byråkratin aktivt för att institutionalisera ”personkulten” - och dess maktmonopol – i syfte att tjäna materiella intressen som ställde den mot arbetarklassen som en främmande samhällelig kraft. Nej, det var Stalins ”felaktiga teorier” (som uppstod under Sovjetunionens speciella situation på 1930-talet) som gav upphov till byråkratins totala och despotiska makt.

När Jean-Paul Sartre befann sig i sin ursäktande fas gentemot stalinismen använde han också idealistiska eller fetischistiska formuleringar: ”Från det ögonblick då Sovjetunionen, omringat och ensamt, försökte sig på sin enorma ansträngning att industrialisera sig klarade marxismen inte av [?] chocken från dessa nya strider och de praktiska nödvändigheter och misstag som är oskiljaktiga från dem.”⁴¹ Sovjetunionen i allmänhet och på ett abstrakt plan? Inte ett konkret samhälle bestående av samhällsklasser och skikt med motstridiga intressen? Vad var dessa ”praktiska nödvändigheter”? Kanske tvångskollektiviseringarna av jordbruket? Och vilken ”marxism” drabbades av konsekvenserna av dessa nödvändigheter? Stalins ”marxism”?

Den andra sidan av Lukács idealistiska tes är en ”objektivistisk” förklaring à la Ellenstein, som tillskriver företeelsen Stalin till dåtidens historiska omständigheter. Även detta bortser från byråkratins speciella samhälleliga karaktär och den stalinistiska politikens effekter på ifrågavarande omständigheter.⁴² Det är bara den revolutionärt marxistiska analysen som helt och fullt utvecklar dialektiken mellan det objektiva och det subjektiva i den konkreta historiska process som skapade stalinismen.

5. Den byråkratiska arbetsteorin

Precis som vi har sett hur befästheten av byråkratins makt uttrycktes i en speciell syn på staten och varuproduktionen så återspeglas dess existens som ett särskilt samhällsskikt i en typisk förvrängning av den marxistiska arbetsteorin.

För några år sedan utspann sig en intressant diskussion i DDR om den till synes abstrakta filosofiska frågan om arbetets grundläggande natur. Enligt de officiella partiideologerna är arbete ”telosinriktad praktik” - det vill säga aktivitet med ett visst mål. Det är sant att Marx säger just detta i första kapitlet av *Kapitalets* första band, och att förneka denna sida hos arbetet vore att förfalla till en mekanisk materialistisk uppfattning. Men så tidigt som i *Den tyska ideologin* och i senare skrifter betonar Marx och Engels också det faktum att arbete producerar både människans materiella överlevnad (uppehälle) och människosläktet själv.⁴³ Vi bör i själva verket förstå den

40 *Ibid*, s 674.

41 Jean-Paul Sartre, *Till frågan om metoden*. [Här översatt från engelska, *The Problem of Method*, London 1963, s 22.] På sid 23 [i engelska upplagan] anklagar Sartre trotskisterna för ovetenskapliga ”antaganden på förhand” som är ”snarlika” Stalins, när de tolkade den sovjetiska invasionen i Ungern 1956 som en ”aggressionshandling mot arbetarrådsdemokratien” utan att bry sig om att studera fakta. Vi vill påpeka att medan många trotskistiska tidningar gav en lång och detaljerad redogörelse för ”fakta”, så glider Sartre förbi hela händelsen på några få meningar. Men ännu viktigare är att det viktigaste problemet inte är att analysera arbetarrådets exakta verksamhet och de olika strömningar som uppstod i dem. Innan dess måste man avgöra om kampen i Ungern rörde *olika samhällskrafter med motstridiga samhälleliga intressen*. Att göra på något annat sätt vore som att försöka avgöra Pariskommunens eller den ryska revolutionens betydelse utan att ens nämna den bakomliggande klasskampen.

42 Jean Ellenstein, *Stalinfenomenets historia*, Lund : Arbetarkultur, 1977.

43 Se i synnerhet artikeln ”Arbetets andel i apans förvandling till människa” (1876) i Friedrich Engels, *Naturens*

marxistiska synen på arbete som en dialektisk kombination, en motsägelsefull enhet, av både den materiella och den målmedvetna delen av människans aktivitet, av både produktion och kommunikation, som var och en bestämmer och beror av den andra.

När man väl klargjort detta oupplösliga förhållande uppstår genast ytterligare en fråga. Vem avgör arbetets mål, produktionens ”telos”? När Marx säger att även den sämsta arkitekt har en bild i sitt huvud av det han vill skapa redan innan det har förverkligats materiellt, så förutsätter detta exempel uppenbarligen *privat enskilt arbete*. Ingen skulle på allvar kunna hävda att den färdiga skyskrapan, för att inte säga det färdiga flygplanet, finns i huvudet på varenda enskild arbetare som är direkt eller indirekt inblandad i produktionen av dem. Mycket ofta vet han eller hon inte ens vad deras arbete bidrar till för slutprodukt. Mycket ofta är de bara en länk i en komplicerad kedja av levande och dött arbete – av arbetare och maskiner – där slutprodukten bara står klar för en liten grupp vetenskapsmän, konstruktörer, planerare och teknokrater.

Varje utveckling av arbetets objektiva socialisering – det vill säga massproduktion och storindustrier – åtföljs av en motsvarande utveckling av den tekniska uppdelningen av arbetet inom fabriken och ekonomin i sin helhet, vilket skiljer idén från den faktiska produktionen. Det är andra samhälleliga krafter än de direkta producenterna som avgör produktionens mål.

Socialismen innebär inte nödvändigtvis att den *tekniska* uppdelningen av arbetet kommer att försvinna helt och hållet (även om vi i det sista kapitlet ska se att det både av mänskliga och ekologiska skäl måste minskas med hjälp av en radikal teknologisk revolution). Men socialismen innebär definitivt att den *sociala* uppdelningen av arbetet mellan de som slår fast och de som genomför produktionens mål, mellan administratörer och producenter, mellan chefer och underordnade, kommer att dö bort. Om vi drar ståndpunkterna hos byråkratins officiella ideologer till sin spets, så är det ändå just detta de förnekar genom att begränsa den kreativa verksamheten till ”intellektuellt arbete” skilt och åtskilt från den materiella verksamheten eller kroppsarbetet.⁴⁴ En sådan uppfattning utgår från att ”tänkarna”, ”planerarna”, ”administratörerna” eller ”byråkraterna” verkar och existerar åtskilda från de direkta producenterna – eller, som Harald Boehme uttrycker det, att ”ämbetsmännens verksamhet” står ”över arbetet”.⁴⁵ Så den nyhegelianska, nylukácsianska synen på arbetet som uteslutande målinriktat, skilt och åtskilt från sitt materiella och sinnesinnehåll, medför att den samhälleliga arbetsdelningen bevaras under socialismen. Det är ett typiskt själv rättfärdigande av byråkratin.

Boehme pekar också helt rätt på sambandet mellan denna ensidiga syn på arbetet och den byråkratiska ideologin om varuproduktion under ”socialismen”. Ty den teoretiska uppdelningen där avdelning I och avdelning II existerar oberoende av varandra betyder att staten, det allmänna, den ”kollektiva producenten”, samhället i sin helhet, under ett statlig ägande av produktionsmedlen, eller till och med under högre former av samhälleligt ägande, utgör en kraft som är åtskild från de direkta producenterna. Annars är det obegripligt med ett ”utbyte” mellan de två avdelningarna (det vill säga att varuproduktionen överlever). Man kan inte byta med sig själv.

Än en gång rättfärdigar alltså byråkratins ideologer dess existens som ett speciellt socialt skikt med att det beror på ”objektiva ekonomiska lagar”, som något nödvändigt och fördelaktigt. Men när byråkratin antar att uppdelningen av den samhälleliga produktionen mellan avdelning I och II fortsätter att ha en värdeform och leder till utbyte, då tar den för givet att de direkta producenterna

Dialektik, på marxists.org.

44 Se bl a G Redlow, *Materialismus und Dialektik. Zu einem unakzeptablen philosophischen Konzept*, DzfPh, 9, 1981, s 1032 f; och W Eichorn, *Ueber Dialektik in der Gescichtsfassung*, DzfPh, 2, 1982. Här använder vi begreppet ”kroppsarbete” till att omfatta alla direkta producenter, inklusive de som arbetar med teknologier som är oundgängliga för slutresultatet.

45 Se Harald Boehme, ”Sozialistische Reproduktion und Revisionismus – Zum Fall Peter Ruben” (”Socialistisk reproduktion och revisionism – fallet Peter Ruben”) i Damerow, Furth och Lefevre, *Arbeit und Philosophie – Symposium über philosophische Probleme des Arbeitsbegriffs*, Bochum 1983.

kommer att acceptera sin underordnade plats i den samhälleliga arbetsdelningen – trots att deras materiella intressen är motsatta byråkraternas. Det finns minst sagt inga erfarenhetsmässiga bevis på att detta antagande är giltigt på lång sikt.⁴⁶

Byråkratin kan helt enkelt inte tänka sig att massan av direkta producenter (givetvis inklusive vetenskapsmän, uppfinnare och tekniker i den mån de finns kvar som särskilda yrken inom den arbetsgrupp som krävs för den löpande produktionen) på ett fritt och demokratiskt sätt skulle kunna avgöra både arbetsprocessens mål och organisering i det klasslösa samhället. Och ändå är det just detta som begreppet arbetarnas planerade (samordnade) självstyre plus socialistisk demokrati betyder. När det kommer till kritan är det allt detta som bortvittrandet av varuproduktionen, den samhälleliga arbetsdelningen och staten handlar om.

Även oberoende forskare i de östeuropeiska länderna håller ibland misstänkt tyst i detta avseende. Således är ungraren Ferenc Tökei en sinnrik marxistisk historiker. Men i sitt grundläggande verk om teorin om samhällsformationer – i huvudsak en omfattande kommentar till Marx' *Grunddragen* som ägnas de förkapitalistiska formationerna – försöker han på ett ganska formalistiskt sätt begränsa mänsklighetens hela förhistoria och historia till ett dialektiskt inbördes samspel mellan arbete, egendom och individ.⁴⁷ Han utelämnar fullständigt statens funktion och nämner inte ens Marx' egna specifika hänvisningar till den i sin ursprungliga plan för *Kapitalet*.

Men i och med inledningen av *glasnost* har ett antal sovjetiska författare följt Butenkos exempel och erkänt byråkratins natur som ett socialt skikt med speciella intressen,⁴⁸ och allt tyder på att detta nu är en utbredd uppfattning i Sovjetunionen.

6. Byråkratisk makt och kontroll över arbetet

Sovjetbyråkratins speciella karaktär blir mycket klarare i ljuset av dess förhållande till och kontroll över arbetet. Den tidigare stalinistiska ungerske premiärministern András Hegedüs har gjort en utomordentlig analys av denna fråga:

Enligt min uppfattning uppstår förhållanden av makt och underkastelse direkt ur de olika platser man har i arbetsdelningen, och från det faktum att de byråkratiska relationerna har överlevt som ett viktigt förhållande i det socialistiska samhället (även om de spelar en helt annan roll än under kapitalismen), främst därför att den hierarkiskt uppbyggda administrativa apparatens fortsatta tillväxt och överlevnad är samhälleligt nödvändig.⁴⁹

Vi har redan uttryckt våra synpunkter om hur begränsad denna ”samhälleliga nödvändighet” är.

46 I en intervju med den belgiska dagstidningen *Le Soir* (27 juli 1989) kommenterade en ukrainsk gruvarbetare den då pågående gruvarbetarstrejken i Sovjetunionen så här: ”Fråga: Anklagar ni byråkraterna för dessa förseelser? Svar: Ja, det stämmer. Men de gör trots allt samma sak som vi: de försvarar sig. Sätt dig själv i deras situation. Du tror att du är skyddad till pensionen, och så dyker det upp några killar som kräver att ditt ministerium eller ditt departement ska avskaffas. Kommer de att stå vid sidan om och se hur den konstruktion som de ägnat decennier åt att tålmodigt bygga upp för sig själva försvinner? Aldrig! Vet du hur mycket den här klassen har vuxit? Först tänkte de på sig själva. Sedan hittade de ett ställe för sina söner, sedan sina bröder och kusiner, sedan sina vänner, killen som hjälpte din hustrus brorson att komma in på universitetet... Så man inrättade ett, två, tre ministerier, departement. Och under tiden var vi tvungna att jobba så att vi knäckte ryggen. Nu säger vi: det räcker.”

47 Ferenc Tökei, *Zur Theorie der Gesellschaftsformationen*, Budapest 1977.

48 A Butenko, ”Motsättningarna under socialismens utveckling som samhälle”, *Voprosij filosofij* nr 10 1982. Se även artikeln av chefredaktören för denna tidning, V S Semjonov, ”Frågan om motsättningar under socialismen”, i *ibid* nr 7, 1982. Bland senare bidrag ska vi bara nämna två: L Batkine, ”Sombre optimisme” (”Dyster optimism”) i J N Afanassiev, red, *La Seule Voie*, Paris 1989 och Tatjana Zaslavskaja, *Die Gorbatschow-Strategie*, Wien 1989.

49 Hegedüs, *The Structure of Socialist Society, 1: Theoretical Problems*, London 1977, s 52. Den ungerska texten daterar sig från 1966. Hegedüs utvecklade denna tanke i en rad artiklar, ”De byråkratiska förhållandena under socialismen”, som publicerades i tidskriften *Magyar Tudoma*, april 1966, *Kortars* nr 8, 1966 och *Kozgazdasagi Szemle*, nr 7-8, 1966. De har översatts för oss av vänner.

Hegedüs uppmärksammar heller inte i tillräcklig utsträckning de sociala och politiska konsekvenserna av byråkratins materiella privilegier. Men han fortsätter och får fram en springande punkt som stämmer med Boehmes argument som vi redan har nämnt:

Om vi fastställer platsen i arbetsdelningen som det socialistiska samhällets viktigaste oberoende variabel så får man inte likställa det med yrken. Den plats man har i den samhälleliga arbetsdelningen är i själva verket en definitiv sorts produktionsförhållande som aldrig bara är ett kännetecken hos det enskilda arbetet, utan alltid innefattar viktiga förhållanden till andra personer och till samhället...

Det finns olika sorters arbete inom den samhälleliga arbetsdelningen som definieras i enlighet med hur de låter en kontrollera sitt eget och andras arbete.

Andelen arbetare med icke kroppsarbete har ökat absolut och relativt, och särskilt snabbt under de senaste 10 åren. Den nuvarande siffran är i genomsnitt 29,3 icke kroppsarbetare på 100 kroppsarbetare.

Men en sådan arbetsdelning är bara ungefärlig och räcker inte för att göra en närmare analys av det socialistiska samhällets samhällsstruktur, eftersom ingen av de två grupperna kan kallas ett enhetligt skikt...

Icke kroppsarbetare skulle enligt min uppfattning i statistisk mening delas upp i åtminstone fem grupper i sociologiskt syfte:

1. Sådana i överordnad ställning som inte bara har relativt stor kontroll över andras utan även kontrollerar sitt eget...
2. Sådana i överordnad ställning som inte kontrollerar andras arbete utan vars arbete till största delen äger rum inom hierarkiska och standardiserade system...
3. Sådana som huvudsakligen utför intellektuellt arbete men inte kontrollerar andras arbete men kontrollerar sitt eget... Hit hör doktorer, lärare och advokater.
4. Sådana som i första hand utför intellektuellt arbete men inte kontrollerar andras arbete eller sitt eget...
5. Sådana vars arbete kräver uppmärksamhet men inte någon högre intellektuell aktivitet, som inte kan kontrollera varken sitt eget eller andras arbete, såsom lagerkontrollanter, kontorister eller forskningsbiträden.⁵⁰

Tabell 2 sammanfattar denna samhälleliga arbetsdelning i de byråkratiserade samhällena under övergång mellan kapitalism och socialism.

Tabell 2 Samhällelig arbetsdelning

<i>Samhällsskikt</i>	<i>Kontrollerar eget arbete</i>	<i>Kontrollerar andras arbete</i>
Toppbyråkrater och ledande vetenskapsmän, artister etc.	Ja	Ja
Mellanbyråkrater och intellektuella	Ja	Nej
Småbyråkrater, förmän, etc	Nej	Ja
Vanliga arbetare och bönder	Nej	Nej

Som den östtyske filosofen Peter Feist har påpekat finns det ytterligare en dimension på frågan om kontrollen över arbetet. Arbete utgör aktivitet i ordets mest allmänna betydelse, och är ett grundläggande fysiskt och psykologiskt behov hos människor.⁵¹ Passivitet eller icke-aktivitet är å andra sidan en källa till djup frustration: den medför en känsla av personlig oduglighet. Ju mindre de som utför arbetet, eller aktiviteten i allmänhet, upplever att de kan bestämma över det och ju mer meningslöst det framstår desto mer ökar frustrationen. Under det byråkratiskt styret över en sociali-

50 *The Structure of Socialist Society*, s 49-51.

51 "Angående utvecklingen av det socialistiska samhällets dialektiska motsättningar", opublicerade teser, 1988.

serad (förstatligad) ekonomi genomsyrar denna frustration oundvikligen nästan alla samhällsskikt.⁵² Frustrationen med arbetet underblåser en flykt till konsumtion som byråkratin själv medvetet driver på som ett mindre ont jämfört med självstyre. Men eftersom den missköta ekonomin inte kan tillfredsställa konsumtionsbehoven så inleds en ond cirkel som förr eller måste leda till explosioner av ilska.

Harry Braverman framhöll med rätta hur viktig kapitalisternas kontroll över arbetsprocessen var som ett avgörande villkor för att det kapitalistiska produktionssättet skulle fungera,⁵³ medan André Gorz har betonat att det snarare är detta behov av kontroll än jakten på allt större profiler som är orsaken till arbetets enorma uppsplittring under 1900-talets kapitalism.⁵⁴ Andra författare har till och med gått så långt att de myntat begreppet ”politiska produktionsförhållanden”. En kontrollpyramid bestående av tidsstudiemän, förmän, kvalitetskontrollanter, fabriksvakter och annan personal förstärker dessa ständiga försök att underordna arbetet inte bara under maskinerna utan också under kapitalets mänskliga agenter. Uppdelningen mellan arbete och kunskap – vilket är ett av klassamhällets kännetecken som når sin höjdpunkt under kapitalismen – får sitt uttryck i ett nätverk av institutioner som begränsar arbetet till mekaniska och enformiga moment.

I alla sina viktigare skrifter, från *Den tyska ideologin* via *Grunddragen* till *Kapitalet* hävdade Marx speciellt att massan av producenter i ett klasslöst samhälle *kontrollerar sitt eget arbete*. Det finns ingen uppdelning mellan de som planerar och administrerar och de som ägnar sig åt arbete i den direkta produktionen. Den samhälleliga arbetsdelningen försvinner: ”De universellt utvecklade individerna, vilkas samhälleliga förhållanden är som deras egna, gemensamma förhållanden, underkastade deras egen kontroll, är inte naturprodukter utan historiska produkter...”⁵⁵

Marx föreställde sig inte att all sorts yrkesmässig arbetsdelning skulle försvinna – det vore utopiskt annat än i ett högt robotiserat samhälle. Men han gjorde en klar åtskillnad mellan detta och den *samhälleliga* arbetsdelning som är oförenlig med de fritt associerade producenternas makt.⁵⁶ Han behandlade inte frågan om kontrollen över arbetet i övergångsperioden mellan kapitalism och socialism. Men även här går hans tänkande i samma riktning. När producenterna väl har befriat sig från kapitalets makt måste de bli, och kan de bli, sina egna herrar, även på arbetsplatsen.⁵⁷

7. Byråkratins struktur

I en tidigare del har vi diskuterat privilegiernas övergripande betydelse för uppkomsten av en byrå-

52 Se efterskriften till M Vozlenskij, *The Nomenclatura*, London 1984, ”En dag i Ivan Ivanovitjs liv”, som har blivit en klassisk sociologisk text om denna fråga.

53 *Arbete och monopolkapital : arbetets degradering i det tjugonde århundradet*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1977. Bravermans största svaghet är att han överbetonar arbetarnas ursprungliga kunskaper och hur de bryts ner under kapitalismen. I själva verket har arbetets mekanisering ända sedan den industriella revolutionen flätats samman med en motsatt process av omskolning.

54 André Gorz, ”Technique, techniciens et lutte de classe” (”Teknik, tekniker och klasskamp”), i Gorz, red, *Critique de la division du travail*, Paris 1973.

55 *Grunddragen*, på marxists.org. Se även *Grundrisse*, s 708: ”Verkligt välstånd är alla individers utvecklade produktiva styrka.” [Ej med i svenska översättningen – öa.] Marx ställer uppdelningen mellan vetenskap och arbete under kapitalismen mot deras förening under de fritt associerade producenternas styre.

56 I *Kapitalet* slår Marx dessutom fast att storindustrin ”gör igenkännandet av förändringar av arbetet och därmed arbetarens lämplighet för största möjliga antal olika sorters arbete till en fråga om liv och död. Denna möjlighet till olika arbete måste bli en allmän lag för den samhälleliga produktionen, och de existerande förhållandena måste anpassas för att göra det möjligt att förverkliga den i praktiken.” Band 1, engelska upplagan, sid 618. [Detta citat har jag inte återfunnit i svenska upplagan – öa.] Citaten i denna och föregående fotnot kan återfinnas i Ali Rattansis intressanta bok *Marx and the Division of Labour*, London 1982.

57 Se fotnoten i *Kapitalet* band 1 (kapitel 13) på marxists.org: ”En engelsk borgarblaska ’Spectator’... upptäcker grundfelet i de kooperativa Rochdaleförsöken: ’De bevisade, att arbetarorganisationer med framgång kan sköta diverseaffärer, fabriker och nästan alla former av industri, och de har i hög grad förbättrat läget för dessa människor själva, men! det blir ingen plats över åt kapitalisten.’ *Quelle horreur!* (Hur hemskt!)”

krati i arbetarstaterna. Nu måste vi titta närmare på den samhällsstruktur som det leder till.

På typiskt demagogiskt manér har Jegor Ligatjov, talesman för sovjetbyråkratins mer konservativa flygel, förnekat hela problemet med privilegier genom att hävda att parti- och statstjänstemännens genomsnittliga inkomst ligger strax under en genomsnittligt utbildad arbetares: 200-250 rubel per månad. Formellt har han rätt. Det finns 18 miljoner tjänstemän i Sovjetunionen och givetvis kan inte var och en av dem tjäna 10 gånger mer än en vanlig arbetare. Inte heller i USA finns det 18 miljoner familjer som tjänar 10 gånger mer än en heltidsanställd utbildad industriarbetare. Icke desto mindre känner Ligatjov mycket väl till att de många arbetare och intellektuella som fördömer byråkratiska privilegier inte syftar på lägre ämbetsmän utan på nomenklaturan. Det är denna elit, som uppgår till omkring 300.000 till 400.000 personer, vars penga- och andra förmåner bestämt överskrider den genomsnittliga arbetarens inkomst med 10 gånger eller mer.

Bör vi därmed begränsa byråkratibegreppet till det översta skiktet, nomenklaturan? Inte alls. Det vore fel av både analytiska och funktionella skäl att inte inbegripa mellangrupperna av partiets, statens och fackföreningarnas tjänstemän, och officerarna inom polisen och armén i denna kategori. Nomenklaturan skulle aldrig kunna styra ett modernt industriland som Sovjetunionen, Tjeckoslovakien, Polen, Jugoslavien eller Ungern – inte ens ett underutvecklat jätteland som Folkrepubliken Kina – med bara några hundratusen personer. Den behöver mellanliggande mekanismer för att hålla ihop samhällsväven, och på det stora hela är det byråkratins mellanskikt, omkring två miljoner personer, som fyller denna funktion.

I det borgerliga samhället innehas denna roll av medelklasserna, inklusive de så kallade ”nya medelklasserna”, som ur strikt vetenskaplig synvinkel utgör proletariatets övre skikt, eftersom de inte äger tillräckligt för att vara befriade från tvånget att sälja sin arbetskraft. Bland dessa skikt är anskaffandet och försvaret av privategendom liksom tankarna på densamma av absolut avgörande betydelse, vilket var och en som inte är blind av okunnighet eller självbedrägeri måste erkänna.

I Sovjetunionen är saker och ting helt annorlunda. Givetvis har inte trenden mot personligt berikande försvunnit: i själva verket har den ökat stadigt ända sedan den stalinistiska diktaturen upprättades. Men det vore fel att anta att en person lockas att bli en underordnad parti-, statlig eller facklig funktionär på grund av en strävan att skaffa sig enskild egendom och finansiellt välstånd. De blygsamma privilegier som hör till deras ställning rör sig nästan alltid om saker utanför den rena pengasfären, med ett stort undantag – byråkratin inom distributionssystemet med band till lokala och regionala maffiagrupper. I allmänhet rör sig de viktigaste förmånerna om tillgång till vissa varor och tjänster, garanterad karriär, ett lugnt liv, tillfredsställelsen att bestämma över andra människor, och så vidare.

Och precis som ingen byråkrati kan styra en massfackförening utan förmedling av åtminstone delar av dess medlemmar, så kan inte heller den stalinistiska byråkratin härska över de byråkratiserade arbetarstaterna utan förmedling av en minoritet av arbetarklassen. När vi säger ”förmedling” så menar vi inte nödvändigtvis öppet eller medvetet ”samarbete”, även om det verkligen existerar. Inte heller går det att hitta ett övergripande mönster för alla dessa samhällen. Den rumänska byråkratin under Ceausescu var till exempel klart mer fjärrad från arbetarklassen än motsvarigheten i DDR, medan den tjeckoslovakiska hade starkare band till massorna under Pragvåren än under Novotny eller Jakes. I Jugoslavien innebar den nationella befrielsekampen, de revolutionära omvälvningarna efter kriget, det framgångsrika motståndet mot Stalin och experimentet med självstyre att partiets relationer till arbetarklassen under lång tid var djupare än i något annat östeuropeiskt land.

Det som kan betraktas som en allmän regel är att inget av dessa partier i någon större omfattning anses vara ett verktyg för att försvara arbetarnas intressen.⁵⁸ De anses vara statspartier, verktyg för de ”nya herrarna” och det är vad de faktiskt också är. Men av detta följer inte att skilsmässan från

⁵⁸ Många opinionsmätningar i Sovjetunionen har bekräftat att detta är den stora arbetarmajoritetens uppfattning. Men en betydande minoritet tycker fortfarande annorlunda.

arbetarna är fullkomlig. Partiernas plats i samhället, inklusive fabrikerna, gör en sådan situation objektivt omöjlig. Ty partiet består inte bara av direktörer och förmän: i dess led ingår ett stort antal tjänstemän som arbetarna måste gå till för att avhjälpa sina klagomål, lösa förseningar av sjukpenning eller pensioner, få en plats i facket semesterstugor, och så vidare. Det innefattar också miljontals direkta producenter – omkring 7 till 8 miljoner i Sovjetunionen och ett motsvarande antal i Östeuropa – varav den stora majoriteten inte har anslutit sig av rädsla eller öppen karriärism. Det vore löjligt att beskriva dessa arbetare som bara hejdukar eller hantlangare till kommunistpartiets byråkrati.

De härskande kommunistpartierna återspeglar således mer komplicerade och dialektiska samhällsförhållanden än de som existerar mellan utsugande arbetsgivare och utsugna lönarbetare. Denna skillnad, och de byråkratiserade arbetarstaternas speciella karaktär, visar sig också i den relativt stora grad av rörlighet uppåt och neråt som traditionellt rådde.⁵⁹

Särskilt under monopolkapitalismen avgörs samhällsstrukturens utveckling i de kapitalistiska länderna generellt sett av kapitalets ökande centralisering och arbetets proletarisering. Förvisso verkar inte dessa tendenser på ett rätlinjigt eller mekaniskt sätt – speciellt under perioder av tillväxt verkar andra inte oviktiga mottendenser. Men i det långa loppet ökar det beroende (lön-) arbetets andel av den aktiva befolkningen, medan andelen oberoende småentreprenörer minskar. Den del av små- och mellanbourgeoisin som har ”lyckats” - det vill säga har blivit storkapitalister – minskar också historiskt sett. Vad gäller de som når till toppen, som blir dollarmiljardärer och blir kvar där i flera generationer, så har de sedan slutet av 1800-talet minskat till en handfull.

Till skillnad från detta kan en arbetare i Sovjetunionen med intelligens och initiativförmåga över genomsnittet fortfarande bli byråkrat på mellannivå. Byråkratin kommer faktiskt att göra stora ansträngningar att suga upp sådana personer i sina led, i synnerhet om de också uppvisar en något kritisk anda. Byråkratin mellanskikt minskar inte utan växer snabbt.⁶⁰ En ung ganska fattig lokal byråkrat kan fortfarande bli en viktig del av nomenklaturen om han kombinerar ovanstående kvalitéer med speciell taktisk skicklighet och om han saknar skrupler, nästlar in sig hos de som räknas på lokal, regional och nationell nivå och lever upp till förväntningarna i ett antal kritiska situationer. Det var trots allt så Michail Gorbatsjov nådde högst upp i hierarkin.

Det är sant att det nu för tiden knappast finns en enda son eller dotter till kroppsarbetare bland nomenklaturans översta kretsar. Men å andra sidan är bara en minoritet av dem söner och döttrar till tidigare höga byråkrater. Inte en enda av politbyråns eller ministerrådets medlemmar är ättling till en tidigare medlem i politbyrå eller ministerrådet. Skillnaden mot det borgerliga samhället är slående.

Om vi ska inse den sovjetiska byråkratin karaktär och dynamik måste vi icke desto mindre komma ihåg ett annat av dess kännetecken. Ty den är inte en ”ren” arbetarbyråkrati utan var ända från början också sammanflätad med icke-proletära småborgerliga och till och med borgerliga skikt såväl som rester från den tsaristiska ämbetsmannakåren. Som E H Carr uttrycker det, ”Industrins ledning återgick i händerna på före detta borgerliga direktörer och specialister, och en större andel av dessa förvärvade partimedlemskapets rang och säkerhet.”⁶¹ Lenin betonade i några av sina sista skrifter starkt detta element av sammanhang med det förgångna, och Trotskij skulle senare skriva:

Det sovjetiska termidor rekryterade större delen av sin armé från resterna av de tidigare

59 Olika efterföljare till de stalinistiska eller poststalinistiska kommunistpartierna har kvar en viss publik bland de stora väljarmassorna och inom arbetarklassen. Detta inflytande verkar vara större i Bulgarien, Rumänien och Jugoslavien än i det tidigare DDR och Tjeckoslovakien, men möjligen (men troligen inte för gott) med undantag för Polen har dessa partier ingenstans blivit marginella.

60 Rudolf Barhos *Alternativet*, Stockholm : Bokomotivs förlag, 1979, ger övertygande förstahandsbevis på denna trend i DDR. Ända sedan NEP har den sovjetiska byråkratin följt en systematisk politik av uppsugning under namnet *vydvizenie* (”avancemang” eller ”vertikal rörlighet”). Se Walter Süß, s 93 f.

61 E H Carr, *Mellan Lenin och Stalin*, Cavefors, 1979, s 48.

härskande partierna och deras ideologiska företrädare. Den tidigare godsägararistokratin, kapitalister, advokater, deras söner – det vill säga de som inte hade flytt utomlands – togs med i statsapparaten och ganska många också till och med i partiet. Ett betydligt större antal av de som släpptes in i stats- och partimaskineriet var tidigare medlemmar i de småborgerliga partierna – mensjeviker och socialistrevolutionärer. Till detta måste läggas ett enormt antal rena och skära brackor som under den stormiga perioden kring revolutionen och under inbördeskriget hade krupit ihop vid sidlinjen, och som nu till sist hade blivit övertygade om sovjetregeringens stabilitet och med enastående passion ägnade sig åt den ädla uppgiften att säkra sig mjuka och stadigvarande kojplatser.⁶²

Men i *Övergångsprogrammet* hävdade Trotskij bestämt att styrkeförhållandena inom byråkratin i det långa loppet skulle förskjutas:

De revolutionära elementen inom byråkratin... är [bara] en liten minoritet... De... kontra-revolutionära elementen växer oavbrutet och ger med allt större konsekvens uttryck åt världs-imperialismens intressen. Dessa kandidater till kompradorrollen anser, inte utan orsak, att det nya härskande skiktet kan säkerställa sin privilegierade ställning endast genom att upphäva nationaliseringen, kollektiviseringen och monopolet på utrikeshandeln – allt i namn av assimileringen av ”västerländsk civilisation”, d v s kapitalism. Mellan dessa båda extremer finns det mensjevikiska, socialrevolutionära och liberala tendenser som dras mot den borgerliga demokratin.⁶³

Dessa rader skrevs för mer än 50 år sedan och utgör en i sanning profetisk bild av vad som har börjat hända i Sovjetunionen.

Om vi nu övergår till dagens funktionella uppskiktning av sovjetbyråkratin, kan man bryta ner den i följande kategorier: (a) den statliga byråkratin, inklusive den centrala ekonomiska administrationen; (b) den militära byråkratin; (c) polisbyråkratin; (d) byråkratin inom massorganisationerna, ungdomsorganisationer, kvinnoorganisationer, och så vidare; (e) ”kultur”byråkratin; (f) den fackliga byråkratin och (g) partibyråkratin. Den sistnämnda har en avgörande kontroll över alla de andra, men mindre än vad man i allmänhet antar. Den kan betraktas som den järnring som håller ihop tunnan.

Byråkratins ”uppdelning i olika fack” – vissa använder termen ”feodalisering” – har gjort sig gällande i allt större utsträckning. Inom var och en av dessa delar är ”intern befordran” regel. Ingripanden från partibyråkratin kan fortfarande åstadkomma eller tillintetgöra en karriär, men det sker sällan inom de etablerade hierarkierna och knappast någonsin genom att flytta in utbölingar på poster som generaler, höga planerare, föreningssekreterare, fackföreningsbossar, och så vidare. Det är inte nödvändigt att påpeka att nomenklaturen ”ser efter de sina”, ibland med betydande politiska konsekvenser.⁶⁴

Tatjana Zaslavskaja har föreslagit andra kriterier för att dela upp byråkratin efter utbildningsnivå och hur de ställer sig till förändringar.⁶⁵ Av de tolv ”viktiga samhällsgrupperingar” som hon räknar upp kan fyra anses vara en del av byråkratin: ekonomer, ledande kadrer inom handel, höga parti- och statsfunktionärer och politiker. Den ”kulturella och utbildningsintelligentsian” och ”små entreprenörer” analyseras som åtskilda grupper. Zaslavskaja lägger till synpunkter rörande olika inställning efter åldersgrupp, och slår fast – vilket har bekräftats av nyliga erfarenheter i DDR – att den förvaltande byråkratin delas upp i anhängare och motståndare till perestrojkan utifrån sin

62 Trotskij, *Stalin*, New York 1941, s 405-05. [Ej med i den inkompleta svenska översättningen – öa.]

63 *Övergångsprogrammet*, på marxistarkiv.se, s 31-32.

64 Omedelbart efter Stalins död ledde marskalk Zjukov således en kampanj för att befria militära offer för utrensningarna, inklusive fyra Röda armé-officerare som hade deltagit i den första massrevolten i Gulag, vid Tjajskij. Det var en av de avgörande faktorerna för Berijas fall och nedmonteringen av den hemliga polisens hela makt. Se artikeln i *Trud*, 30 december 1989.

65 *Die Gorbatschow-Strategie*, s 286-93.

kunskapsnivå och förmåga till förändring. Även om hennes slutsatser är intressanta så rättfärdigar de inte att teoretiskt förringa den viktiga strukturella uppdelningen.

8. *Byråkratins schizofrena självmedvetande*

Utifrån vår hittillsvarande diskussion är det uppenbart att byråkratin inte har lyckats klippa av alla band till arbetarklassen, samtidigt som den fortsätter att uppträda som ett parasiterande, slösaktigt, förrädiskt och materiellt privilegierat skikt i denna klass. På samma sätt har den inte lyckats klippa av alla band till Marx' och Lenins teorier, samtidigt som den har degraderat denna kritiska, frigörande uppsättning teorier och analysmetoder till en rad våldsamt skiftande dogmer. Dess huvudsakliga sätt att närma sig den marxistiska traditionen är ett formalistiskt urval av citat, vars enda syfte är att rättfärdiga de existerande samhälleliga och politiska strukturerna i de stater den härskar i, och den omväxlande, ofta motsägelsefulla, politik som den undan för undan tillämpar. Därmed omvandlar byråkratin vetenskapen till ett verktyg för en konjunkturrell politik och de intressen den försvarar.

Men trots allt är det ändå från Marx, Engels och Lenin de plockar sina dogmer, om än ytterst förvrängda eller till och med förfalaskade, och inte från förgrundfigurer som Stalin, Chrusjtjov eller Brezjnev.⁶⁶ Det kan inte vara en slump och inte heller kan resultatet vara helt oförutsett.

I kapitel 1 pekade vi på en central aspekt hos byråkratins ideologi: kombinationen av stats- och varufetischism. Ytterligare en viktig dimension är dess oförmåga att uppnå självkänedom och öppen självbekräftelse, att formulera en sammanhängande världsåskådning som den i sanning kan kalla sin egen. Denna svaghet står i slående motsats till alla härskande klasser genom historien, och ger ytterligare bekräftelse på att byråkratin faktiskt inte är en härskande klass. Det går knappast att tänka sig Sieyès förkunna: "Vad är det Tredje ståndet? Det existerar inte."⁶⁷ Inte heller går det att föreställa sig Söderns slavägare i USA före inbördeskriget förneka att det finns "speciella institutioner", eller europeiska aristokrater hävda att det inte finns någon adel med speciella arvsrättigheter. Ändå är det just sådana saker som nomenklaturen i mer än ett halvt sekel har sagt om sig själv.

Detta ideologiska självförnekande är uppenbarligen ett omfattande försök till mystifiering. Det är fullt av explosiva motsättningar. Det motsäger allt som var och en med ett minimum av iakttagelseförmåga och intelligens dagligen ser i verkliga livet. Det kan man bara pracka på det motsträviga samhället med hjälp av institutionaliserade lögnar som också uppmanar till avvisande i massiv skala.⁶⁸ Det krävs ett avsevärt förtryck för att upprätthålla det, inte bara eller ens främst mot intellektuella utan också mot arbetare. Man måste införa brottet att uttala "onda tankar" ("förtal av det socialistiska sovjetsamhället", "antisocialistisk propaganda", etc) i brottsbalken och bestraffa det med svåra fängelsestraff eller förvisning till arbetsläger.⁶⁹ Byråkratins ansträngningar att förneka sin egen existens fick den att förneka den samhälleliga verkligheten som sådan och i praktiken strypa alla sociala vetenskaper.

Det faktum att hela denna operation inte äger rum i ett tomrum utan inom ramen för ett system som

66 Man bör dock anmärka att under Stalins diktatur trycktes och spreds hans verk mycket mer än Lenins.

67 Sieyès berömda appell: "Vad är det Tredje ståndet? Ingenting. Vad vill det bli? Allt.", utfärdades i hans pamflett *Vad är det Tredje ståndet?*, som blev borgarklassens främsta manifest under inledningen av den franska revolutionen 1789.

68 Jämför Zaslavskaja, s 162; Gorbatsjov, *Perestrojka : ett nytt sätt att se på vårt land och världen*, Stockholm : Forum, 1987.

69 Anklagelser och förtryck för "förbjudna tankar" används också av socialdemokratiska och fackliga byråkrater, vanligtvis (men inte alltid) i mildare form. För inte så länge sedan uteslöts vänstern i CFDT:s sjukhusfackförening som "svarta får" [sic] på grundval av några få citat från Trotskij och ur LCR:s (Fjärde internationals franska sektion) tidningar. Den verkliga anledningen till uteslutningen var att dessa fackliga aktivister hade stött en segerrik landsomfattande strejk som leddes av valda kommittéer som nästan omfattade alla lönarbetare i denna sektor men som byråkraterna vägrade erkänna.

fortfarande är fullt av hänvisningar till marxismen, gör det känsligt för explosiva påtryckningar. Den byråkratiska diktaturens konsekvenser har en benägenhet att misskreditera marxismen som ”statsreligion” i de breda massornas ögon, men så länge Marx’, Engels’ och Lenins arbeten finns allmänt tillgängliga så kommer det alltid att finnas några som hittar analytiska verktyg i dem för att förklara byråkratins mysterier, hur den uppstod, vad den innebär, hur den kan besegras. För byråkratin är det kritiska marxistiska tänkandet som en hydra. Man kan hugga av huvud efter huvud men det kommer alltid att dyka upp nya igen.

Det är det pris byråkratin får betala för sina fortsatta hänvisningar till marxismen. Den har inte hittat något annat sätt ända sedan den sovjetiska termidorens första dagar. När de ursäktande förvrängningarna av socialvetenskapen når en viss tröskel börjar den dessutom få objektiva konsekvenser som förvandlar den från ett stöd för diktaturen till en tidsinställd bomb mot den. Mystifiering blir självmystifiering. Byråkratin blir mindre och mindre förmögen att se eller förstå samhällliga processer och förändringar som sker mitt framför näsan på den. Den känner inte igen sitt eget land längre.⁷⁰ Men eftersom detta försämrar dess förmåga att försvara sin makt måste den lossa sitt järngrepp över de sociala vetenskaperna. Det är ett av skälen till Gorbatsjovs glasnost.

Just därför att marxismen fortfarande är den officiella ideologin kan ett återupplivande av de sociala vetenskaperna inte ske rent empiriskt eller pragmatiskt, som byråkratins ”moderniserande” flygel skulle vilja, utan det blir allmer sammanflätad med ett återupplivande av ett kritiskt marxistiskt tänkande och analyser. I Sovjetunionen förs idag en diskussion om byråkratin som socialt fenomen – åtskilt från frågan om byråkratins vanor och mentalitet – som är mycket mer djupgående än debatten på 1920-talet. Trots att den bara är två år gammal är den redan lika djup och sofistikerad som den 50-åriga traditionen i väst, ja den kanske faktiskt redan har lämnat den bakom sig.

Och det är inte hela historien. Allt eftersom marxismen och andra kritiska samhällliga teorier smälter samman med nya sociala rörelser och massaktioner som utmanar den existerande samhällsordningen, så orsakar det en djup och ständig identitetskris för byråkratin. I synnerhet när den bestrids av arbetarklassen måste ett antal byråkrater ställa sig en del jobbiga frågor: Vilka är vi? Kommunister eller bara medlemmar i ett parti som kallar sig kommunistiskt? Vilken är vår främsta lojalitet – till partiet eller till arbetarklassen, befrielsen och marxismen?⁷¹ Om partiet idag medger att det inte alltid har rätt, måste vi då med vårt eget samvete själva avgöra vad som är rätt och fel i en viss situation eller ej? Är vi verkligen fria att debattera allt detta? Både inom partiets formella strukturer och utanför dem? Bara med partimedlemmar eller också med andra arbetare och kritiska intellektuella?

Alla de frågor som ställdes när byråkratiseringen och kvävandet av arbetardemokratien inleddes börjar alltså åter komma till ytan och i huvudet på åtminstone en del av byråkraterna och deras ideologer. Och inte bara i deras huvuden. De stalinistiska och poststalinistiska byråkraterna har börjat känna en fruktansvärd skuld bränna i sina hjärtan. De var skyldiga till vidriga brott eller till att systematiskt dölja dem – varav många begicks mot deras egna partikamrater. Kainsmärket lyser i pannan på dem.

Igår förklarades allt med att det var nödvändigt och oundvikligt, ett mindre ont eller ett olyckligt misstag.⁷² Idag kallas dessa brott, som var mot arbetarklassens och socialismens alla intressen, vid

70 Ett ytterst patetiskt exempel är den tjeckoslovakiska kommunistledaren Jakes, som i början av 1989 i en intervju med den tyska veckotidningen *Die Zeit* lugnt sa: ”varför ska vi ge ordet till dessa oliktankande, till denna Václav Havel? De har stöd av mindre än en procent av befolkningen.” Mindre än ett år senare valdes Havel till president för Tjeckoslovakien med ett stöd från en överväldigande majoritet av det tjeckoslovakiska folket.

71 Man påminns om den fruktansvärda fråga som en sovjetisk författare fick av sin son: ”Pappa, är du med i partiet eller är du kommunist?”

72 Deng Xiaoping sägs ha sagt om Pol Pot: ”Jag förstår inte varför vissa personer vill förlytta Pol Pot. Det är sant att han gjorde en del misstag tidigare...” (Citerat i Ben Kiernan, *How Pol Pot Came to Power*, band 2, University of Wollongong.) Mer än en miljon människor mördade antas vara ett ”misstag”...

sitt rätta namn. Bara de allra mest cyniska eller moraliskt fördärvade försöker förneka eller tona ner sin skuld.⁷³

Det är betecknande att de som ställdes inför de största arbetsrevolutionerna i Östeuropa också har gjort några av de mest öppenhjärtiga erkännandena av skuld och fört fram behovet av självkritik: vi talar om de ungerska stalinisterna. Redan före 1956 års revolution omvärderade Imre Nagy, som var en ärlig kommunist, hela Rákosi-perioden och slog fast att existensen av en byråkrati inom kommunistpartiet var ett avgörande element i partiets degenerering:

Apparatens makt och de valda organens tillbakagång med en därav ökande användning av administrativa metoder inom partiets ledning är inte något nytt i vårt partis liv. Det kännetecknade partiledningens metoder före juni. Vi kunde inte ändra detta, vilket var särskilt illa eftersom de sovjetiska kamraterna och speciellt kamrat Chrusjtjov vid många tillfällen uppmärksammade oss på faran: på det faktum att apparaten leder oss och håller på att övermanna partiet. [De ”sovjetiska kamraterna” glömde dock att nämna att detta hade hänt i Sovjetunionen så tidigt som 1923 – EM.] Det ökande trycket, terrorismen och översitteriet på den interna partidemokratins område och vad gäller kritik och självkritik, är nära knutna till apparatens dominerande roll och det ökande användandet av administrativa knep i partiets inre liv... Anklagelsen för fraktionism härrör från en förvrängd syn på reglerna för partiets inre liv. Varje politiskt uttalande som partimedlemmar gör ser ut som fraktionism för personer som förnekar partimedlemmarna den grundläggande rätten att diskutera parti frågor och debattera och utbyta åsikter, som tror att partimedlemmar bara får diskutera partiets liv och politiska, ekonomiska, kulturella eller internationella frågor i närvaro av partisekreteraren eller under övervakning av medlemmar ur apparaten, som tycker att diskussioner måste föras i enlighet med speciella regler eller utifrån en på förhand bestämd synvinkel och inom en viss gräns – med andra ord bara under de villkor som ”vänster”extremisterna och partibyråkratin är villiga att tolerera.⁷⁴

Imre Nagy tvekade inte att kalla saker vid sitt rätta namn. Det stalinismen hade orsakat i Ungern var en verklig urartning av arbetarstaten:

Maktens urartning hotar på allvar socialismens öde och vårt systems demokratiska grundvalar. Makten tas alltmer från folket och vänds skarpt mot dem. Det är uppenbart att folkdemokratien som en sorts proletariats diktatur där makten utövas av arbetarklassen och beror på ett samarbete mellan de två stora arbetande grupperna – arbetarna och bönderna – ersätts av en partidiktatur som inte litar till partiets medlemmar utan på en personlig diktatur, och som försöker göra partiapparaten och via den partiets medlemmar till rena verktyg för denna diktatur. Dess makt genomsyras inte av någon socialistisk eller demokratisk anda utan av en minoritetsdiktators bonapartistiska anda. Det är inte marxismen, den vetenskapliga socialismens läror, som bestämmer dess mål utan enväldiga ståndpunkter som upprätthålls till varje pris och med alla medel.⁷⁵

Nagy föregrep de debatter som 30 år senare skulle föras i stor skala i Sovjetunionen och Kina, och upprepade vad vänsteroppositionen i SUKP hade sagt så tidigt som 1923, och slog helt riktigt fast sambandet mellan en viss uppsättning etiskt-moraliska normer – vi skulle snarare säga etiskt-politiska normer – och kampen mot arbetarmaktens byråkratiska urartning. Ty tillsammans med de materiella påtryckningarna, för att inte säga förtrycket, så verkade befestandet av byråkratins materiella privilegier mot partimedlemmarna och de breda massorna, det skapade en helt igenom cynisk samhällsatmosfär där korruptionen blev utbredd:

73 Enligt officiella sovjetiska källor föll 3.778.234 personer offer för ”orättfärdiga förföljelser” i Sovjetunionen mellan 1930 och 1953. Sammanlagt 768.089, den stora majoriteten kommunister, blev skjutna. En speciellt rörande självkritik, som inte kan undgå att beröra varje objektiv läsare, finns i Ernst Fischers självbiografi, *An Opposing Man*, London 1974. Togliatti hade inte modet att göra en sådan självkritik trots att (eller kanske vi borde säga därför att?) han hade mycket större ansvar för utrensningarna i Komintern

74 Imre Nagy, *Imre Nagy on Communism*, New York 1957, s 289-90.

75 *Ibid*, s 50.

Det är inte förenligt med offentlig moral att ha ledarna och organisatörerna av massrättegångar [det vill säga skenrättegångar – EM] på ledande poster, eller sådana som har ansvar för tortyr och mord på oskyldiga människor, eller som har organiserat internationella provokationer, eller ekonomiska sabotörer, eller som har slösat med offentlig egendom och som genom att missbruka makten antingen har begått allvarliga brott mot folket eller tvingar andra att begå sådana brott. Dessa element måste rensas ut ur alla offentliga, parti- och statliga organ.

Det finns en sorts materiellt beroende som tvingar människor att överge sina personliga egenskaper och övertygelser, som inte är förenliga med det offentliga livets moral. Tyvärr har detta antagit massiva proportioner här och måste hos oss bokstavligen betraktas som en samhällssjukdom. Det är oundvikligt att den personliga diktaturen åtföljs av en överdriven centralisering. Vad är det för sorts politisk moral hos ett offentligt liv där motsatta uppfattningar inte bara undertrycks utan faktiskt bestraffas genom att beröva personer deras uppehålle, där man på ett skamligt sätt bortser från de mänskliga och medborgerliga rättigheter som finns inskrivna i konstitutionen och utesluter de som uttrycker motsatta uppfattningar ur samhället, där de som principiellt är mot den härskande politiska riktningen utestängs från sina yrken?...

Det är inte någon socialistisk moral. Det är snarare en sorts modern machiavellism. Detta allsmåttiga materiella beroende, denna önskan efter bröd, tar död på de allra ädlaste mänskliga dygder, som istället borde utvecklas speciellt mycket i ett socialistiskt samhälle: mod, beslutsamhet, ärlighet och öppenhet, principfasthet och styrka. Istället har ledarna gjort självförnedring, feghet, hyckleri, principlöshet och lögn till dygder. Den urartning och förvanskning av det offentliga livet och det förfall av karaktären som på grund av detta äger rum i samhället är bland de mest allvarliga yttringarna av den moraliskt-etiska kris som sker framför våra ögon... Falskhet och karriärism sprider sig på ett farligt sätt i vårt offentliga liv och påverkar den mänskliga moralen och värdigheten på ett djupgående sätt, misstron vinner alltmer insteg och atmosfären av misstänksamhet och hämnd förfärr den socialistiska moralens grundläggande kännetecken, nämligen humanismen. I dess ställe uppträder en kall omänsklighet i vårt offentliga liv. Det är en chockerande bild som den moraliska situationen i vårt sociala liv uppvisar.⁷⁶

Den identitetskris som uppstår hos byråkrater som inte har klippt av alla sina proletära band fick sitt allra klaraste uttryck hos Budapests polischef, Sandor Kopácsi, en före detta arbetare och son till en arbetare som gick över till revolutionens sida i oktober 1956 och blev KGB:s speciella svarta får. Han undkom men knapp nöd det dödsstraff som utdömdes mot Imre Nagy.⁷⁷ När han efter sin arrestering fick frågan om sin identitet och yrke visste han inte vad han skulle säga:

Jag öppnade munnen. Till min stora förvåning insåg jag då att jag inte längre visste. Polischef i Budapest? Nej. En ung metallarbetare som strövade omkring i skogarna i norr? Nej. Hängiven son till min far? Beundrad far till min dotter? Spion i Allen Dulles' sold? Anhängare till Chrusjtjov och Nagy? Eller faktiskt till Janos Kadar? Ett tomt snäckskal? En snöflinga, bror till den som just hade landat på min panna.⁷⁸

Tre välkända författare i DDR gav litterärt uttryck åt denna schizofreni. Det mest beklämmande exemplet är den tidigare kulturministern Johannes R Becher, som lät sig dras med i en provokation mot sin livslånga vän Lukács, vilken ledde till att en av hans andra vänner, Janka, liksom Wolfgang Harich dömdes till långa fängelsestraff. I ett skandalöst krypande brev till SED:s [*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – Tysklands enhetsparti, det styrande kommunistiska partiet i Östtyskland – öa] centralkommitté förklarade han hur han hade beundrat Stalin och uppriktigt skrev dikter till hans ära och hur han hade blivit skakad av Chrusjtjovs avslöjande vid SUKP:s tjugonde kongress – men utan att dra några negativa slutsatser rörande den ”ovillkorliga partidisciplinen”.⁷⁹

⁷⁶ *Ibid*, s 55-56.

⁷⁷ Vid rättegången mot Nagy kallade Kopácsi in som vittne för att förklara att Nagys manuskript, som ursprungligen hade titeln *Moral och etik* hade påverkat hans politiska val.

⁷⁸ Sandor Kopácsi, *In the Name of the Working Class*, London 1989, s 253.

⁷⁹ Återgivet i den östtyska litterära tidskriften *Sinn und Form*, mars-april 1990.

Men på samma gång skrev han i hemlighet en rad intensiva dikter som på några rader fördömde författare som angav sina egna kamrater till polisen och mördade dem. Dikterna slutar med att en av angivarna begår självmord: ”Efter det kan man inte längre leva som människa. Och han sköt sig själv med jaktgeväret.”⁸⁰

Det andra exemplet är romanförfattaren Stephan Hermlin som, när en reporter konfronterade honom efter den tjugonde kongressen, förkunnade att han inte hade vetat att Moskvarättegångarna grundade sig på lögn, men att han även om han hade känt till det ändå inte skulle ha fördömt dem eftersom det skulle ha hjälpt fienderna till Sovjetunionen, som var det enda bålverket mot Hitler. Senare erkände Hermlin att bara sanningen är revolutionär och att den till varje pris måste uttalas, till och med om man riskerade att utvisas.⁸¹

Det mest slående exemplet på denna schizofreni är den ytterst talangfulla tyska stalinistiska författaren Bertolt Brecht. I sin fruktansvärda pjäs *Åtgärden* [*Die Massnahme*] försökte han så att säga redan på förhand rättfärdiga mordet på oskyldiga kamrater. Han kritiserade aldrig offentligt det brutala krossandet av de östtyska arbetarnas revolt den 17 juni 1953. Men samtidigt skrev han sin berömda sarkastiska dagboksanteckning: ”Om inte folket följer partiets rätta linje så har partiet rätt att upplösa folket.” Och en hemlig dikt kallade Stalin en ”*verdienter Mörder des Volkes*” (framstående folkmördare).⁸² Det bör tilläggas att han verkligen publicerade en omisskännligt antistalinistisk pjäs *Galileis liv*, hans absolut bästa, som försvarade tankens och vetenskapens frihet allt medan dess hjälte manipulerar med sina principer för att överleva i ett klimat av förtryck.

9. Är det oundvikligt med en byråkratisering av arbetarnas masspartier?

Sedan den senare delen av 1800-talet har två olika traditioner ställt frågan om det är oundvikligt med en byråkratisering av arbetarklassens partier. Å ena sidan antog Robert Michels, inspirerad av Moscas och Paretos teori om ”eliternas cirkulation”, en ”järnhård lag” om oligarki som gällde alla partier.⁸³ Å andra sidan utvecklade anarkisterna redan under Bakunins kamp inom den Första internationalen en liknande tanke som togs upp av olika vänsterriktningar inom socialdemokratien (som tysken Johann Most, som senare gick över till anarkismen). Båda dessa traditioner betonade att partiledningen oundvikligen blev ”auktoritär”, och samma sak gjorde KAPD och ”rådskommunisterna” kring Pannekoek och Gorter efter Första världskriget.⁸⁴ Men därefter skiljs deras vägar. Medan åtminstone en del av anarkisterna (anarko-syndikalisterna) liksom ”rådskommunisterna” betonade massaktionernas och organiserings avgörande betydelse, så förkunnade Pareto-Michels skola att arbetarmassorna hade en inneboende oförmåga att befria sig själva.⁸⁵

Här har vi verkligen kärnfrågan. Om man hävdar att det är oundvikligt att arbetarnas masspartier byråkratiseras, då påstår man på samma gång att massaktiviteten och självorganiseringen oundvikligen kommer att minska eller åtminstone stanna kvar på en låg nivå. Här står uppenbarligen mer på spel än frågan om byråkratisering. Det handlar om det moderna proletariats öde, nej hela mänsk-

80 I *Sinn und Form*, s 342.

81 *Ibid*, s 315-16. Hermlin gjorde också en viktig åtskillnad mellan ”partidisciplin” och ”blind lydnad”.

82 I Heiner Müller, *Wolokolamsker Chaussee I-V*, Berliner Ensemble 1989, s 3.

83 R Michels, *Political Parties*, New York 1962. Ursprungligen utgiven 1913 som *Zur Soziologie des Parteiwesens*.

84 Som många författare i Marx efterföljd har påpekat så blomstrar auktoritära tendenser och ledarkult i allmänhet ännu mer i anarkistiska och ultravänsteristiska partier än i masspartier, undantaget extremt stalinistiska organisationer. Det är helt logiskt, eftersom det enda effektiva motmedlet mot auktoritära tendenser är massaktivitet och massdemokrati.

De historiska erfarenheterna har motbevisat uppfattningen att arbetarråd skulle kunna överleva under perioder av stark nedgång i massornas aktivitet. Att dra sig ur massfackföreningarna och uppbygget av förtruppspartier för att skapa små, icke representativa ”råd” eller ”fackföreningar” löser inget av de problem som uppstår på grund av motsättningen mellan behovet av arbetarklassens gemensamma egen frigörelse och den gryende byråkratiseringen av dess massorganisationer.

85 Se Michels, kapitel 2. Vi kommer att återvända till denna fråga i det avslutande kapitlet.

lighetens öde. Ty utan arbetarklassens egen frigörelse är inte socialismen möjlig. I bästa fall kvarstår bara en reformering av kapitalismen som en väg till ett bättre samhälle. Men i det långa loppet ger kapitalismen upphov till den ena katastrofen efter den andra. Det räckte inte med reformer av kapitalismen för att hindra Hitler från att ta makten eller hindra Auschwitz och Hiroshima, och inte heller kommer de att avlägsna liknande faror imorgon. Om det är det enda som återstår då går det inte att undgå barbari eller fullständig självförstörelse.⁸⁶

De historiska vittnesbörden visar helt klart att om man riktar in sig på det specifika med ”partier”, som anarkisterna och rådkommunisterna gör, så undviker man egentligen frågan.⁸⁷ Under förhållanden med minskande massaktivitet drabbas fackföreningarna, även de som leds av anarko-syndikalister, av en ännu snabbare byråkratisering. Samma sak gäller sovjetliknande organ. I själva verket är det oftast de revolutionära partierna som står emot dessa tendenser längst, delvis därför att de flesta av deras medlemmar upprätthåller en högre kontinuerlig aktivitetsnivå, och delvis därför att de oftast är mer medvetna om faran.

När det kommer till kritan går det bara att se och lösa problemet om man istället för att på ett förenklat sätt ställa ”svart” (byråkratisering) mot ”vitt” (arbetarnas självstyre) ersätter det med en dialektisk förståelse av dessa motsägelsefulla och kombinerade *processer*. Det är faktiskt oundvikligt med en spirande trend mot byråkratisering av arbetarnas massorganisationer, på samma sätt som det är oundvikligt med perioder av nedgång för massornas aktivitet. Men en lika oundviklig effekt av kapitalismens och det borgerliga samhällets inre motsättningar är att det periodvis sker ett uppsving i massornas aktivitet: mer än en gång har det antagit formen av revolutionära handlingar.

Ju mer denna process utvecklar sig desto mer går det att stoppa trenden mot byråkratisering och vrida tillbaka den. Framstående exempel under 1900-talet är: Ryssland 1917-19, Tyskland 1917-20, Italien 1917-21, Spanien 1934-maj 1937, Belgien 1956-62, Italien 1969-73, Tjeckoslovakien 1968-69, Chile 1970-73, Portugal 1974-57, Polen 1980-81, Brasilien 1985-90, och i mer begränsad omfattning Frankrike 1934-37, USA 1934-39 och Argentina 1973.⁸⁸ En liknande process har under de senaste åren tagit fart i Sovjetunionen.

Den verkliga uppgiften för socialister eller kommunister som är för arbetarnas egen frigörelse är således att organisera sig och sprida sina idéer och mål inom arbetarklassen, att med största engagemang, lojalitet och klarhet delta i alla de strider som den och alla andra utsugna och förtryckta för, och handla på ett sådant sätt att de stimulerar klassens, eller åtminstone dess viktigaste delars, egen aktivitet och organisering. Historien har visat att det är en överväldigande men också möjlig uppgift.

Det är en annan verklig och inte ”logisk” motsättning som ligger bakom massaktivitetens svängningar. Å ena sidan kan inte lönarbetarna överleva i det kapitalistiska samhället utan att sälja sin arbetskraft. De kan inte börja befria sig själva utan att försöka sälja den enda vara de äger till ett högre pris. Genom att göra det och sedan använda lönen för att köpa varor så blir de ett avgörande element för att reproducera det kapitalistiska produktionssättet – det vill säga sin egen utsugning. Det måste få vissa effekter på deras medvetande.⁸⁹ Och man kan givetvis inte besvara detta genom

86 Se kapitel 5 nedan. Trotskij formulerade detta dilemma redan 1939, även om han trängde samman det på en alltför kort tidsrymd.

87 För en diskussion om och bibliografi över rådkommunisterna, se Serge Bricianer, *Pannekoek and the Workers' Councils*, St Louis 1978.

88 Nelson Lichtenstein, (*Labor's War at Home: The CIO in World War II*, Cambridge 1982) ger en intressant redogörelse för den förnyade byråkratiseringen av de amerikanska industrifackföreningarna efter 1939. Adolfo Gilly (”La anomalia argentina”, i *Cuadernos el Sur* nr 4, oktober-december 1985) beskriver den kortvariga men explosiva minskade byråkratiseringen av den argentinska arbetarrörelsen på fabrikerna 1973.

89 Pensionen är ett särskilt tydligt exempel på detta. Utan den skulle stora delar av arbetarklassen drabbas av yttersta misär och armod. Men när arbetarklassen väl säkrat sig statliga pensioner tenderar arbetare från en viss ålder att förlora åtminstone en del av sin kampvilja. Det är det korn av sanning som finns i det annars tröttsamma yttrandet att ingen förblir radikal militant efter att ha fyllt 50 eller 55.

att föreslå att arbetarna ska dra sig ur kampen för högre löner. Som Marx insåg skulle en utarmad arbetarklass vara alltför demoraliserad för att kunna störta kapitalismen.

Å andra sidan är lönarbetarna också producenter som lider under ett ok av kapitalistisk utsugning och förtryck på arbetsplatsen. Ända från början kämpade arbetarrörelsen inte bara för att skydda och höja reallönerna utan också för att förkorta arbetsveckan och upprätta någon sorts kontroll över arbetsprocessen. Att arbetarna handlar på det sättet hjälper inte till att reproducera kapitalismen: de utmanar den objektivt och – alltmer – medvetet. I egenskap av stridbara konsumenter av varor kan arbetarna inlemmas i det borgerliga samhället. I egenskap av producenter som på ett stridbart sätt ifrågasätter hur mycket merarbete som sugs ur dem, och till och med mekanismen och den mänskliga strukturen bakom denna utsugning, så kan de inte inlemmas i det borgerliga samhället. Istället undergräver de själva dess grundvalar.

Arbetarklassens dubbla ställning återspeglas i olika sorters faktiskt (inte perfekt eller idealiserat) medvetande. Ett antal teoretiker har i detta avseende skrivit om motsättningen mellan arbetarnas dagliga medvetande och ett klassmedvetande i ordets traditionella, högre betydelse – ett medvetande om hela klassens gemensamma, kollektiva intressen.⁹⁰ Lenins åtskillnad mellan ett fackligt (tradeunionistiskt) medvetande och ett socialistiskt klassmedvetande är också tillämpligt här.⁹¹ Och vi har lagt till en tredje mellanliggande nivå som har en uppenbar historisk betydelse: nämligen ett politiskt klassmedvetande som ännu inte är socialistiskt men uttrycker en förståelse av behovet för arbetare att organisera sig och rösta självständigt från kapitalisterna och deras partier.⁹²

Ett annat analyssätt fördes första gången fram av Hendrik De Man och uttalades tydligast av Rudolf Hilferding, och riktar in sig på skillnaden mellan ”allmänna” och ”särskilda” intressen på tänkandets område. Enligt denna uppfattning ersätter inte klassmedvetandet bara de förra med de senare. Det överskrider också de omedelbara materiella intressena (även arbetarklassens) för att utveckla den samling idéer som behövs för att befria produktivkrafterna från de existerande produktionsförhållandenas fjättrar.⁹³ Dessa idéer härstammar från de intellektuella och ideologiernas dialektik, och kan till och med kollidera med de materiella intressena hos klassens majoritet.⁹⁴

När de väl slagit in på denna väg ställde De Man, den äldre Sorel eller Hilferding frågan varför de flesta arbetare så ofta avfärdar korrekta teorier. Vilken är, fransett trycket från den borgerliga ideologin, den irrationella källan till deras motivation i hänförelse, myter, instinkter, strävan efter ”värden” som är högre än materiella intressen, och så vidare?⁹⁵

Den grundläggande skillnaden mellan dessa två infallsvinklar – som naturligtvis inte är helt åtskilda och i viss mån skulle kunna kombineras – går att klarlägga helt kort. Enligt det ena synsättet är det viktigaste hindret för ett högre klassmedvetande arbetarnas omedelbara egna intressen som de själva upplever dem i vardagslivet. Enligt det andra uppstår motståndet mot ett högre medvetande trots

90 Se speciellt Reinhard Kannonier, *Zentralismus oder Demokratie. Zur Organisationsfrage in der Arbeiterbewegung*, Wien 1983, s 21-27.

91 Se del III i *Vad bör göras?*, på marxistarkiv.se.

92 Se E Mandel, *Om leninismen*, på marxistarkiv.se. Medan klassmedvetandet kan ses som ett koncentrat av arbetarnas livserfarenheter, i synnerhet erfarenheter av kamp, så rättfärdigar dessa erfarenheters osammanhängande karaktär att man bygger politiska förtrupperorganisationer som förkroppsligar detta koncentrat. De fungerar så att säga som ett kollektivt minne av lärdomarna från klasskampen.

93 R Hilferding, ”Das historische Problem” (”Den historiska frågan”), (första gången utgiven postumt i september 1940) i Cora Stephan, red, *Zwischen den Stühlen oder über die Unvereinbarkeit von Theorie und Praxis*, Västberlin 1982, s 311 f.

94 Man ska inte overse med denna teoriers ursäktande karaktär. I namn av ”politiska prioriteringar” försöker den åtminstone objektivt rättfärdiga en politik som förs av socialdemokratiska regeringar och som står i motsättning till arbetarklassens materiella intressen. Vi kommer att återvända till denna fråga i nästa kapitel.

95 Den klassiska utgångspunkten för detta tankesätt var Hendrik De Man, ”Zur Psychologie des Sozialismus” (”Angående socialismens psykologi”), Jena 1927. I nästa kapitel ska vi titta på vissa av Wilhelm Reichs ståndpunkter rörande politik och psykologi.

detta upplevda omedelbara egna intresse. Enligt vår uppfattning har den första skolan i stort sett rätt, även om man kan få värdefulla insikter från den ”psykologiska” strömningen.

Många teoretiker tar dessa hinder som bekräftelse på att det är oundvikligt att arbetarklassens massorganisationer byråkratiseras, att arbetarklassen har de organisationer och ledare den förtjänar. Enligt Otto Bauers fatalistiska tolkning av den historiska materialismen, till exempel, kunde inte historien ha gått någon annan väg. Om saker och ting gick fel, i Ryssland såväl som Centraleuropa, så berodde det på att de objektiva förhållandena inte tillät massupproret att bli tillräckligt mäktigt.⁹⁶ Med andra ord: det var proletariatets brister som var roten till byråkratiseringen.

Problemet med detta sätt att resonera är att det försöker bevisa för mycket, och därmed bevisar väldigt lite. Om massorna alltid har det ledarskap de förtjänar, hur kan man då förklara att det i många situationer finns ett antal rivaliserande ledarskap och partier som bekämpar varandra inom arbetarrörelsen? Hur kan styrkeförhållandena mellan dessa strömningar variera så kraftigt, ibland inom loppet av några få månader? Hur kan länder med praktiskt taget identiska objektiva förhållanden uppvisa så stora skillnader vad gäller arbetardemokratien inom arbetarrörelsen?

Sammanfattningsvis: de verkliga motsättningarna i medvetandet går bara att lösa i praktiken, genom att utveckla klassens verkliga rörelse. Avancerade former av massaktivitet och -organisering och det samtidiga erövrandet av ett högre klassmedvetande kommer att tendera att omvandla massaktionerna till en direkt utmaning av den borgerliga samhällsordningen. Men uppbygget av förtruppspartier är en outhärlig om än inte tillräcklig del av denna framryckning mot arbetarklassens egen frigörelse.

Att avvisa alla centraliserade arbetarorganisation på grund av att de kan bli byråkratiserade – eller ännu värre förkasta alla organisationer utanför den enskilda arbetsplatsen – är som att föreslå en behandling som är värre än själva sjukdomen.⁹⁷ Oavsett hur dess anhängare betraktar det så förnekar detta återfall i primitivitet själva möjligheten till arbetarnas egen frigörelse, som bara går att uppnå på den totala samhällsnivån. Åtminstone vissa av de organisationsfientliga teoretikerna drar den logiska slutsatsen av sin speciella bana genom att inlemma sig i det borgerliga samhället.

⁹⁶ Otto Bauer, *Die illegale Partei*.

⁹⁷ Lenins organisationsteori är ingen sammansvärjning för att tvinga ledarna på de motsträviga arbetarna, utan grundas på behovet att centralisera arbetarnas erfarenheter, att övervinna den oundvikliga inskränkthet som härrör ur livserfarenheterna och erfarenheterna av kamp i bara en fabrik, yrke eller – kan vi tillägga idag – ett enda land. Se E Mandel, [Om leninismen](#), på marxistarkiv.se.

Kapitel 3. Substitutionism och realpolitik: arbetarbyråkratiernas politik

1. Substitutionismens rötter

I förra kapitlet såg vi hur uppkomsten av en ny samhällelig arbetsdelning inom arbetarrörelsen ledde till ett förtingligt tänkande och till att åtminstone en del av rörelsens heltidsanställda tjänstemän vände upp och ner på dialektiken mellan medel och mål. För att stärka denna organisationsfetischism lade de fram en rad axiom, vissa öppet uttalade och andra åtminstone för en längre tid underförstådda. De bildar en mer eller mindre sammanhängande samling förutfattade meningar och spetsfundigheter på vilket de byråkratiska ledarna grundar sitt agerande och som de försöker påtvinga medlemmarna som övergripande normer.

Dessa axiom är färre inom de fackliga och socialdemokratiska byråkratierna än inom deras stalinistiska eller poststalinistiska motsvarigheter men inte mindre verkliga. De kan reduceras till följande sju:

- (a) En absolut förutsättning för arbetarklassens befrielse är att stärka de traditionella massorganisationerna (fackföreningar och socialdemokratiska partier).
- (b) Det går bara att uppnå genom att under alla förhållanden respektera legaliteten ("spelreglerna") där val, parlamentarisk verksamhet och förhandlingar med arbetsgivarna är de lämpligaste verktygen, då och då uppbackade av lagliga strejker.¹
- (c) Arbetarklassens massorganisationer måste i grund och botten vara tvådelade. I allt väsentligt är den politiska verksamheten förbehållen ett parti som är inriktat på val, medan fackföreningarna ska inskränka sig till att förhandla med arbetsgivarna om löner och arbetsförhållanden.
- (d) En absolut prioritering på att uppnå bra valresultat ("elektoralism") och respektera den (borgerliga) legaliteten förutsätter en i grunden positiv inställning till den (borgerliga) staten. Ett accepterande av "statsintressen" för med sig att man accepterar "nationella intressen" som står över arbetarklassens intressen. Därav följer en beredskap att backa upp polisen och armén, att skriva under på "nationens försvar" och stöda yttre krig inklusive att strida för att behålla kolonier.
- (e) Enhet och disciplin, om så behövs vidmakthållna med hjälp av repressalier mot påstådda syndare, är helt livsavgörande för att stärka arbetarklassens organisationer.
- (f) Ledarskapets auktoritet är central för att stärka organisationen och måste bevaras till varje pris, inklusive med hjälp av sanktioner och uteslutningar mot de som undergräver den genom "personlig nedsvärning" (eller som försyndar sig mot det "socialistiska samfundet" som det ibland kallas).
- (g) All verksamhet, inklusive massaktioner, som hotar eller till och med ifrågasätter dessa regler måste motarbetas med alla nödvändiga medel, även om det orsakar djupa sprickor i arbetarklassen. Exempel på sådana aktioner är politiska masstrejker, öppna utmaningar av den borgerliga statens lagliga regler och upprättande av arbetar- eller folkråd.

Dessa principer skärptes successivt under åren före Första världskriget och nådde en punkt utan återvände i augusti 1914 när majoriteten av ledningen i de flesta socialdemokratiska partier och

1 Det är sant att Bebel, Kautsky och andra under en tid hävdade att man skulle agera annorlunda om den härskande klassen direkt skulle hota den allmänna rösträtten. Men detta förbehåll övergavs successivt. Se bland annat M Salvadori, *Karl Kautsky and the Socialist Revolution*, London 1979.

nästan alla fackföreningar slöt upp bakom en politik av klassamarbete med borgarklassen i namn av nationens försvar.² Mellan 1917 och 1923, och ännu senare i Österrike, iscensatte traditionella ”centrister” i dessa organisationer tämligen ineffektiva protester. Men mot slutet av 1920-talet hade de sju föreskrifterna accepterats i vida kretsar och det har varit fallet ända sedan dess.

Om vi vänder oss till den stalinistiska fraktionen i först det ryska kommunistpartiet och sedan den Kommunistiska internationalen, så hittar vi ett mycket tätare nät av axiom som gradvis infördes under 1920-talet och blev ”fullt moget” i mitten av 1930-talet. Chrusjtjovs tal vid den tjugonde kongressen ifrågasatte vissa av de mindre viktiga aspekterna – Men huvudkärnan i denna lära var allena rådande bland stalinistiska och poststalinistiska partier (delvis med undantag för det jugoslaviska kommunistpartiet) under mer än ett halvt sekel, fram till andra fasen i glasnost i Sovjetunionen mot slutet av 1980-talet. Denna skräckinjagande tvångströja som påtvingades både ärliga kommunister, lättlurade offer, obildade arbetare och medlöpare och cyniska medbrottslingar bestod av följande delar:

- (a) Den sociala revolutionen och till och med sociala framsteg är beroende av att arbetarklassen hävdar sin ledande roll i samhället. Detta kan arbetarklassen bara uppnå med hjälp av kommunistpartiets ledande roll.
- (b) Proletariatets diktatur, som upprättas efter den socialistiska revolutionens seger, kan därmed bara genomföras genom att kommunistpartiet härskar.
- (c) Under proletariatets diktatur smälter staten och partiet i stor utsträckning samman – vissa tror fullständigt, även om det aldrig sades rakt ut.
- (d) Kommunistpartiet har alltid rätt eftersom det förkroppsligar ”marxismen-leninismens” vetenskapliga sanningar och uttrycker arbetarklassens gemensamma erfarenheter.
- (e) Bara kommunistpartiet representerar arbetarklassen. I själva verket förutsätter ”marxismen-leninismen” principen om ett parti under proletariatets diktatur. När andra partier tillåts lagligt så är de företrädare för ”progressiva” samhällskrafter utanför arbetarklassen, och tillåts bara verka i ”nationella fronter” som kontrolleras hårt av kommunisterna.
- (f) Alla andra partier som påstår sig vara arbetarpartier, socialistiska eller till och med revolutionära utgör främmande klasskrafter som har infiltrerat arbetarrörelsen för att splittra, försvaga och så småningom besegra den. Om arbetarklassen ska kunna marschera framåt måste de krossas skoningslöst.³
- (g) För att kunna utöva sin ledande roll inom staten och samhället måste kommunistpartiet till varje pris bevara sin enighet, först och främst genom att ålägga alla sina medlemmar och ledare en ”järndisciplin”. På inga villkor kan interna motsättningar i politiska frågor offentliggöras.
- (h) Eftersom kommunistpartier vid makten (och en del även dessförinnan) består av många medlemmar så kommer allt offentliggörande inom partiet av politiska motsättningar att oundvikligen läcka ut och på ett allvarligt sätt hota partiets enhet och auktoritet och på så

2 Nyligen har ledningen för den tyska fackföreningsfederationen sagt att den viktigaste orsaken till att SPD kapitulerade den 4 augusti 1914 och röstade för krigsbudgeten var att den måste försvara organisationen mot hot om förtryck och förbud. *Referentenmaterial*, 1 maj 1990.

3 Ibland lägger man till att partiet kan göra misstag men att dessa bara kan och får rättas till genom den ”demokratiska centralismens” normala kanaler (det vill säga i verkligheten byråkratiska hypercentraliserade kanaler). För tesen om att alla icke-kommunistiska organisationer icke är av arbetarkaraktär, se slutordet till den stalinistiska bibeln *SUKP (b):s historia. Kortfattad kurs*. Den logiska slutsatsen är att man förkastar en verklig enhetsfrontspolitik, som bara kan grundas på uppfattningen om arbetarrörelsen som en organisk enhet. När stalinisterna faktiskt föreslår en enhetsfront så är det bara som en manöver. Detta nådde sin höjdpunkt under det kriminella vansinnet 1929-33 då man hävdade att socialdemokratien (eller ”socialfascismen”) måste krossas innan nazisterna kunde besegras.

sätt undergräva dess ledande roll och själva proletarietets diktatur. Därför måste alla minoriteter i de ledande organen försvara majoritetens ståndpunkter inom lägre organ mot sina egna övertygelser – det vill säga de måste handla enhälligt inte bara offentligt eller i klasskampen utan till och med inom partiet.

- (i) Därmed kan det inte vara frågan om någon rätt att bilda tendenser i kommunistpartiet kring olika plattformar. Det vore detsamma som "fraktionism". Alla fraktioner och tendenser är potentiella "andra partier" - det vill säga organ för klassfienden – och måste krossas på samma sätt som kontrarevolutionära organisationer. Att uttrycka åsiktsskillnader begränsas till de dagliga makthavande organen (politbyrå).⁴ Alla medlemmar i den dagliga ledningen är även under perioder innan konferenser förpliktade att bara ge uttryck för majoritetsledningens uppfattningar inför partiets medlemmar.⁵
- (j) Dessutom uttrycker alla meningsmotsättningar inom ledningen objektivt (och oftare än inte även subjektivt) "främmande klassintressen". Att ge minoriteter inom partiet, för att inte tala om arbetarklassen eller samhället i stort, rätt att yttra sig vore detsamma som att ge klassfienden yttrandefrihet.
- (k) De styrande kommunistiska partierna verkar i en extremt fientlig internationell omgivning med ständiga imperialistiska försök att skicka spioner, sabotörer, skadegörare, agenter och liknande till de "socialistiska länderna" och kommunistpartierna.⁶ Det krävdes största vaksamhet och hemlighetsmakeri, liksom en ständig tillväxt av polismetoder inom partiet och samhället, för att avvärja dessa ansträngningar.⁷
- (l) Partiets ledande roll nödvändiggör att man under alla omständigheter måste upprätthålla den centrala ledningens auktoritet och enhet, med en stark tendens att bygga en kult kring dess främsta person. Att ifrågasätta det är att försvaga proletarietets diktatur.
- (m) Fullständig lojalitet mot partiet innebär fullständig lojalitet mot partiledningen. En bra kommunist ska undvika allt kritiskt tänkande och i varje situation uppvisa blind lydnad.
- (n) Eftersom all ideologisk, kulturell, konstnärlig och vetenskaplig verksamhet under uppbygget av socialismen är ytterst politisk så ska de skötas med partiets övergripande intresse i fokus (*partijnost* för att använda den ryska frasen). All kritisk anda inom konsten skulle hota partiets auktoritet och proletarietets diktatur. Maos änka, Jiang Qing, gick så långt som att säga att om den "kapitalistiska linjen" skulle råda på teatrarna så skulle det oundvikligen leda till att kapitalismen återupprättades. Efter den ungerska revolutionen 1956 hävdade de stalinistiska ledarna för det östtyska SED att om man inte klart bröt med Georg Lukács "revisionistiska" idéer så skulle kontrarevolutionen segra. Och under den stalinistiska reaktionen mot Pragvåren 1968 blev ett otvetydigt fördömande av Kafka en avgörande

4 Huruvida man också skulle kunna "uttrycka" och göra upp meningsskiljaktigheter i centralkommittén var en mer omdiskuterad fråga. Men i praktiken skedde det aldrig efter 1930 utom under förhållanden av faktiskt massuppror.

5 Ryska kommunistpartiets kongress 1927 var ytterligare en viktig vändpunkt. Oppositionen inte bara anmodades att följa disciplinen – det vill säga att offentligt försvara majoriteten – utan att faktiskt tala mot sina egna övertygelser och säga att de hade haft fel. I Kina gjorde den maoistiska byråkratin det till en särskild dogm att fångar skulle tvingas ta tillbaka sina ord och erkänna sin "skuld".

6 Redan 1927 cirkulerade förfälskade dokument i partiet enligt vilka oppositionen överlämnade statshemligheter till utländska makter och försökte utnyttja armén för en statskupp. Se Michael Reiman, *The Birth of Stalinism*, London 1987, s 124-28.

7 1937 gav Stalin formellt NKVD order att använda tortyr under förhören av politiska motståndare – en praktik som troligen varit utbredd redan tidigare inofficiellt. Många detaljer angående användandet av tortyr för att framtvinga bekännelser finns i den nya utgåvan av Roy Medvedevs *Let History Judge*, s 490 f. Här användes en medeltida "rätts"uppfattning enligt vilken skuld måste bevisas genom bekännelser eller – vilket ofta betydde samma sak – oförmåga att motstå fysisk smärta. Den torterade personen förtjänade att bli torterad eftersom han "högst troligt var skyldig" redan på förhand. En rörande redogörelse för den psykologiska innebörden av denna tvångstanke finns i memoarerna från en av Kinas ledande journalister, Liu Binyan, *A Higher Kind of Loyalty*, New York 1990.

uppgift för att förhindra kontrarevolutionen.

- (o) ”Kadrerna bestämmer allting. Dessa kadrer kan endast avlägsnas genom ett inbördeskrig.” Dessa Stalins berömda ord verkar i ljuset från de föregående teserna helt logiska, ty endast ”kadrerna” kan utöva proletariats diktatur, som i sin tur bara kan störtas genom en samhällelig kontrarevolution.
- (p) Den internationella arbetarklassens främsta uppgift är att försvara ”den socialistiska fästningen”. ”Proletär internationalism” = försvar av Sovjetunionen. Försvar av Sovjetunionen = ovillkorligt stöd till sovjetregeringens hela nuvarande politik. Alla andra uppfattningar hjälper ”objektivt” imperialismen, klassfienden. Efter att andra kommunistpartier hade erövrat makten ledde denna dogm oundvikligen till splittringar inom den så kallade ”världskommunistiska rörelsen”, när försvaret av andra ”fästningar” för vissa kom att ersätta försvaret av Sovjetunionen – i synnerhet Kina efter brytningen mellan Mao och Chrusjtjov, sedan på ett farsartat sätt Albanien och/eller Nordkorea.

Det yttersta resultatet av denna mardrömsaktiga logik är ett massivt förtryck av kommunister och arbetare på grund av att de behärskas, eller ”objektivt drivs”, av en borgerlig ideologi. Förtrycket av arbetarna är ”i verkligheten” ett förtryck av borgarklassen. Så axiomet ”partiet = arbetarklassen” leder till slutsatsen att under vissa betingelser är ”den faktiskt existerande arbetarklassen = borgarklassen”.

De blodiga utrensningarna i Sovjetunionen mellan 1934 och 1939, som fick sin höjdpunkt under de ökända Moskvarättegångarna, blev provosten för kommunistpartiledarnas och medlöparnas lojalitet mot Kreml. Genom att stödja dem accepterade man hela kedjan av dogmer och det moraliska förfall som den ledde till.

I vad mån kan de stalinistiska kommunistpartiernas ledande talesmän och medlöpare betraktas som godtrogna? Trodde de verkligen att offren för utrensningarna 1934-39 eller 1949-53 var kontrarevolutionära förrädare och imperialistiska polisagenter? Var de medbrottslingar som skylde över brotten och förtälet med bortförklaringen att det enda valet efter 1933 stod mellan Stalin och Hitler, och efter 1945 mellan Stalin och USA-imperialismen? Eller blandades dessa två uppfattningar samman? Det enda vi kan göra är att ta varje enskilt fall för sig och överväga vad han eller hon sa efteråt.

I bästa fall kan vi dra slutsatsen att de uppvisade dåligt politiskt omdöme av det mest bedrövliga slag. I alla andra fall måste vi anta att de saknade karaktär eller grundläggande proletär eller mänsklig moral – det vill säga plikten att befria alla utsugna och förtryckta. Senare i detta kapitel ska vi återkomma till en del av de psykologiska sidorna i uppkomsten av en stalinist. För tillfället ska vi bara ta upp fyra exempel ur den litteratur som publicerats som en reaktion på förtrycket i Sovjetunionen och Östeuropa.

Det franska kommunistpartiets journalist och ideolog Dominique Desanti har förklarat hur det kom sig att hon skrev den skamliga broschyren *Masques et Visages de Tito et des Siens* (Tito och hans masker och ansikten). Hon motiverar det med villrådighet, rädsla för att duka under för det som Lukács en gång kallade alla intellektuellas ”naturligt trotskistiska” (med andra ord oppositionella) benägenhet, en önskan att till varje pris behålla sin identitet med ”partiet”. Och när det kommer till kritan var det den välbekanta logiken om två läger: eftersom klassfienden utnyttjar Tito-Rajk-Kostov-affären för att misskreditera Stalin och Sovjetunionen för sina egna smutsiga syften så måste vi ovillkorligt försvara Stalin och Sovjetunionen.⁸

Den holländske kommunistpartiledaren och senare oppositionsmedlemmen Henk Gortzaks berätt-

8 Dominique Desanti, *Les Staliniens*, Paris 1975, s 216 f. Efter 1944 stödde en stor majoritet av de intellektuella i Frankrike kommunistpartiet och underkastade sig slaviskt de obildade partibyråkraternas hjärntvätt om ”hitler-trotskismen”.

telse är mer naiv och anspråkslös. Han trodde på alla anklagelser vid Moskvarättegångarna eftersom personer i Holland vars hederlighet han trodde på (precis som han trodde på Stalin och andra sovjetledare) försäkrade honom om att de var välgrundade. Han var bara "förvånad" över att personer som Trotskij, vars revolutionära förflutna var obestridligt, kunde ha fallit så lågt.⁹

I sin kväljande försvarsskrift för Stalin rättfärdigade den brittiska kommunistpartiledaren J T Murphy utrensningarna som ett uttryck för revolutionens kamp mot kontrarevolutionen, och argumenterade helt otroligt att skenrättegångarna hade riktats mot personer vars "skuld" redan var bevisad och att deras syfte därför hade varit politiskt propagandistiskt. På liknande sätt försvarade ledande intellektuella som D N Pritt, Romain Rolland eller Lion Feuchtwanger och liberala journalister som Walter Duranty offentligt Moskvarättegångarna, ofta mot sina egna inre övertygelser.¹⁰

Rudolf Herrnstadt, som var den enda talangfulla teoretikern i det östtyska SED:s högsta ledning, gav ett beklämmande uttryck för större delen av detta stalinistiska sätt att resonera. Herrnstadt var chefredaktör för partiets centrala tidning, *Neues Deutschland*, och författare till de flesta av politbyråns politiska dokument under perioden 1952-53. Efter arbetarupproren den 17 juni 1953 gjorde Ulbricht, på Kremls inrådan, honom till syndabock för händelserna, troligen på grund av att han hade fört en systematisk kampanj i politbyrå mot Ulbrichts diktatoriska tendenser. Under den följande månaden uppfann Ulbricht och hans hejdukar en "Herrnstadt-Zaisser-fraktion" med en "socialdemokratisk kapitulationistisk plattform" med anknytningar till Berija, utan någon som helst grund i verkligheten.

Men vid centralkommitténs avgörande möte 24-25 juli 1953 röstade Herrnstadt ändå själv för den ärekränkande resolution som fördömde honom och Zaisser. "Det var otänkbart för mig att ens överväga att rösta mot plenarmötet", skrev han. Att berätta sanningen "hade riskerat att försvaga Sovjetunionen". Han förklarade vidare för Hermann Matern, partiapparatsens främsta undersökningsledare: "Under hela mitt liv har jag utfört varenda uppgift som partiet har tilldelat mig. Om partiet skulle säga till mig: 'Hoppa i vattnet och ställ inga frågor', så skulle jag hoppa. Om partiet sa att vi behövde ett 'Herrnstadt-Zaisser-fall' efter 17 juli så skulle jag acceptera det." När hans närmaste medarbetare protesterade mot förtalet så påminde han dem: "Vi har sjungit tillsammans: 'Partiet har alltid rätt'. Vi kan inte ändra på det."

Herrnstadts änka sammanfattade hans inställning helt rätt: "För de anklagade i 'fallet' Herrnstadt-Zaisser spelade partidisciplinen en speciell men inte den mest ödesdigra rollen. Båda var hårt märkta av åren av antifascistisk motståndskamp och de hade alltid underordnat sig själva under partiets intressen. Att bryta med organisationen var helt otänkbart för dem, även om det var klart berättigat. Det hade inneburit att tre årtionden av personligt arbete hade varit meningslöst."¹¹

För att rättfärdiga utrensningar inom kommunistpartiernas lokalavdelningar måste man upprätthålla en atmosfär av hysterisk skräck för "imperialistiska konspiratörer". Typexempel finns i de ökända Smolenskarkiven, som först analyserades av Merle Fainsod och senare av Nicolas Werth.¹² Här är bara ett exempel från sekreterarens rapport till particellens regionala domstol: "Talaren slår fast att de kapitalistiska länderna, som känner att socialismens seger närmar sig, har en enda lösning: att skicka spioner och sabotörer till vårt land för att sabotera vår ekonomiska styrka och krossa proletariatets diktatur som har infört socialismen på en sjättedel av jorden. Det är ingen slump, som kamrat

9 H Gortzak, *Hoop zonder Illusies*, Amsterdam 1985, s 126-27.

10 J T Murphy, *Stalin*, Zürich 1945 (utgiven av Gutenberg, ett socialdemokratiskt förlag!), s 210-13. Till Stafford Cripps' stora skam skrev han ett entusiastiskt förord till Murphys bok. Walter Duranty, som vid den tiden var *New York Times'* korrespondent i Moskva, försvarade fullständigt och ihärdigt alla de stalinistiska falska anklagelserna. Se S J Taylor, *Stalin's Apologist*, Oxford 1990.

11 Rudolf Herrnstadt, *Das Herrnstadt Dokument*, Berlin 1990, s 182-83, 163, 173, 25. Herrnstadts bok om klassbegreppets ursprung (*Die Entdeckung der Klassen*, Berlin/DDR 1965) är ett intressant och värdefullt verk.

12 Merle Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule*, Cambridge, Mass. 1958. Nicolas Werth, *Etre communiste en URSS sous Staline*, Paris 1981.

Stalin som det geni han är sa vid plenarmötet i februari, att alla kapitalistiska länder skickar största möjliga antal sabotörer till vårt sovjetiska land, mer än till något annat land.”¹³

Substitutionismens politiska premisser ledde i slutet av Andra världskriget i praktiken till att Östeuropa (med undantag för Jugoslavien) påtvingades Kreml-liknande regimer med hjälp av militärt och polisiärt tryck uppifrån, mot en motsträvig om inte öppet fientlig befolkning.¹⁴ Alla senare händelser, inklusive sammanbrottet eller nästan sammanbrottet för dessa regimer 1989, härrör ur detta ursprungliga förhållande. De visar att det är omöjligt att ”bygga socialismen” mot en majoritet av de arbetande massornas vilja.

2. De marxistiska motargumenten mot substitutionismens ideologi och praktik

Marxister anser att alla dessa axiom och hela denna ”logik” är en teoretiskt helt ogrundad och politiskt förödande anpassning till byråkratin intressen. Uppenbarligen kan de inte ses som ursprunget till den byråkratiska diktaturen: det är inte på grund av att den stalinistiska fraktionens ledare ville tillämpa sin version av ”marxism-leninismen” som diktaturen reste sig i Sovjetunionen och senare utvidgades till Östeuropa.¹⁵ Först i efterhand, en tid efter det sovjetiska termidör, hänvisade den till denna samling idéer som ett ”teoretiserande” över sitt maktmonopol. Vi kan säga att ett antal befängda, ”zinovjevitiska” uppfattningar om partiet som cirkulerade efter Lenins död, underlättade Stalins seger. Men de orsakade den inte på något sätt.

Samhällsklasser är inte enhetliga: olika skikt har olika historisk bakgrund, erfarenheter och bildning. Så de har i allmänhet varit benägna att bilda inte ett utan flera partier. Ett flerpartisystem motsvarar klassernas verklighet. Att avskaffa det innebär att man måste förtrycka åtminstone en del av arbetarklassen politiskt, och inte bara andra samhällsklasser.

Det är sant att ett förtruppssparti kan företräda arbetarklassens historiska intressen bäst, och även på ett mer konsekvent sätt kämpa för dess omedelbara intressen.¹⁶ Men partiet kan bara fullfölja denna möjlighet om det är rotat i arbetarklassen, om det samlar de verkliga erfarenheter som klassens viktigaste delar har gjort, och kritiskt betraktar sitt eget program och principer med hjälp av en vetenskaplig analys av den ständigt föränderliga verkligheten. Och detta går inte utan frihet att undersöka och diskutera både inom partiet och i samhället i stort.¹⁷ Inget parti, ingen grupp av ledare och förvisso ingen enskild person är ofelbar. Alla begår oundvikligen misstag. Den enda fördel som ett förtruppssparti har – om det verkligen är ett sådant – är att det begår färre misstag och rättar till dem smidigare och snabbare, och hela tiden förlitar sig på en drivfjäder av inre och offentlig demokrati.¹⁸ Det avgörande villkoret för att vara ”en god socialist eller kommunist” är inte

13 Citerat i Werth, s 164.

14 Kuusinens änka har sagt att hennes make, som var Stalins viktigaste rådgivare i internationella frågor, så tidigt som 1937 hade formulerat om tanken på en internationell revolution så att den skulle sammanfalla med en territoriell utvidgning av Sovjetunionen. Aino Kuusinen, *Vi skola nästan alla dö*, Stockholm : Forum, 1972.

15 Ordet ”leninism”, för att inte tala om ”marxism-leninism”, användes aldrig under Lenins livstid. Det myntades av Zinovjev efter Lenins död för att rättfärdiga kampanjen mot ”trotskismen” och för att smida samman Zinovjev-Kamenev-Stalin-Bucharin-Rykov-Tomskij mot oppositionen.

16 Den klassiska formuleringen av förtruppens roll finns i *Kommunistiska manifestet*, del II, ”Proletärer och kommunister”. ”Kommunisterna skiljer sig från de övriga proletära partierna blott därigenom, att de å ena sidan i proletariatets olika nationella strider framhäver de av nationaliteten oberoende, för hela proletariatet gemensamma intressena och gör dem gällande, och å andra sidan därigenom, att de under de olika utvecklingsgrader, som kampen mellan proletariat och bourgeoisie genomgår, alltid företräder hela rörelsens intressen. Kommunisterna är alltså praktiskt den beslutsammaste, alltid framdrivande delen av arbetarpartierna i alla länder, och teoretiskt har de före den övriga massan av proletariatet kommit till insikt om betingelserna för, gången och de allmänna resultaten av den proletära rörelsen.” Se www.marxistarkiv.se.

17 ”Partiet behöver en socialistisk vetenskap, och den kan bara utvecklas under förhållanden av frihet”, Engels till Bebel, 1-2 maj 1891, i *Marx-Engels Werke*, band 38, s 94.

18 De katastrofala sovjetiska erfarenheterna av jordbrukskollektiviseringen skulle till exempel ha kunnat rättas till snabbt om det hade varit möjligt att diskutera alternativa ekonomiska program i SUKP och demokratiskt valda

kryperi inför ”ledningen” utan förmåga till kritiskt tänkande, självständiga bedömningar angående politiken och politiska kontroverser.¹⁹ Rätten till tendenser inom partiet och rätten till fri offentlig debatt är nödvändiga följder av ett flerpartisystem.

Den kanske viktigaste poängen är att uppbygget av socialismen är en historiskt ny erfarenhet vars ”regler” eller ”lagar” inte går att hitta i några läroböcker. Samhället och de sociala erfarenheterna blir ett jättelikt laboratorium där olika projekt och politik på alla sociala områden måste diskuteras under största möjliga demokratiska förhållanden och sättas på prov.²⁰ Speciellt vad gäller den ekonomiska planeringen är politisk demokrati – möjligheten att välja mellan olika plattformar – avgörande om samhället ska bli mer effektivt och minska slöseriet och disproportionerna.

Arbetarklassens befrielse betyder att den ska befria sig själv och själv styra,²¹ och det kräver att de organ som väljs av massan av arbetare ska utöva makten direkt – det vill säga en strikt uppdelning mellan parti och stat. Förtruppsspartiet försöker inte erövra en ledande roll i arbetarmaktens statliga organ genom att använda administrativa eller förtryckande metoder utan genom att övertyga majoriteten om det riktiga i sina förslag. Alla begränsningar av arbetarnas självstyre motarbetar sitt eget syfte, ger upphov till demoralisering och avpolitisering inom arbetarklassen och gör uppbygget av socialismen oändligt mycket svårare, om inte omöjligt.

På samma sätt kommer kampen mot den inre och yttre klassfienden att bli mer framgångsrik ju mer arbetarklassen under denna kamp är enad i handling, ju mer politiskt medveten och aktiv den är. Återigen är ett flerpartisystem och fullständiga politiska rättigheter för massorna ett oundgängligt villkor för att skapa en sådan enad klassfront.²²

Den marxistiska visionen om ett dialektiskt inbördes samband mellan arbetarnas självorganisering och förtruppsspartiet är raka motsatsen till den stalinistiska uppfattningen om ett enda monolitiskt parti.²³ Det går inte att tvinga de faktiskt existerande arbetarna att gå framåt mot socialismen, ett klasslöst samhälle, mot deras vilja. I det långa loppet hjälper sådana härskastrategier bara klassfienden. De är ett uttryck för främmande klasskrafter, för den privilegierade arbetarbyråkratin. Rosa Luxemburg ställde sig bestämt inom traditionen från Marx och Engels och hade sista ordet att säga i dessa frågor: ”Men med det politiska livets undertryckande i hela landet måste också livet i sovjeterna allt mera förlamas. Utan allmänna val, ohämmad press- och församlingsfrihet, fri

sovjeter.

- 19 Jämför Lenin: ”Alla partimedlemmar måste göra en lugn och omsorgsfull studie av (1) kärnan i motsättningarna och (2) partikampens utveckling... Båda måste studeras och krav ställas på exakta, tryckta dokument som kan bekräftas grundligt. Bara en hopplös idiot skulle tro på muntliga uttalanden. Om det inte finns några dokument tillgängliga måste vittnen höras från båda eller flera sidor och korsförhören måste äga rum i närvaro av vittnen.” ”The Party Crisis” (”Partikrisen”), (19 januari 1921), i *Collected Works*, bd 32, s 43-44.
- 20 Jämför Rosa Luxemburg: ”Långt ifrån att vara en summa färdiga föreskrifter, som man bara skulle ha att bruka, är det praktiska förverkligandet av socialismen som ett ekonomiskt, socialt och rättsligt system en sak som ligger helt i framtidens dimma. Vad vi har i vårt program är endast några få vägvisare... men hur de tusen konkreta, praktiska små och stora åtgärderna ska se ut som behövs då det gäller att införa de socialistiska principerna i hushållningen, i rättsväsendet, i alla samhälleliga förhållanden, därom ger inget socialistiskt partiprogram och ingen socialistisk lärobok upplysning... Men om så är då är det klart, att socialismen enligt sin natur inte låter påbjuda sig, införas genom ukas... Endast erfarenheten kan korrigera och öppna nya vägar. Endast ohämmat skummande liv finner tusen nya former, improvisationer, frigör skapande kraft, korrigerar själv alla felgrepp.” ”*Den ryska revolutionen*”, på marxistarkiv.se.
- 21 Hal Draper har med rätta starkt betonat det faktum att denna tes förkroppsligade Marx viktiga bidrag till den socialistiska teorins utveckling. Se särskilt H Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution*, vol 2, New York 1977.
- 22 Ett öppet inbördeskrig skapar uppenbarligen exceptionella omständigheter då tillfälliga inskränkningar kan införas. Efter att Francos arméer i Spanien i juli 1936 hade dragit upp stridslinjerna med sin militära offensiv, var till exempel varken anarkisterna eller socialdemokraterna för att tillåta falangisterna att ge ut tidningar eller åtnjuta andra demokratiska rättigheter.
- 23 För en diskussion om Trotskijs tankar kring denna fråga, se E Mandel, ”La Théorie de Trotsky sur le rapport entre l'auto-organisation de la classe et le parti d'avant-garde” (”Trotskijs teori om sambandet mellan klassens självorganisering och förtruppsspartiet”) i *Quatrième Internationale*, april 1990.

meningskamp, utdör livet i varje offentlig institution, blir ett skenliv där byråkratin ensam förblir det aktiva elementet.”²⁴

Den slutgiltiga skiljedomaren rörande uppfattningars sanning är praktiken. Det avgörande kriteriet för att bedöma ett partis beslut och politik – och således i slutändan partiets karaktär – är vad de leder till för praktiska resultat för klasskampen. Det är särskilt sant under de våldsamt svängande förhållandena under förrevolutionära och revolutionära uppror. Som Lenin själv sa:

Under en sådan revolutionär epok som den vi genomlever, underkastas varje teoretiskt fel och taktisk avvikelse från partiets sida den skoningslösaste kritik av livet självt, som med oanad hastighet upplyser och uppfostrar arbetarklassen. I en sådan tid är det varje socialdemokrats plikt att sträva till att idékampen inom partiet i teorins och taktikens frågor i största möjliga mån föres öppet, brett och fritt, utan att dock på något sätt störa eller försvåra enheten i det revolutionära [socialdemokratiska] proletariats revolutionära aktioner.²⁵

Marx och Engels uttryckte för sin del ofta det inre sambandet mellan kampen för socialismen, den faktiskt existerande arbetarklassens egen frigörelse, och arbetardemokratin. Vi ska begränsa oss till några få citat.

I en kommentar till de stadgeförslag som lasalleanerna hade lagt fram för de fackföreningar som stod under deras kontroll skrev Marx till Schweitzer 1868:

Även om centralistiska organisationer är mycket användbara för hemliga samfund och sektaristiska rörelser så går de mot fackföreningarnas natur. Även om det vore önskvärt så säger jag rakt ut att det är omöjligt – det är inte möjligt, minst av allt i Tyskland. Här, där arbetarnas liv ända från barndomen är reglerat av byråkratin och de själva tror på myndigheterna, på de organ som utsetts över dem, så måste de innan något annat lära sig att gå på egen hand.²⁶

Engels skrev 1886 angående den amerikanska arbetarrörelsen:

Det är mycket viktigare att rörelsen sprider sig, utvecklas samstämmigt, slår rot och så långt som möjligt omfattar hela det amerikanska proletariatet, än att den ända från början startar och går framåt på basis av en fullkomligt korrekt teoretisk linje. Det finns inget bättre sätt att uppnå teoretisk klarhet än genom att lära sig av sina egna misstag, ”att bli begåvad tack vare motgångar”. Och för en hel stor klass finns inga andra sätt... Det viktigaste att uppnå är att få arbetarklassen att handla *som klass*.²⁷

Allra klarast är följande stycke från Engels 1890:

Partiet är så stort att det är absolut nödvändigt med absolut frihet att debattera inom det. Det har tillkommit många nya element under de senaste åren som ännu är helt otränade och gröna, och som inte alls har införlivats och skolats... Det största partiet i landet kan inte existera utan att varje nyans har möjlighet att uttrycka sig i det, och bara *anstrykningen* till en Schweitzerliknande diktatur måste undvikas.²⁸

Allmänt sett har varje strategi som leder in de grundläggande mekanismerna för samhällets utveckling i organ för indirekt, representativ demokrati en demobiliserande och i det långa loppet avpolitiserande effekt på de breda massorna. Allt eftersom deras självtillit och självförtroende försvagas,

24 ”*Den ryska revolutionen*”, på marxistarkiv.se. Objektiviteten tvingar oss att notera att Rosa själv hade sina ”mörka år”. När hon 1912-14 ställdes inför en fraktion med avvikande uppfattningar i partiet i Warszawa tvekade hon inte att anklaga dem för att vara manipulerade av den tsaristiska hemliga polisen.

25 *Collected Works*, bd 10, s 310 (”Upprop till partiet av de delegater på partiets föreningskongress vilka tillhört ’bolsjevikernas’ tidigare fraktion”, maj 1906.) [Här citerat ur *Samlade skrifter i urval*, Stockholm 1941, bd 6, s 219.]

26 *Marx-Engels Werke*, vol 32, s 570.

27 F Engels, ”Brev till Florence Kelly-Wischnewetzky”, 28 december 1868, i *Marx-Engels Werke*, vol 36, s 589.

28 ”Brev till Sorge”, 9 augusti 1890, i *Marx-Engels Werke*, vol 37, s 440.

och allt eftersom de blir beroende av kapitalisterna för att ”göra vad som ska göras” och av staten för att fördela ”tillväxtens frukter”, så utsätts deras hängivenhet för demokratiska processer för hårda påfrestningar.

3. Är Lenin källa till substitutionismen?

Under årtionden har borgerliga ideologer, socialdemokrater och anarkister försökt göra Lenin ansvarig för substitutionismen, för uppfattningen om ett monolitiskt parti och för stalinismen. Idag hörs denna anklagelse också allt oftare i de poststalinistiska kommunistpartierna i både öst och väst, och till och med i Sovjetunionen självt.²⁹ Ligger det någon sanning bakom den?

I själva verket var Axelrod, Martov, Trotskij och Rosa Luxemburg de första som riktade anklagelser för substitutionism mot Lenin i början av förra seklet, när fraktionskampen mellan bolsjevikerna och mensjevikerna tog fart under efterdyningarna till det ryska socialdemokratiska arbetarpartiets andra kongress. I *Våra politiska uppgifter* myntade Trotskij den berömda meningen: ”Dessa metoder leder till följande: partiorganisationen (den politiska partimaskinen) ersätter först partiet som helhet, därefter ersätter centralkommittén organisationen, slutligen ersätter en enda 'diktator' centralkommittén.”³⁰

Denna polemik gjorde Lenin allvarlig orättvisa. Hans inledande kamp med mensjevikerna inriktades på frågan om hur man skulle effektivisera partiorganisationen *under illegala förhållanden*, så att den kunde bevara och öka arbetarklassens självständighet gentemot borgarklassen. Han presenterade inte något allmänt mönster för en situation där massaktivitet var lagligt. Det är sant att Lenin i *Vad bör göras?* ibland böjde pinnen för långt åt ena hållet, som han själv skulle medge 1908. I själva verket hade han föregående år i ett förord till den nya utgåvan av pamfletten klart sagt:

I grunden berodde naturligtvis deras [de revolutionära organisationernas] framgång på det faktum att arbetarklassen, vars bästa representanter byggde det socialdemokratiska partiet, pga objektiva ekonomiska skäl, äger en större kapacitet att organisera än någon annan klass i det kapitalistiska samhället. Utan detta förhållande skulle en organisation av professionella revolutionärer inte vara någonting annat än en leksak, ett äventyr, blott och bart en skylt. *Vad bör göras?* betonar detta upprepade gånger och påpekar att den organisation den förordar är meningslös skild från dess förbindelse med den ”genuina revolutionära klass som spontant reser sig till kamp”.

I samma förord går han igenom lärdomarna från 1905 och tillägger:

Trots splittringen var det socialdemokratiska partiet tidigare än något annat parti i stånd att utnyttja den tillfälliga frihetsperioden för att bygga en legal organisation med en idealisk demokratisk struktur, ett valsystem och representation vid kongressen i förhållande till antalet organiserade medlemmar.³¹

Under revolutionen 1905 uttryckte sig Lenin ännu mer rättframt och kom nära de formuleringar som den mogna Trotskij skrev på 1930-talet:

Det förefaller mig som om kamrat Radin har fel när han ställer frågan...: arbetardeputerades

29 Se bland annat Wolfgang Ruge, ”Wer gab Stalin die Knute in die Hand?” (”Vem gav Stalin piskan i handen?”), i *Neues Deutschland*, 20-21 januari 1990; Mark Vandepitte, ”De Aufhebung van Lenin” (”Upphävandet av Lenin”), i *Socialisme en Vrijheid*, Bryssel 1990; och Juri Afanasievs olika skrifter.

30 Här citerat ur Deutscher, *Den väpnade profeten*, på marxistarkiv.se, s 54. Liknande formuleringar kan återfinnas i Axelrods, Martovs och Luxemburgs skrifter. Även om Trotskijs bedömning av Lenin var orättvis så har en del av hans varningar angående förhållandet mellan mäktiga och alltför självsäkra kommittéer och arbetarklassens massaktivitet bekräftats av historien.

31 ”Förord till samlingsverket *Tolv år*”, på marxistarkiv.se, s 5-6.

sovjet eller partiet? Jag tror att... beslutet definitivt måste bli: *både* arbetardeputerades sovjet och partiet. .. Det förefaller mig att arbetardeputerades sovjet, i egenskap av en organisation som representerar alla yrken borde sträva efter att innefatta deputerade från *alla* industri- och yrkes- och kontorsarbetare, hembiträden, lantbruksarbetare, etc, från *alla* som vill och kan kämpa gemensamt för ett bättre liv för hela det arbetande folket, från *alla* som har åtminstone en elementär politisk ärlighet, från alla utom de Svarta hundra... politiskt bör arbetardeputerades sovjet betraktas som fröet till en *provisorisk revolutionär regering*.³²

Mot de bolsjevikiska ”kommittémedlemmarna” hävdade Lenin entydigt:

Principen om demokratisk centralism och självstyre för de lokala partiorganisationerna innebär allmän och *fullständig frihet att kritisera* så länge detta inte stör enheten under *en speciell aktion*... Vi var alla överens om den demokratiska centralismens principer, garantierna om rättigheter för alla minoriteter och lojala partioppositioner, om varje partiorganisationens självstyre, om att alla partifunktionärer måste väljas, vara ansvariga inför partiet och kunna återkallas.³³

Det är mycket långt från Stalins ”Dessa kadrer kan endast avlägsnas genom ett inbördeskrig”! Och inte heller tvekade Lenin att sätta punkten över i: ”Kritik inom gränserna för partiprogrammets *principer* måste vara väldigt fri... inte bara på partimöten, utan också på offentliga möten.”³⁴

Lenin var så fjärran från alla substitutionistiska uppfattningar om arbetarklassens befrielse att hans viktigaste verk i denna fråga, *Stat och revolution*, inte säger någonting om ”partiets ledande roll”. Samma sak gäller den första sovjetkonstitutionen – Ryska socialistiska federativa sovjetrepublikens konstitution – som stod modell för Sovjetunionens konstitution från 1923-24. Tanken att alla arbetare, alla hemmafruar – inte bara partimedlemmar eller kadrer – ska ”bestämma allt” genomsyrar allt Lenin skrev mellan 1917 och 1919.³⁵

På samma sätt finns det inget i bolsjevikernas stadgar och organisatoriska principer som antogs i november-december 1905 som ger stöd åt uppfattningen om en grundläggande kontinuitet mellan Lenin och Stalin:

RSDAP måste organiseras enligt principen om demokratisk centralism.

Alla partimedlemmar måste delta i valen till partiets institutioner. Alla partiets institutioner väljs för en [bestämd] period, kan återkallas och är tvungna att redovisa sina handlingar både periodvis och på begäran från den organisation som valde dem.

Beslut i de ledande kollektiven är bindande för medlemmarna i de organisationer för vilka kollektivet är organ.

Aktioner som berör organisationen i sin helhet (det vill säga kongresser, omorganiseringar) måste beslutas om av alla organisationens medlemmar. Beslut i organisationer på lägre nivå genomförs inte om de går mot beslut i högre organisationer.³⁶

Konferensen betraktar principen om demokratisk centralism såsom oundgänglig och anser det nödvändigt med en omfattande tillämpning av valprincipen. Och även om de valda centra tillerkänns full makt när det gäller ideologisk och praktisk ledning, så är de på samma gång möjliga att återkalla, deras handlingar ska ges bred offentlighet, och de ska vara fullt ansvariga för dessa handlingar.³⁷

32 *Collected Works*, bd 10, s 19, 20, 21. Kursivering i original.

33 *Ibid*, s 310-11.

34 ”*Frihet att kritisera och enhet i handling*”, på marxistarkiv.se, s 2. Kursivering i engelska originalet.

35 En bra sammanfattning av Lenins mest ”frihetliga” uttalanden finns i Marcel Liebman, *Lenins leninism*, på marxistarkiv.se.

36 Ralph Carter Elwood, *Resolutions and Decisions of the Communist Party of the Soviet Union*, s 83. Detta och de flesta andra citat här har tagits ur Paul Leblanc, *Lenin and the Revolutionary Party*, New York/London 1990.

37 Elwood, s 87.

1906 föreslog Lenin till och med att man skulle institutionalisera omröstningar bland medlemmarna i viktiga politiska frågor. Jämför allt detta med den ”officiella” stalinistiska ståndpunkten:

För att kunna fungera riktigt och planmässigt leda massorna måste partiet vara organiserat på *centralismens* grundval, med enhetliga stadgar, enhetlig partidisciplin, med ett enhetligt ledande organ i spetsen i form av partikongressen samt under tiden mellan kongresserna i form av partiets Centralkommitté, varvid minoriteten skall underordna sig majoriteten, de enskilda organisationerna centrum, de lägre organisationerna de högre. Utan dessa villkor kan arbetarklassens parti inte vara ett verkligt parti, kan det inte fullgöra sina uppgifter, vad det gäller att leda klassen.³⁸

När den demokratiska centralismen åberopas i stalinistiska texter begränsas den till att medlemmarna väljer de ledande organen.³⁹ I motsats till bolsjevikpartiets alla erfarenheter framställer stalinister och poststalinister förbudet mot tendenser och fraktioner, med plattformar som skiljer sig från den ledande majoritetens, som en organisatorisk *princip*. Principerna om kritik och självkritik – själva den interna demokratins innersta väsen – underordnas fullständigt försvaret av partiledningens auktoritet och enhet: ”Partiet kan inte acceptera att det under täckmantel av frihet att kritisera uttrycks tankar vars syfte är att misskreditera och försvaga partiledningen och undergräva principen om partianda.”⁴⁰ Lenins principer om att alla partifunktionärer är ansvariga och möjliga att återkalla, om frihet att kritisera och diskutera innanför och utanför partiet, om de lokala organens självstyre, om rätten att bilda alternativa plattformar – allt detta har fullständigt försvunnit.

Det är glädjande att se att den pågående debatten i Sovjetunionen om stalinismens ursprung och de organisatoriska normernas betydelse för den byråkratiska diktaturen har pekat på den grundläggande skillnaden mellan den demokratiska och den byråkratiska centralismen. Exempelvis säger Leo Onikov, som har ansvar för centralkommitténs apparat:

[Vid den sjuttonde kongressen] infördes fyra punkter i partistadgarna som förklarade den demokratiska centralismen enligt Stalin... För det första legitimerade han sin egen princip där centralismen hade företräde framför demokratin. För det andra försäkrade han sig om att denna princip helgades så att man uteslöt behovet att på ett flexibelt sätt variera förhållandet mellan demokrati och centralism i ljuset av den ständigt föränderliga situationen. Mellan den sjuttonde och den tjugosjätte kongressen... gjordes den stalinistiska tolkningen av demokratisk centralism beständig... Efter den sjuttonde kongressen tog partiet helt över den statliga administrationen och skötseln av ekonomin. Efter att Stalins syn på den demokratiska centralismen hade slagits fast i partistadgarna överfördes denna uppfattning på ett mekaniskt till sovjeterna och förvaltningsorganen. Den byråkratiska centralismens definitiva seger markeras av en blodig milstolpe: 1937.⁴¹

Eller ännu klarare:

Hittills har partiet tillämpat de normer och principer som Stalin förkunnade: för det första vad gäller sin organisatoriska struktur, där apparatens absoluta makt existerar samtidigt med en total brist på rättigheter för majoriteten av medlemmarna; för det andra vad gäller de egenskaper som

38 *SUKP (b):s historia. Kortfattad kurs*. Det bör noteras att partikongresser och centralkommittémöten hölls alltmer sällan under den stalinistiska diktaturen.

39 *Ibid.* Jämför Ivan Pronine och Michail Stépítjov, *Les normes léninistes de la vie du parti*, Moskva 1969, s 74.

40 Pronine och Stépítjov, s 109. Bakom denna ”regel” ligger tanken att ledningen alltid har rätt. Den tidigare ordföranden för Kinesiska Sociala Vetenskapsakademien, Su Shaozhi, skrev i en kritisk kommentar till tioårsminnet av KKP:s centralkommitté som initierade reformrörelsen i december 1978: ”Ingen har rätt att bedöma om man är marxist eller ej.” *Shanghai World Economic Herald*, 26 december 1988, citerat i *Das Argument*, september/oktober 1989.

41 L Onikov, *Probleme der Entwicklung der innerparteilichen Demokratie*. Onikov verkar representera Gorbatsjov-apparatens konservativa del. Hans ständiga understrykande av ”fluktuerande” förhållanden mellan centralism och demokrati leder fram till ett uttalat krav på starkare central makt idag, samtidigt som det bortser från behovet av en ständig respekt för vissa minimala demokratiska normer.

förväntas av en kommunist idag – konformistisk, foglig, obenägen till självständiga tankar eller handlingar, utan initiativ eller civilkurage, oförmögen till djärva handlingar. Resultatet: ett parti som är fånge i det system som det själv skapat, ett system som så fort partiet berövas sina administrativa funktioner visar sig vara oförmöget att fungera på ett normalt sätt.⁴²

Med andra ord, långt från att garantera ”partiets ledande roll” gör den byråkratiska centralismen och den allsmäktiga icke valda och okontrollerade apparatens styre partiet till en fullständig fånge under byråkratin, oförmögen att utöva någon ”ledande roll” i ordets verkliga mening. Lenin hade märkt detta redan 1922 och vänsteroppositionen tog upp det i oktober 1923.⁴³

För sin del inser A P Butenko att de ideologiska uppfattningar som var förhärskande i Sovjetunionen före den tjugonde partikongressen, inklusive de som hade med ”demokratisk centralism” att göra, ”tenderade att teoretiskt motivera och intellektuellt försvara den byråkratiska centralismen... – ett naturligt resultat av byråkratins dagliga arbete... en sammanfattning av dess oföränderliga ståndpunkter som hänger samman med kärnan i deras yrkessträvanden och sociala ambitioner, det komplex av idéer bortom vilket deras vardagliga verksamhet normalt inte rör sig.”⁴⁴

4. 1920-1921: Lenins och Trotskijs mörka år

Mot slutet av inbördeskriget var de ekonomiska förhållandena i Ryssland varken mer eller mindre än katastrofala. Industriproduktionen hade minskat till 18% av nivån 1914 och 24% av 1917 års nivå.⁴⁵ Industriproletariatet hade minskat från totalt 3 miljoner 1917 till 1.243.000 1921-22.⁴⁶

Visserligen ökade antalet anställda, i synnerhet statstjänstemän, kraftigt, och antalet fackföreningsmedlemmar hade i mitten av 1920-talet ökat till mer än 5 miljoner, från 700.000 1917.⁴⁷ Men den totala stadsbefolkningen minskade med mer än 30%.⁴⁸ Svält, sjukdomar och epidemier frodades. Fattigdom och en därav följande demoralisering låg tung på arbetarklassen.

Under dessa omständigheter bestämde sig den bolsjevikiska ledningen för att övergå från krigskommunism till den Nya ekonomiska politiken (NEP) som tillät ett visst återinförande av marknadsförhållanden. Inom kort visade industri- och speciellt jordbruksproduktionen en uppåtgående trend, liksom antalet arbetare.⁴⁹ Men denna reträtt på ekonomins område åtföljdes av en politisk vändning som medförde ett förbud mot alla politiska partier och grupper utanför det Ryska kommunistpartiet (RKP) och strax därefter ett fraktionsförbud i RKP.

Det fanns något paradoxalt i dessa åtgärder. Under det att regeringen tidigare hade försökt upprätthålla största möjliga demokrati som var förenligt med krigsförhållandena,⁵⁰ så ändrades denna inriktning så fort man hade vunnit kriget. Det finns inget som helst tvivel om att detta var ett tragiskt misstag från Lenins och hela den bolsjevikiska centralkommitténs sida. Trotskij var inget undantag i detta avseende, och han skrev mot slutet av sitt liv på ett klart självkritiskt sätt: ”Förbudet mot oppositionspartier förde med sig förbudet mot fraktioner. Förbudet mot fraktioner

42 ”Le Tournant”, *Nouvelles de Moscou*, 15 oktober 1989.

43 Se ”De 46' plattform” i *Om vänsteroppositionen*, på marxistarkiv.se.

44 A P Butenko, i *Voprosij filosofij*, 1987, nr 2, s 87.

45 Se E H Carr, *Ryska revolutionen 1917-1923*, Staffanstorps : Cavefors, 1970, och L N Kritzman, *Die heroische Periode der grossen russischen Revolution*, Frankfurt 1971, s 252.

46 I A L Rosenfeld, *Prosjisjlenaja politiks SSSR*, Moskva 1926, citerad i Tony Cliff, *Lenin*, bd 3, London 1978, s 113.

47 Kritzman, s 135.

48 Cliff, s 89.

49 Skillnaden mellan industrin och jordbruket ledde så småningom till att det uppstod en ”prissax” som gynnade den senare på bekostnad av den andra och hotade alliansen mellan arbetare och bönder. Detta skulle från och med 1923 oroa vänsteroppositionen och Trotskij alltmer.

50 Exempelvis tilläts mensjevikerna och socialistrevolutionärerna fungera lagligt på sovjetiskt territorium närhelst de gick mot de vita arméerna och de kontrarevolutionära regeringarna.

slutade med ett förbud mot att tänka annorlunda än de ofelbara ledarna. Partiets polistillverkade monolit resulterade i straffrihet för byråkratin, som blev en källa till allt slags övermod och korruption.”⁵¹

Victor Serge anmärkte skarpt på samma utveckling i sin *Year One of the Russian Revolution* (År ett av den ryska revolutionen): ”I och med att den politiska diskussionen upphörde mellan partier som genom sina olika åsiktsriktningar representerade olika samhällsintressen, så fungerar sovjetinstitutionerna, ända från de lokala sovjeterna till den allryska centrala exekutivkommittén och folkkommissariernas råd som helt och hållet är besatta av kommunister, i ett vakuum: eftersom alla beslut tas av partiet så kan de inte göra annat än ge dem ett officiellt godkännande.”⁵²

Bakom denna vändning låg två antaganden, det ena helt och det andra delvis felaktigt (det vill säga för tillfället rätt men felaktigt i det långa loppet). Den direkta missbedömningen var att man trots segern i inbördeskriget drog slutsatsen att den ekonomiska omgivningen med svält och sedan konsekvenserna av NEP gjorde risken för kontrarevolution större än tidigare. Denna inställning under-skattade den politiska faktorns relativa oberoende i historien och klasskampen och innehöll därmed mer än liten aning ”ekonomism” – vilket minst sagt är egendomligt eftersom Lenins och bolsjevik-partiets hela tradition pekade i motsatt riktning. Inte bara med hjälp av fördelen att kunna vara efterklok utan redan på den tiden borde det ha varit uppenbart att kulakerna som var utspridda över hela Ryssland och utan så mycket som fröet till politisk centralisering inte kunde utgöra ett svårare hot mot sovjetmakten än Koltjaks, Wrangels, Denikins eller Pilsudskis arméer med stöd från den franska imperialismen.

Vid första påseende hade det andra argumentet en starkare grund. Avslutningen av kriget innebar att massorna, inklusive arbetarbolsjevikerna, slappnade av och ville ha ett lugnare liv. Som ett resultat av kriget, den kraftigt sjunkande produktionen och att de bästa elementen hade sugits upp i armén och statsapparaten hade arbetarklassen dessutom minskat drastiskt och tappat i status. Alltså skulle massorna bli politiskt mer passiva, mindre redo att från en dag till nästa resa sig mot ett kontrarevo-lutionärt hot. Mer än någonsin måste försvaret av revolutionen hänga på de klassmedvetna parti-kadrerna, som i sin tur mer än tidigare måste lita till speciella apparater.⁵³

Beskrivningen av situationen i Sovjetryssland på randen till NEP var utan tvekan i grova drag riktig, men analysen utelämnade den avgörande strukturella frågan om vart saker och ting var på väg, eller vart de kunde gå. Och vilka skulle effekterna bli av åtgärderna att begränsa sovjetdemokratien och den interna partidemokratien? I själva verket hejdades det samhälleliga sammanbrottet snabbt efter införandet av NEP. Antalet lönarbetare nådde och översteg sedan 1916 års nivå. Reallönerna steg. Det kulturella livet blomstrade. Färdigheterna ökade både i antal och kvalitativt. Således skapades materiella villkor för att arbetarklassen skulle kunna delta betydligt mer i den direkta maktutöv-ningen. 1924, och ännu mer 1927, var det inte alls på sin plats att beskriva den ryska arbetarklassen som objektivt deklasserad. Den tendens till politisk passivitet som sågs i början av 1920-talet kunde ha kastats om.

Men detta politiska återuppvaknande kunde inte ske i ett klimat av ökande restriktioner och appa-ratens styre. Det krävde definitivt en radikal utvidgning av sovjetdemokratien och den interna partide-mokratien. Det är därmed obestridligt att de åtgärder som den bolsjevikiska ledningen vidtog 1920-21 fick effekter på arbetarnas egen aktivitet som bidrog till att befästa byråkratiseringsprocessen.

51 *Den förrådade revolutionen*, på marxistarkiv.se, s 46.

52 V Serge, *Year One of the Russian Revolution*, London 1967, s 104-05.

53 Bolsjevikernas främsta proletära ledare, metallarbetaren Sjljapnikov från Petrograd, vände sig halvt på skämt och halvt på allvar till Lenin vid den tionde partikongressen: ”Jag gratulerar dig, kamrat Lenin, till att utöva proleta-riatets diktatur i namn av ett icke-existerande proletariat.” Sjljapnikov ledde Arbetaroppositionen som trots många misstag formulerade större delen av den kritik av partiapparaten som senare skulle tas upp i vänsteroppositionens plattform 1923. Se R Daniels, *The Conscience of the Revolution*, Cambridge, Mass. 1960, kap 5 & 6, och urvalet i Kool och Oberländer, red, *Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur*, Olten 1967, s 158-263.

Vid samma tidpunkt omvandlade tyvärr Lenin en konjunkturrell analys till en felaktig allmän teori. Han skrev:

Men proletariats diktatur kan inte utövas via den organisation som mangrant förenar denna klass. Ty inte bara i vårt land, som hör till de mest efterblivna kapitalistiska länderna, utan också i alla andra kapitalistiska länder är proletariatet fortfarande så uppsplittrat, så undertryckt och på sina håll så mutat... att den organisation [som] mangrant förenar proletariatet inte direkt kan utöva dess diktatur. Diktaturen kan utövas endast av det avantgarde, som har absorberat klassens revolutionära energi.⁵⁴

Liknande formuleringar kan återfinnas i Trotskijs skrifter från denna period – framförallt i *Kommunismen och terrorn*, definitivt hans sämsta bok. I ett tal till Kominterns andra kongress sa Trotskij till exempel:

Idag har vi fått ett förslag från den polska regeringen om att sluta fred. Vem avgör sådana frågor? Vi har folkkommissariernas råd, men även det måste underställas viss kontroll. Vems kontroll? Kontroll från arbetarklassen som en oformlig, kaotisk [sic] massa? Nej. Partiets centralkommitté sammankallas för att diskutera förslaget och besluta om man bör besvara det. Och när vi måste föra krig, organisera nya divisioner och hitta de bästa elementen till dem – vart vänder vi oss då? Vi vänder oss till partiet. Till centralkommittén. Och den utfärdar direktiv till alla lokalkommittéer gällande anvisning av kommunister till fronten. Samma sak gäller jordbruksfrågan, frågan om proviant och alla [!] andra frågor.⁵⁵

Och ännu värre:

Arbetaroppositionen har kommit med farliga slagord. De har gjort de demokratiska principerna till en fetisch. De har satt arbetarnas rätt att välja representanter före partiet, som om partiet inte var berättigat att hävda sin diktatur, även om denna diktatur temporärt skulle komma i konflikt med de tillfälliga stämningarna i arbetarnas demokrati . . . Det är nödvändigt att skapa medvetenhet hos oss om partiets revolutionära historiska förstfödsrätt.⁵⁶ Partiet är förpliktigt att uppehålla sin diktatur, utan hänsyn till de temporära svängningarna i massornas spontana sinnesstämningar, utan hänsyn till det temporära vankelmodet inom t.o.m. arbetarklassen. Denna medvetenhet är för oss det oundgängliga bindemedlet. Diktaturen grundar sig inte i varje givet ögonblick på den formella principen om en arbetardemokrati, även om denna demokrati naturligtvis är den enda metod med vilken massorna i allt högre grad kan dras in i det politiska livet.⁵⁷

Man slås av det faktum att Trotskij använder orden ”temporära svängningar” medan Lenin talar om en långsiktig splittring och förvrängning av arbetarklassen. Men i allt väsentligt liknar Trotskijs och Lenins bekräftelse av substitutionismen varandra vid denna tid: makten ska i själva verket utövas av ett fåmannavälde av partiledare.

Sådana teoretiska rättfärdiganden drar på ett felaktigt sätt allmänna slutsatser från en övergående situation. Men de är också mer mångtydiga än vad de verkar vid första påseende. För Lenin specificerar inte vem han menar med ”avantgardet” som har ”absorberat klassens revolutionära energi”. Förvisso inte den ”leninistiska centralkommittén”, partiledningens ”inre kärna”. Att framställa några få dussin eller ens några hundra personer som ”klassens avantgarde” skulle ha varit fullständigt skrattretande för en så välutbildad marxist som Lenin. Kanske han tänkte på partimedlemmarna, eller alla proletärer bland dem – några hundratusen arbetare. Men om de skulle ”utöva proletariatets diktatur” så skulle det definitivt ha behövts intern partidemokrati och sovjetdemokrati. Tänkte han

54 *Valda verk i 10 band*, bd 10, s 187.

55 L Trotskij, *The First Five Years of the Communist International*, vol 1, New York 1945, s 99-100.

56 Detta uttryck är faktiskt taget från ett tal som Plechanov höll vid RSDAP:s andra kongress.

57 Citerat ur Isaac Deutscher, *Den väpnade profeten*, på marxistarkiv.se, s 308. I kapitel 14 i denna bok ger Deutscher flera andra exempel på Trotskijs användande av substitutionistiska formuleringar 1920 och 1921.

då på ett skikt mellan den ”inre kärnan” och medlemsmassorna? Det finns inga tecken på det och ett sådant begrepp skulle hursomhelst ha haft en mycket liten objektiv grund. Eller utvidgade han begreppet ”avantgarde” utanför partiet till att omfatta vissa mellanliggande skikt – till exempel representanter från fackföreningarna som blivit valda av sina arbetskamrater? Detta verkar underförstått i texten som hela tiden hänvisar till ”kuggar i ett hjul” och ”drivremmar”.

En sak är klar: Lenin skulle aldrig ha använt ordet ”klassavantgarde” som benämning på partiapparaten, än mindre en utnämnd och icke vald kombinerad parti- och statsapparat. Från början av 1922 fram till sin död 1924 visade han alla tecken på att vara förfärad över denna byråkrati och fast besluten att bekämpa den.⁵⁸ I sitt tal till den elfte partikongressen 28 mars 1922 yrkade han bestämt på att ”partiapparaten och sovjetapparaten måste skiljas åt”.⁵⁹ Åtta månader senare sa han i en rapport till Kominterns fjärde kongress:

Vi övertog den gamla statsapparaten, och det var vår olycka. Statsapparaten motarbetar oss mycket ofta. Saken var den att statsapparaten saboterade oss 1917, sedan vi tagit makten. Då blev vi mycket rädda och bad: ”Var snälla och kom tillbaka till oss!” Och de kom allesamman tillbaka, vilket var vår olycka. Vi har nu en väldig massa tjänstemän, men vi har inte tillräckligt med skolade krafter för att verkligen kunna bestämma över dem. I verkligheten händer det mycket ofta att apparaten på ett eller annat sätt fungerar här uppe, där vi har statsmakten, men samtidigt bestämmer de egenmäktigt där nere, och på så sätt att de mycket ofta motarbetar våra åtgärder. Upptill har vi, jag vet inte hur många, men som jag tror i alla fall endast några tusen, maximum några tiotusental av våra egna. Men nertill har vi hundratusentals gamla tjänstemän, som vi övertagit från tsaren och från det borgerliga samhället och som dels medvetet, dels omedvetet motarbetar oss.⁶⁰

I sin sista artikel ”Hellre mindre men bättre”, klagade han: ”Med vår statsapparat står det så bedrövligt, för att inte säga avskyvärt till, att vi först måste grundligt tänka igenom på vad sätt dess brister bör bekämpas ...”⁶¹ Det var en upprepning av ett välbekant stycke ur hans rapport till den elfte kongressen:

Om vi tar Moskva med dess 4 700 kommunister i ansvarig ställning, och om vi tar det väldiga byråkratiska maskineriet, denna massa, så måste vi fråga oss: vem leder vem? Jag betvivlar i hög grad, att man kan säga att kommunisterna leder denna massa. Sanningen att säga leder de inte, utan blir ledda. Här har försiggått något liknande det som vi som barn fick höra på historietimen. Man lärde oss: det händer att ett folk besegrar ett annat folk, och då är det folk som vunnit segrarfolket och det som kuvats det besegrade. Det är mycket enkelt och begripligt för var och en. Men vad sker med dessa folks kultur? Här är det inte så enkelt. Om det folk som segrat har en högre kultur än det besegrade folket, så tvingar det sin kultur på det besegrade folket, och om det är tvärtom, så förekommer det att den besegrade påtvingar erövrares sin kultur. Är det inte något liknande som skett i RSFSR:s huvudstad, har det inte blivit så att de 4 700 kommunisterna (nästan en hel armédivision, och samtliga de allra bästa) underkastat sig en främmande kultur?⁶²

I Lenins ”testamente” når hans farhågor sin skarpaste höjdpunkt:

... [Vi] övertog den gamla apparaten från tsaren och bourgeoisin och... nu, när vi uppnått fred och åtminstone i någon mån tryggt oss mot hungersnöd, måste [allt arbete] inriktas på att förbättra apparaten.

Jag tänker mig att om några tiotal arbetare tas in i centralkommittén, så kan de bättre än någon

58 Moshe Lewins, *Lenins sista strid*, på marxistarkiv.se, är en bra genomgång av vad som hände inom SUKP:s ledning i början av 1923, även om en fullständig balansräkning över Lenins kamp mot byråkratin ännu återstår att skriva.

59 ”RKP (b):s elfte kongress”, på marxistarkiv.se, s 27.

60 ”Fem års rysk revolution och världsrevolutionens perspektiv”, på marxistarkiv.se, s 6.

61 ”Hellre mindre men bättre”, på marxistarkiv.se, s 1.

62 ”RKP (b):s elfte kongress”, på marxistarkiv.se, s 14.

annan gripa sig an med att pröva, förbättra och omskapa vår apparat. Arbetar- och bondeinspektionen, som från början innehade denna funktion, visade sig inte vara vuxen uppgiften ... de arbetare som tas in i centralkommittén [bör] huvudsakligen inte vara sådana... som under lång tid tjänstgjort i sovjetorgan, ty hos dessa arbetare har redan utformats vissa traditioner och vissa fördomar, vilka just bör bekämpas.

Till medlemmar i centralkommittén bör företrädesvis utses arbetare ur lägre skikt än det som hos oss under de fem åren höjt sig till sovjetjänstemän, arbetare som står närmare de vanliga arbetarna och bönderna men som varken direkt eller indirekt kan hänföras till kategorin utsugare.⁶³

En tid dessförinnan hade han i ett privat brev varit ännu mindre återhållsam och yttrat dessa fruktansvärda ord: ”Alla har vi drunknat i 'departementens' ruttna byråkratiska träsk. Det krävs stor pondus, sunt förnuft och stark vilja för den dagliga kampen mot detta. Departementen är skit, påbud är skit.”⁶⁴

När Lenin kritiserade Arbetar- och bondeinspektionen i sitt testamente så angrep han också Stalin som stod i ledningen för den.⁶⁵ Detta utgör en vändning från hans tidigare försvar av Stalin mot Trotskijs kritik av inspektionen,⁶⁶ och från hans rekommendation till den elfte partikongressen att välja Stalin till partiets generalsekreterare. Efter ett antal bittra erfarenheter riktade hans kamp mot byråkratin alltmer in sig på en sammandrabbning med Stalin, som till sist drog ihop sig till ett avgörande kring Georgien-frågan.⁶⁷

I sitt testamente tittade Lenin tillbaka på denna sista konflikt och använde ord som han aldrig tidigare yttrat i sitt liv, och sa ”Jag tror att jag svårt försyndat mig mot Rysslands arbetare” eftersom han inte inlett kampen mot den byråkratiska klicken i Georgien under ledning av Stalin och Ordjonikidze tidigare. Under denna kamp insåg han med förskräckelse att han hade hjälpt till att kläcka ett monster: den centrala partiapparaten runt Stalin. Desperat försökte han vingklippa den med ett angrepp på bred front vid den tolfte partikongressen, och bad Trotskij om hjälp.⁶⁸

Lenin kallade mig till sitt rum i Kreml för att tala om byråkratismens oerhörda tillväxt i vår sovjetapparat, och behovet att hitta ett verktyg för att komma åt detta problem. Han föreslog att det skulle bildas en speciell kommission i centralkommittén, och bad mig aktivt delta i detta arbete. Jag svarade: ”Vladimir Iljitj, för att nu kunna bekämpa byråkratismen i sovjetapparaten är jag övertygad om att vi inte får glömma att det både lokalt och centralt sker ett särskilt urval av ämbetsmän och specialister kring vissa härskande personer och grupper i partiet – på landsbygden, i de olika distrikten, i partiets lokalavdelningar och i centrum – det vill säga i centralkommittén. När man angriper en ämbetsman, stöter man på en partiledare... Under dessa omständigheter kan jag inte åta mig detta arbete.”

Vladimir Iljitj funderade en stund och sade sedan – och här citerar jag honom ordagrant: ”Det vill säga, jag föreslår en kamp mot sovjetbyråkratismen, och du föreslår att man även skall innefatta byråkratismen inom partiets organisationsbyrå?”..

Jag skrattade åt denna oväntade anmärkning, ty jag hade inte haft en så bestämd formulering i åtanke. Jag svarade: ”Jag förmodar det.”

Då sade Vladimir Iljitj: ”Gott, då föreslår jag att vi bildar ett block.”

Jag sade: ”Det är ett sant nöje att bilda ett block med en hederlig man.”

63 ”Brev till kongressen”, på marxistarkiv.se, s 3-4.

64 ”Brev till A D Tsjurupa”, i *Collected Works*, bd 36, s 566.

65 Angreppet hade i själva verket inletts med Lenins artikel ”Hur vi bör omorganisera arbetar- och bondeinspektionen”, som finns på marxistarkiv.se.

66 Se hans brev till politbyrån 20 maj 1922, i *Collected Works*, bd 33, s 363-67.

67 I sin postumt publicerade bok *Stalin* (vol 2, London 1969, s 170) hävdar Trotskij att Stalin ställde partiet inför fullbordat faktum genom att beordra invasionen av Georgien mot den överväldigande befolkningsmajoritetens vilja.

68 Det har i flera år cirkulerat en ny sägen att Trotskij ryggade tillbaka inför Lenins förslag om ett block mot Stalin. Men dokument som nyligen publicerades i sovjetisk press (*Moscow News*, 22 april 1990) bekräftar att Trotskij var den enda i politbyrån som röstade för att delge alla delegater vid den tolfte partikongressen innehållet i Lenins brev.

Mot slutet av vårt samtal sade Vladimir Iljitj att han skulle föreslå att centralkommittén bildade en kommission för att bekämpa byråkratismen ”i allmänhet”. Med hjälp av den skulle vi även kunna komma åt centralkommitténs organisationsbyrå. Han lovade tänka över den organisatoriska sidan ”ännu mer”.⁶⁹

Med (medveten eller omedveten) hjälp från Lenins sekreterare och alla partiledare utom Trotskij lyckades Stalin oskadliggöra Lenins bomb till den tolfte kongressen. När delegaterna slutligen sammanträdde i maj 1924 hade Lenin legat i sitt mausoleum på Röda torget i fyra månader. Hans brev till kongressen framställdes som ett resultat av hans sjukdom och inte ”den verkliga Lenin”.⁷⁰ Alla de viktigaste delegationernas ledare slöt upp bakom att hemlighålla hans testamente. Vi kan säga att Lenin när han dog bokstavligt talat var fånge i Stalins apparat och förvägrades möjligheten att agera som politisk ledare – eller ens som politisk person – i partiet.

Under sina sista månader lyckades Lenin aldrig på något tillfredsställande sätt fundera ut vilka som kunde leda kampen mot byråkratin. Absolut inte partiapparaten, som själv var kraftigt byråkratiserad. Inte heller centralkommittén som han ville utvidga till ett organ med flera hundra fortfarande yrkesverksamma arbetare, inte heltidsanställda funktionärer. De bolsjevikiska arbetarmedlemmarna? De breda arbetarmassorna? Han studerade frågan ur alla vinklar men kunde inte hitta något definitivt svar.

Bucharin vägrade vädja till partimedlemmarna mot ledningen och det blev hans undergång. Trotskij tvekade mellan 1923 och 1927, och riktade ibland direkta upprop till medlemmarna, och begränsade ibland kampen till de ledande organen. Först efter 1927 intog han ståndpunkten att klart och konsekvent vända sig till hela det medvetna proletariatet, och det finns idag ingen tvekan om att den termidorianska reaktionen då var så djup att det inte fanns någon annan utväg. Frågan är bara om han inte skulle ha antagit denna linje redan 1923.

De författare som ser Lenins misstag 1921 som avgörande för den stalinistiska fraktionens seger underskattar allvarligt förändringarna av de samhälleliga styrkeförhållandena som hade ägt rum i Sovjetryssland. Varken Lenin eller Trotskij eller någon fraktion i partiet skulle ha kunnat aktivera den ryska arbetarklassens massor på nytt 1923 – och utan det gick det inte att bryta det byråkratiska järngreppet om samhället som det går att göra idag. Bara om partiet i sin helhet hade mobiliserat mot byråkratin skulle det ha funnits någon chans till framgång. Så betraktade Trotskij frågan själv senare:

Många kritiker, politiska skribenter, korrespondenter, historiker, levnadstecknare och diverse amatörsociologer har då och då läxat upp vänsteroppositionen för dess misstag, och har sagt att vänsteroppositionens kamp inte var genomförbar när det gällde att kämpa om makten. Men själva sättet att närma sig frågan är felaktigt. Vänsteroppositionen kunde inte få makten, och hoppades inte ens det – förvisso inte dess mest eftertänksamma ledare. Vänsteroppositionen, eller en revolutionärt marxistisk organisation, kan bara kämpa om makten under förhållanden av ett revolutionärt uppsving... Men i början av 1920-talet och senare var det inget revolutionärt uppsving i Ryssland, tvärtom.⁷¹

Dessa rader vederlägger redan på förhand Viktor Danilovs i övrigt utmärkta kartläggning av fraktionskampen i SUKP 1922-23, i vilken han skriver: ”Kampen mot personlig makt måste också vara kampen för makt (men givetvis inte personlig makt).”⁷² En proletär revolutionär kan bara kämpa om makten för sin klass när den är aktivt mobiliserad. Annars är ”kampen om makten”

69 Trotskij, *Stalins förfalskarskola*, på marxistarkiv.se, s 58.

70 Se rapporten om den sovjetiska författaren Alexander Beks samtal med Lenins sekreterare i *Nouvelles de Moscou*, 23 april 1989.

71 Trotskij, *Stalin*, London 1969, bd 2, s 177-78.

72 V Danilov, ”We Are Starting To Learn about Trotsky” (”Vi börjar lära oss om Trotskij”), på engelska i *History Workshop Journal*, våren 1990, från den sibiriska tidskriften *Eko*, nr 9-10, 1989.

antingen en på förhand dömd kupppolitik eller, ännu värre, fänge hos främmande klasskrafter, i detta fall byråkratin.

Men hjälpte Lenins och Trotskijs substitutionistiska formuleringar 1920-21 till att utveckla den övergripande ideologi som ödelade bolsjevikpartiet, även om de senare kämpade mot byråkratin? I viss mån var det otvivelaktigt så – men mycket mindre än vad som ofta antas. Ty partiledarna och kadrerna kunde välja mellan de uppfattningar som uttrycktes 1920-21 och de som uttrycktes 1922-23, och vilka trots allt låg mer i linje med den bolsjevikiska traditionen fram till 1919. Många gammalbolsjeviker gick med i oppositionen 1923. Bucharin tvekade åtminstone fram till början av 1923. Så bokslutet är att majoriteten av kadrerna tog felaktiga beslut utifrån egna skäl, och inte på grund av att de hade blivit vilseledda av Lenin.

I själva verket har nytt ljus spridits över Lenins ståndpunkt av arkivmaterial som nyligen har återfunnits, publicerats eller spridits i större omfattning för första gången. Det förefaller som om Lenin ännu vid tidpunkten för den tionde partikongressen fortfarande var osäker i den grundläggande frågan om arbetardemokrati. Det är välkänt att han, gentemot den nyomvända Rjazanov, försvarade medlemmarnas rätt att bilda tendenser och kongressdelegaternas rätt att väljas på basis av olika plattformar, samtidigt som han talade för att förbjuda fraktioner. På samma sätt ville han ta med företrädare för oppositionstendenser och förbjudna fraktioner i centralkommittén. När Sjljapnikov uttryckte farhågor över förtrycket svarade Lenin att arbetaroppositionens plattform hade tryckte i 250.000 exemplar och diskuterats i hela partiet.

Enligt Andrej Sorokin ska Lenin dessutom ha sagt i en tidigare ej publicerad del av ett tal till samma kongress:

Varje gång kulakerna dyker upp och det utvecklas småborgerliga förhållanden så ger det självklart upphov till motsvarande politiska partier... Valet för oss är inte huruvida dessa partier ska få tillåtas växa eller ej – de uppstår oundvikligen ur de småborgerliga ekonomiska förhållandena. Vårt enda val, och det är dessutom begränsat, är mellan olika former för att samla och samordna dessa partiets aktiviteter.

Det verkar, säger Sorokin, som om Lenin här är på väg att ta ytterligare ett steg och medge det objektiva behovet av ett flerpartisystem som en form för att ”samla” de politiska krafterna:

Men där och då betonade han att mensjevikerna och socialistrevolutionärerna – ryska socialistiska partier som var mindre radikala än bolsjevikerna – bara skulle tillåtas att ta upp ekonomiska frågor i kooperativen, och under förutsättning att kommunisterna ”systematiskt har inflytande över och kontrollerar dem”... Men under sina sista år ägnade han ständigt tankar åt att förändra den sovjetiska statens politiska system. I ett utkast till en artikel från början av 1922 kallad ”En publicists anteckningar” talar han upprepade gånger om ”mensjevikerna och legaliseringen av dem”.⁷³

Den verkliga tragedin för den ryska revolutionen vid denna historiska tidpunkt är att bolsjevikpartiets ledande kadrer så småningom verkligen insåg faran av stalinistisk bonapartism och diktatur⁷⁴ –

73 Andrej Sorokin (medlem i SUKP:s marxist-leninistiska institut), i *Soviet Weekly*, 3 maj 1990. Samuel Farber (*Before Stalinism*, Cambridge 1990) gör en mycket mer kritisk bedömning av Lenins och Trotskijs inställning till sovjetdemokratien från och med 1918. Han hävdar att Lenin var mot att legalisera andra sovjetpartier, som bland annat en ledande tjekist hade föreslagit. Men nyligen upptäckta bevis, och även Farbers egen redogörelse, är betydligt mer motsägelsefulla. Han skriver själv att Kamenev och Bucharin var för en sådan lagstiftning 1921. I stort sett ända från sitt bildande visade tjekan en tydlig tendens att bli självstyrande, och olika personer – allra tydligast Latsis – försökte teoretisera denna utveckling. På samma gång började allvarliga tecken på korruption uppträda i dess led. Se V A Zjdanovs skarpa fördömande från 11 juli 1918, återgivet i *Nouvelles de Moscou*, 2 april 1989. Sådan kritik fick ofta stöd av Lenin.

74 Det sägs att Dzerzjinskij i mitten av 1920-talet att sa att det höll på att uppstå en sovjetisk Bonaparte som skulle döda alla ledande bolsjeviker. Men frågan är om han inte då, liksom så många andra 1923-24, trodde att det snarare var Trotskij än Stalin som skulle spela denna roll.

men inte tillsammans och inte på samma gång, och snarare sent än tidigt, när det inte längre gick att hindra den från att nå ytterligheterna under mitten och slutet av 1930-talet. Detta dröjsmål berodde i grund och botten på en bristande förståelse av ett nytt socialt fenomen, en privilegierad byråkratis uppstigande till makten i en arbetarstat. I stort sett samtliga kadrer fick betala med sina liv för detta dröjsmål.

4. Substitutionism hos andra marxistiska strömningar

Vi har redan betonat att den reformistiska socialdemokratin helt klart utvecklade substitutionistiska ideologier långt innan Lenin och Trotskij tog sitt ödesdigra språng 1920-21. Det är också viktigt att inse att bolsjevikerna ingalunda hade monopol på sådana avvikelser inom det marxistiska lägret, som senare tiders socialdemokrati inte längre tillhör. De fanns också närvarande i tänkandet hos två av den västeuropeiska marxismens största, Otto Bauer och Antonio Gramsci.

Fröet till substitutionismen kan återfinnas redan i Otto Bauers tidiga texter om den ryska revolutionen, som på samma gång innehåller insikter om faran för byråkratisering som bara överträffas av Rosa Luxemburg.⁷⁵ Men de tydligaste yttringarna av substitutionistiska tankar uppstod efter nederlagen 1933 och 1934, i synnerhet i hans sista större bok, *Die illegale Partei* (Det illegala partiet),⁷⁶ och i hans föreläsningar i politisk ekonomi på Wiens Arbetaruniversitet.

Bauer utgår precis som Lenin i *Vad bör göras?* från de partiorganisatoriska problem som orsakas av förhållandena av olaglighet (säkerhet, hemlighetsmakeri, konspiration, etc), och funderar kring en sorts demokratisk centralism utan självstyre för de lokala organisationerna och utan omfattande demokratiska processer, men utan så överdrivna auktoritära former så att de skulle riskera att sluta i en "personlig diktatur".⁷⁷ Men i sin analys av övergången från kapitalism till socialism går Bauer mycket längre. Han är medveten om faran för att förvaltningen av den statliga industrin kommer att byråkratiseras, och han kritiserar fabriksledarnas överdrivna makt i Sovjetunionen.⁷⁸ Men han hävdar bestämt att det behövs tudelade funktioner i de "socialistiska fabriken": å ena sidan producenternas, å den andra administratörernas. "Industridemokratin" skulle bara ta formen av medbestämmande, inte självstyre. Om arbetarna ensamma skulle sköta fabriken så skulle det oundvikligen ge upphov till "fabriksegoism" (korporativism) och förvärpa den inre splittringen, konkurrensen och motsättningarna inom arbetarklassen.⁷⁹ Den ekonomiska administrationen är ett nödvändigt verktyg för att "medla" mellan olika ekonomiska intressen inom arbetarklassen.

Med tanke på detta försvar för arbetarbyråkratin (som är mycket likt det klassiska borgerliga försvaret av byråkrati i allmänhet) måste ett antal andra saker följa. Till att börja med måste strejker förbjudas. Arbetarna "måste förstå" vad som krävs för att administrera fabriken effektivt.⁸⁰ Det är faktiskt för tillfället "idiotiskt att vara upprörd över den despotism som råder i ryska fabriker".⁸¹

75 "Så har ur den anarki, som blev den första omedelbara följden av oktoberrevolutionen, på förvånansvärt kort tid uppstått en ofantlig stark centralmakt, som, stödjande sig på en armé och en stor byråkratisk apparat, förvandlar de lokala råden till blotta förvaltningsorgan och tillförsäkrar sig själv den avgörande makten i hela riket...

Den proletära basen hotar att bli för smal för den väldiga maktapparaten, som är upprättad på den. I samma utsträckning, som detta sker, förlorar proletariatet kraften att kontrollera och leda den maktapparaten, det själv skapat. Sovjetbyråkratins organisationer och den röda armén börjar att lösgöra sig från sin proletära grund och bli självständiga.

De hota att bli en självständig, över klasserna stående makt, som visserligen ännu säges representera proletariatets idéer, men som i verkligheten icke längre utövar sitt despotiska våld över bourgeoisin och bondeklassen utan också över de proletära massorna själv." Otto Bauer, (*"Bolsjevism eller socialdemokrati"*) (1920), på marxists.org

76 "Die illegale partei" ("Det illegala partiet"), i *Werksausgabe*, vol 4.

77 *Ibid*, s 491-93.

78 "Einführung in die Volkswirtschaftslehre" ("Inledning till folkvetenskapslära"), i *ibid*, s 866, 967-69.

79 *Ibid*, s 854, 859, 861.

80 *Ibid*, s 862, 863-64.

81 *Ibid*, s 865.

Och det finns till och med ett delvis försvar för Stalins terror och Moskvarättegångarna.⁸² Vi har kommit långt från fördömandet av faran för byråkratisering 1918-20. "Industrins effektivitet" (dessutom på mikroekonomisk nivå) måste gå före allt annat.

Gramsci gick inte lika långt som Otto Bauer men förfaller i sina *Prison Notebooks* (Fängelsedagböcker) också till en sorts substitutionism, som står i bjärt kontrast till de ståndpunkter han tidigare hade utvecklat i *Ordine Nuovo*. Således anser han att alla partier också "fyller en polisiär funktion", som inte bara riktar sig mot de reaktionära klasserna utan även mot massornas efterblivna delar.⁸³ Gramsci skapar ett band mellan "ställningskrig" (likt Kautskys *Ermattungsstrategie*) och substitutionism:

Ställningskriget kräver oerhörda uppoffringar av oändliga folkmassor. Så det är nödvändigt med en aldrig tidigare skådad koncentration [av makten], och därmed en mer "ingripande" regering som mer öppet kommer att gå på offensiven mot motståndarna och permanent organisera så att det blir "omöjligt" med ett inre sönderfall – med alla möjliga politiska, administrativa, etc kontroller, ett stärkande av den härskande gruppens hegemoniska "ställningar", etc.⁸⁴

I både Otto Bauers och Gramscis tänkande förvandlas massrörelsens tillfälliga reträtt till en strategi som utesluter möjligheten till nya uppsving och därmed att massorna klarar av en omfattande egen aktivitet och självorganisering i sitt eget omedelbara intresse. Partiet, till och med en liten grupp partiledare, föreskriver för det bångstyriga proletariatet vad som är historiskt "nödvändigt" och "oundvikligt".

Bakom detta ligger en idealistisk och inte materialistisk syn på partiet, som är än mer överraskande i fallet Bauer som var en av de första att fördöma just denna avvikelse. Det är intressant att notera att medan Bauer förfaller till substitutionism på grund av sin tendens till grov, mekanisk determinism, så hamnar Gramsci på avvägar på grund av sitt voluntaristiska förkunnande att teori och praktik är identiska, och förnekande att det kunde finnas möjliga och verkliga motsättningar mellan de två.⁸⁵

5. Realpolitik och substitutionism

Kautskys, Bauers och Gramscis uppfattningar som vi just har diskuterat berör själva den opportunistiska realpolitikens innersta natur. Det är det som så att säga förenar den socialdemokratiska och stalinistiska (eller nystalinistiska) substitutionismen.

Bakom all politik ligger naturligtvis i grund och botten frågan om att förändra samhällets maktförhållanden, att erövra "delar av makt". En konservativ politik tenderar att bevara dessa förhållanden medan en revolutionär politik tenderar att störta dem över ända. En reformistisk politik tenderar att förändra dem delvis, men utan att göra några grundläggande förändringar.

Huruvida sådana förändringar är möjliga på kort till medellång sikt är ytterst avgörande för vilka de politiska alternativen är. Det är därför politiken så ofta har beskrivits som det möjligas konst (eller vetenskap och konst). Men ett flertal motsättningar i denna banala formulering faller genast i tankarna. Är gränsen mellan det möjliga och det omöjliga verkligen så strikt? Kan det omöjliga

82 "Der Trotzismus und die Trotskiztenprozesse" ("Trotskismen och trotskistprocesserna"), *Der Kampf*, 1937, nr 3, i *Werksausgabe*, vol 9, s 711-12, 716-17.

83 Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, red Quintin Hoare och Geoffrey Nowell-Smith, London 1971, s 155.

84 *Ibid*, s 238-39.

85 I *The Gramscian Challenge*, London 1984, lyckas John Hoffman framställa Trotskij som en framstående förespråkare för tvångsåtgärder mot arbetarklassen i Sovjetunionen. En livslång kamp mot substitutionism och 17 års kamp mot den byråkratiska diktaturen suddas ut med ett enda snabbt penndrag. Vad gäller Stalin så antas han ha haft en mer förnuftig inställning att kombinera tvång med samtycke underifrån. En miljon dödade kommunister - "med samtycke underifrån"?

förvandlas till möjligt med hjälp av en medveten revolutionär massaktivitet? Vissa möjligheter kanske gror idag utan att vara helt klara. Det som verkar omöjligt på kort sikt kan mycket väl bli möjligt på lång sikt – exempelvis Andra internationalens kampanj för 8 timmars arbetsdag, eller massagitationen för allmän rösträtt.⁸⁶

Även om den opportunistiska realpolitiken kan vara omedelbart framgångsrik, så kan det dessutom vara så att den i själva verket minskar långsiktiga möjligheter till radikala förändringar som kunde ha uppstått genom ett annat agerande. Eller så kan massaktioner som inte ger omedelbara resultat få långsiktigt positiva effekter på massornas medvetenhet.

Dessa och många andra överväganden är förvisso inget fullständigt svar på den grundläggande fråga som arbetarrörelsen står inför, och som Kautsky, Bauer och Gramsci tog itu med vid speciella historiska tillfällen: nämligen vilken form den socialistiska klasspolitiken ska anta under förhållanden som är objektivt icke revolutionära? Men de visar åtminstone på den opportunistiska för att inte säga vulgära realpolitikens fallgropar. En överdriven betoning av vad som verkar omedelbart möjligt och önskvärt kan göra en blind för långsiktiga effekter och motsättningar.⁸⁷

När realpolitiska aktioner går emot vad stora delar av massorna anser vara i deras intressen, så måste de påtvingas dem mot deras vilja. Eftersom realpolitiken i stor utsträckning leder till ett försvar av status quo – som för de breda massorna innebär utsugning och förtryck – så är denna motsättning i själva verket närmast oundviklig. Därför finns det vissa substitutionistiska sedvänjor, om inte substitutionismen i sig, som är oupplösligt knutna till den opportunistiska realpolitiken.

Realpolitik ska på intet vis blandas samman med kampen för reformer. Det är fullt möjligt att kombinera en beslutsam kamp för omedelbart genomförbara reformer med en systematisk anti-kapitalistisk skolning och propaganda. Det som är omöjligt, åtminstone om man ska behålla någon som helst trovärdighet, är att kombinera sådan skolning och propaganda med samförståndspolitik – det vill säga med att försvara det bestående samhället och dela makten med den härskande klassen.⁸⁸

Det finns ett uppenbarligen ett dialektiskt samband mellan kampen för reformer och kampen för slutmålet att radikalt omvandla samhället. Det innebär att det är lika skadligt för den socialistiska saken att sekteristiskt avhålla sig från, eller till och med fördöma, en omedelbar kamp för reformer som att föra en opportunistisk realpolitik. Utan att erövra delvisa reformer riskerar de arbetande att bli demoraliserade fattighjon som kanske kan vara förmögna till periodiska hungerrevolter men inte att på allvar utmana den existerande samhällsordningen. Utan erfarenheter av omfattande masskamp kan de arbetande inte nå den nivå av självorganisering och medvetenhet som är oundgänglig för att framgångsrikt kämpa för ett nytt samhälle. Och om socialisterna inte deltar i denna kamp och försöker erövra det politiska ledarskapet över den så kommer de inte att på allvar kunna påverka den historiska processen.

Just av alla dessa skäl är realpolitikens frestelser verkliga frestelser och de delvisa erövringarnas motsättningar, som analyserades i förra kapitlet, är verkliga motsättningar. För att undvika de dubbla fallgroparna opportunism och sekterism måste man dra de historiska lärdomarna av den konkreta klasskampen och berika dem med en kritisk analys av de aktuella erfarenheterna.

86 Angående uppfattningen om den historiska materialismens bundenhet, se kapitel 5 nedan.

87 När Stalin i enlighet med villkoren i pakten med Hitler annekterade västra Ukraina och västra Vitryssland, så fick han inte ens 24 timmars frist mot nazisternas slutgiltiga militära angrepp (utom i fästningen Brest-Litovsk). Som ett resultat kan de direkta militära förlusterna till och med ha varit större än fördelarna. Å andra sidan var de långsiktiga politiska konsekvenserna katastrofala. De hemliga protokollen i pakten med Hitler hade strängt förbjudit all propaganda för en återupprättad polsk stat, och det polska kommunistpartiet hade upplösts för att hjälpa till att påtvinga en motsträvig befolkning dessa åtgärder. Efter bytet av allianser 1941 var således sovjetfientligheten så stor och den polska nationalismen så blomstrande att de polska kommunisterna inte kunde leda den nationella befrielsekampen på det sätt som deras kamrater kunde göra i Jugoslavien.

88 Vi kommer att diskutera begreppet samförståndspolitik, som är underförstått i en vulgär realpolitik, i kapitel 5.

Vi kan återigen ge Marx sista ordet i denna fråga. 1865 skrev han till sin vän Ludwig Kugelmann:

Schweitzer och hans meningsfränder menar nog väl, men de vilseleds av sin iver att vara "realpolitiker". De vill bygga på de *bestående* förhållandena – denna form av realpolitik vill de inte låta hrr Miquel & C:o få ensamrätt på... De vet att såväl arbetarrörelsen som dess tidningspress är helt beroende av polisens nådiga välvilja. Därför vill de anpassa sig till denna situation och undvika att irritera regeringen (jämför våra "republikanska" realpolitikers inställning till en kejsare av huset Hohenzollern). Eftersom jag dock inte anser mig själv vara någon "realpolitiker" av denna typ, har jag i likhet med Engels funnit det nödvändigt att i ett offentligt uttalande (som Ni nog snart kommer att få se tryckt i något blad) meddela min avsikt att bryta med dem.⁸⁹

6. Substitutionismens psykologiska sida

I kapitel 2 och 3 hänvisar vi ofta till de psykologiska aspekterna på byråkratiseringen av arbetarnas massorganisationer. Att ersätta arbetarklassen med apparaten som mål för ens självklara lojalitet innefattar också beslut på individuellt psykologisk nivå. En "läger"-syn på världen, det lockande att vara en del av en maktstruktur, skuld känslor hos småborgerligt intellektuella gentemot "partiet som förkroppsligar arbetarklassen" kan alla ingå i en personlighetstyp som professionella byråkrater kan ha lätt att manipulera. Vittorio Vidali, som senare skulle mörda POUM-ister, trotskister och anarkister i Spanien, gav en gång ett skakande uttryck för dessa halvt dolda motiv i ett brev som förkunnade hans hängivelse till partiet och beredvillighet att bli en "järnhård revolutionär" och "rättvisans skarprättare":

Och om jag under de första dagarna upplevde en del små, kortvariga besvikelser vid kontakten med verkligheten, så kände jag senare att det berodde på den småborgerliga atmosfär som fortfarande inte hade lämnat min själ. [sic]... Men sedan försvann till och med denna röst från förr... bortsliten av mer vidgade horisonter. Och jag såg de röda soldaterna marschera med sina upproriska sånger, med stolta, intelligenta ansikten, och den beväpnade ungdomen och barnen som diskuterar politik. Jag tycker om seriösa män. Ett nytt, stort, magnifikt samhälle höjer sina storslagna torn över det gamla och utlevade samhället... En marxist måste vara kall och resonerande. En leninist måste sikta rakt mot sitt eget mål... Skriv för vår tidning... Offra din egen ståndpunkt för partiets... Förtjäna kamraternas kärlek, det är inte så svårt. På några månader kommer man att se hur alla [sic] dörrar öppnar sig.⁹⁰

Efter några år kommer "man" att ha fängelserna fulla inte av borgerliga eller imperialistiska spioner utan av vanliga arbetare och bönder.⁹¹ Efter några år kommer "man" att ha fullt upp med att mörda sina egna kamrater.

Vi kan dra slutsatsen att byråkratiskt organiserade regimer, för att inte tala om byråkratiska diktaturer, inleder *en process av negativt urval* där personer som saknar karaktär, viljestyrka, självständig bedömningsförmåga och förmåga att stå emot tryck, eller till och med sådana som uppvisar kryperi och konformism präglad av lumpna motiv, oundvikligen kommer att träda i förgrunden.⁹² Men

89 *Brev från Marx till Kugelmann*, 23 februari 1865, på marxists.org.

90 Citerat av Daniel Aaron i *New York Review of Books*, 15 juni 1989, ur Dorothy Gallagher, *All the Right Enemies: The Life and Murder of Carlos Tresca*, Rutgers University Press, 1988.

91 "Det värsta var att i en stat där makten antogs tillhöra arbetarna och bönderna, så var de flesta politiska fångarna arbetare och bönder." Sandor Kopácsi, s 62.

92 "Partiapparaten är i behov av att den [apparaten] förblir som den är, stor, inställsam, lydig och oföränderlig." Boris Jeltsin, s 127. I sin roman *Arabats barn* visar Rybakov hur denna negativa urvalsprocess också kunde bli "positiv" för vissa av nomenklaturans barn under den stalinistiska diktaturens första period.

Trotskijs viktigaste anmärkningar i denna fråga finns i tre stycken i *Stalin*: "Stalin började alltmer att framstå som organisatören, den som delade ut uppgifter, den som fördelade jobb, byråkratins instruktör och herre. Han valde ut sina män utifrån om de var fientliga eller likgiltiga till hans olika motståndare och i synnerhet mot den som han betraktade som sin huvudmotståndare... Stalin drog allmänna slutsatser av och klassificerade sina egna administrativa erfarenheter, främst erfarenheterna av att systematiskt övertyga bakom scenen, och gjorde dem tillgängliga till

oavsett vilka psykologiska mekanismer som är inblandade, så är byråkratiseringen och staliniseringen i grund och botten ett socialt fenomen. Det finns sadomasochistiska individer i samhället under alla historiska perioder. Det fanns förvisso inte färre i Ryssland 1917 eller 1918 än 1929 eller 1937. Om de hamnade på avgörande maktpositioner under den senare snarare än den tidigare perioden så berodde det på att de samhälleliga styrkeförhållandena hade genomgått en grundläggande förändring. Vissa personlighetstyper intar scenen i tider av revolutionärt uppror och utbredd massaktivitet, andra tränger bara fram under förhållanden av masspassivitet när kontrarevolutionen har segrat. Det var inte ”dåliga” personligheter som möjliggjorde SUKP:s och Sovjetunionens urartning utan istället den byråkratiska urartningen som gynnade ett systematiskt ”negativt urval” av ledare.

Medan Wilhelm Reich ännu var marxist trevade han sig fram mot ett svar på frågan: varför kan folk till sist handla i fullständig motsättning till de tankar, värderingar och rättesnören som de ursprungligen hade? Varför går delar av arbetarklassen med på att foga sig efter sina värsta fienders intressen? I ett försök att kombinera marxism och psykoanalys tog också Bernfeld itu med dessa frågor på ett mer sammanhängande och djupgående sätt än Reich.

Vad gäller de breda massorna kan sådana fenomen inte förklaras med de inblandades sociala eller materiella intressen – i själva verket motsägs de direkt av dem. Även om materiella privilegier verkligen spelar en roll när det gäller ledarnas antagande av substitutionistiska teorier och praktik, så visar den ideologiska omvandlingens gradvisa karaktär att den inte bara kan begränsas till dessa materiella intressen.

Bernfeld och Reich föreslår tre olika svar. För det första pekar de på den maskinliknande sidan hos många sorters massbeteende. Detta inskräps av den kraft och disciplin som finns i hierarkiska organisationer som arméer, med alla de risker som en vägran att lyda skulle innebära för den enskilde. Men det fyller också ett primitivt behov hos individer som är ivriga att identifiera sig med ”ledaren” (fadern?) – vilket antas gå tillbaka till vår arts själva ursprung. Men sådana processer innefattar en djup identitetsstörning hos personer som inte kan se sig själva verka utanför en hårt organiserad struktur. Denna rädsla att ställas inför en fientlig värld återspeglas inte i *raison de parti* eller ”parti-hänsyn” utan i *partimänniskan*, som bara existerar i och genom partiet.

Psykoanalytiker menar att byråkrater styrs av tvångsneuroser som i gryende form finns hos otaliga

sina närmaste bundsförvanter. Han lärde dem att organisera sina lokala apparater efter mönster från hans egen apparat, hur de skulle rekrytera medarbetare, hur man skulle utnyttja deras svagheter, hur man skulle göra kamraterna osams, hur man skulle sköta maskineriet... han är döv och blind för att det har uppstått en hel privilegierad kast som har svetsats ihop av ett hedersband mellan tjuvar, av sina gemensamma intressen [som privilegierade exploatörer av hela den politiska arenan] och av sitt allt större avstånd från folket.” *Stalin*, (engelska upplagan) vol 2, s 205.

”Inte alla unga revolutionärer från den tsaristiska eran [var sagohjältar]. Bland dem fanns också en del som inte uppförde sig med tillräckligt mod när de stod under utredning. Om de kompenserade det med sitt senare uppträdande så kastade inte partiet ut dem oåterkalleligt utan tog tillbaka dem i sina led. 1923 började Stalin, i egenskap av generalsekreterare, samla ihop alla sådana bevis och utnyttjade dem för att utpressa hundratals gamla revolutionärer som hade mer än sonat dessa tidiga svagheter. Genom att hota att avslöja deras tidigare historia så domderade han dessa personer till slavisk lydnad och krympte steg för steg ner dem till fullständig demoralisering.” *Ibid*, s 211.

”Under sovjetmaktens första period rensade det gamla revolutionära partiet ut karriärister. I linje med det bestod kommittéerna av revolutionära arbetare. Äventyrare och karriärister eller rena skurkar som i avsevärt antal försökte hänga tag i regeringen kastades överbord. Men senare års utrensningar har tvärtom helt och fullt riktats mot det gamla revolutionära partiet. De som har organiserat utrensningarna var partiets mest byråkratiska och sämsta element... Till och med dessa grupper av överklassungdomar får nu för tiden komma med i partiet och det kommunistiska ungdomsförbundet. Detta var fältdetachementen som hade rekryterats bland borgarklassens söner, privilegierade unga män som var beslutsamt redo att försvara sin egen privilegierade ställning eller sina föräldrars ställning. Det räcker att peka på det faktum att Kossarev, som var allmänt känd för att vara moraliskt fördärvad och för att missbruka sin höga ställning för att gynna sina egna personliga syften, under flera år satt i ledningen för det kommunistiska ungdomsförbundet.” *Ibid*, s 237-38.

personer. Men den byråkratiska regimen (systemet) *institutionaliserar* detta tvång. Den ger yttre gestalt åt den inre sjukdomen genom att omvandla den till formella regler som man tvingas följa ovillkorligt (Ernst Federn). Den rubbar den ”normala” balansen mellan icke patologisk och patologisk motivation för ett visst beteende.

För det andra finns det en irrationell sida hos människans beteende som också härrör från de tidigaste faserna i primaternas omvandling till människa. Den inbegriper någon sorts revolt eller individuellt förkastande av de regler för socialt beteende som beledsagade civilisationens uppkomst.⁹³ Härskare eller demagoger som har föresatt sig att erövra makten (antingen i massorganisationer eller i staten) kommer medvetet att utnyttja denna irrationella sida. Och om deras motståndare inte är medvetna om det och försöker svara med enbart logiska argument så kommer de inte att lyckas vinna över åtminstone vissa av de aktuella personerna.

För det tredje innebär kampen för att utveckla ett klassmedvetande och en klasspolitik mer än att bara kämpa för det rätta programmet eller den rätta linjen. Det går bara att bygga socialistiska massorganisationer och senare socialismen själv om de alltmer personligt präglade massorna och ”kadrerna” kan omvandla det abstrakta till det konkreta, och identifiera politiska generaliseringar med personliga erfarenheter och behov.⁹⁴ Om det inte sker eller bara sker i otillräcklig grad, så kommer massorna och kadrerna – inklusive de centrala ledarna – att bli mer och mer frustrerade och passiva. Då kommer ”apparaten” som kräver blind lydnad återigen att kunna öka kontrollen över dem.

Ovanstående analys innehåller otvivelaktigt en betydande kärna av sanning.⁹⁵ Men precis som alla försök att förklara historiska fenomen med individualpsykologi eller ännu värre med biologi, så lider den av en grundläggande brist. Den kan inte förklara det faktum att ständigt verkande krafter kan leda till varierande resultat. Historien är förändring medan det mänskliga beteendets irrationella delar inte förändras på åtminstone tusentals år. Samma massor som uppvisade ett delvis oförnuftigt beteende under Hitlers uppkomst hade uppträtt på ett alldeles lysande förnuftigt sätt bara 10 år tidigare, när de knäckte Kapp-von Lüttwitz' kuppöversök 1920. Samma massor som så nesligt accepterade krig och slakt i augusti 1914 skulle gå emot det lika lidelsefullt 1917-18, åtminstone i Ryssland, Tyskland och Österrike.

Sådana ”mysterier” inom individual- och masspsykologin blir förståeliga först inom ramen för de ständigt föränderliga historiska realiteterna, som massornas levnadsförhållanden, styrkeförhållandena mellan och inom de viktigaste klasserna, tyngden hos olika tanke- och opinionsriktningar, och så vidare. På samma sätt kan uppkomsten av arbetarbyråkratin, rotandet av substitutionistiska teorier och vanor och de socialistiska och kommunistiska ledarnas förfall till byråkrater bara förklaras med ett samspel mellan alla dessa krafter.

7. Substitutionism och politiska val: Bucharins och gammalbolsjevikernas tragedi

Under den period då den stalinistiska apparaten befäste sitt grepp om partiet och sovjetstaten koncentrerade sig ett antal viktiga gammalbolsjeviker – framförallt Bucharin, Zinovjev, Kamenev, Rykov och Tomskij – på vad de trodde var en kamp inom ledningen kring den ekonomiska och internationella politiken. De insåg därmed inte den avgörande frågan om den byråkratiska urart-

93 Freud diskuterar dessa fenomen i boken *Vi vantrivs i kulturen*, Stockholm : Röda rummet, 1995.

94 Reich betonade helt rätt sexualitetens betydelse inom ramen för det övergripande behovet av individuell frihet, men tenderade senare att överdriva dess företrädesrätt.

95 Alla hänvisningar till Reichs teorier grundas på Wilhelm Reich, *People in Trouble*, New York 1976. De till Bernfeld grundar sig på hans artiklar, i synnerhet ”Tantalussituationen” som återfinns i Helmut Dahmer, red, *Analytische Sozialpsychologie*, 2 band, Frankfurt 1980. Bland andra intressanta bidrag i detta verk finns stycken av Talcott Parsons, Horkheimer, Adorno, Habermas och Paul Parin.

ningen och spelade Stalin i händerna. Ty generalsekreteraren var i grund och botten inte intresserad av den ena eller andra politiska inriktningen utan av att ha total makt i partiet, och där den viktigaste prioriteringen var att behålla heltidsapparaten enad och fullständig. Han var en verklig ideologisk företrädare för byråkratin, vilket framgår av följande utbrott:

Oppositionen under ledning av Trotskij förde fram parollen om att upplösa partiapparaten och försökte flytta kampens tyngdpunkt från kampen mot byråkratin inom statsapparaten till kampen mot ”byråkratin” inom partiapparaten. En sådan ytterst grundlös kritik och regelrätta försök att misskreditera partiapparaten kan objektivt sett inte leda till annat än att statsapparaten frigörs från partiets inflytande.⁹⁶

Det föll inte ens Stalin in att partiet skulle kunna påverka och tygla den statliga byråkratin på andra sätt än med hjälp av sin egen byråkrati.

Oavsett hur viktiga de frågor var som gammalbolsjevikerna var besatta av – industrialiseringstakten, kulakernas ökande betydelse, ”prissaxarna”, förhållandet till världsmarknaden, den överhängande eller på andra sätt viktiga krigsfaran – så är det i efterhand svårt att förneka att alla dessa frågor var underordnade frågan om vilka, vilken grupp av personer, som faktiskt hade makten i Sovjetunionen. Utvecklingen av det sovjetiska samhället och SUKP och dess politik under andra halvan av 1920-talet bekräftar denna analys. Ty det var på grund av att den stalinistiska fraktionen och byråkratin höll statsmakten i strama tyglar som de över en natt kunde gå från NEP till blixtsnabb industrialisering och tvångskollektivisering, från en allt större samverkan med världsmarknaden till en betydande grad av självförsörjning. Och den stalinistiska och poststalinistiska ekonomiska politikens nyckfullhet från 1924 till 1953 till 1990 blir bara begriplig om vi inser att dess viktigaste motiv var att försvara och utvidga de byråkratiska privilegierna och det maktmonopol som stödde dem.

Av detta följer att Bucharin gjorde ett tragiskt misstag när han allierade sig med Stalin, först tillsammans med Zinovjev och Kamenev och sedan mot dem – ett misstag som slutligen kostade honom livet och för vilket arbetarklassen och det sovjetiska folket betalade ett fruktansvärt pris. Tveklöst tog han detta steg därför att han verkligen trodde att den ekonomiska debatten var avgörande och att vänsteroppositionens linje var den främsta faran. Men när allt kom omkring så visade sig den ekonomiska politik som Stalin förde efter 1928 vara ojämförligt mycket mer förödande än den som oppositionen föreslog, till och med enligt Bucharins kriterier. Och det går att visa klart att oppositionen så tidigt som 1923 lade huvudvikten vid frågor som gällde demokratin i sovjeterna och inom partiet.

En så intelligent och välutbildad marxist som Bucharin försökte naturligtvis rättfärdiga denna politiska missbedömning med hjälp av en teoretisk analys. I talen och skrifterna från perioden 1923-28 genomgick således hans inställning till faran för byråkratisk urartning en betydande förändring. Mellan 1918 och 1922 hade han begränsat sig till de klassiska ståndpunkter som fanns hos Marx och Engels och i Lenins *Stat och revolution*, och vilka inbegrep ett erkännande av att arbetarmassorna skulle kunna förtryckas av sina egna ämbetsmän och att det behövdes speciella åtgärder för att motverka det. (Se kapitel 1 och 2 ovan.) I viss mening kan Bucharin till och med ha givit inspiration till *Stat och revolution* i sin artikel ”Till en teori om den imperialistiska staten” som hade skrivits ett år tidigare, 1916, och i vilken han förespråkar att den borgerliga staten ska krossas.⁹⁷ Han följde upp den med ytterligare en artikel som publicerades i olika socialistiska vänstertidningar: den holländska *De Tribune*, den norska *Klassekampen*, tidskriften *Arbeiterpolitik* som gavs ut i Bremen, och *Die Jugendinternationale*. Till en början angrep Lenin dessa artiklar som ”halvanarkistiska”. Men i april 1917 hade han fullkomligt antagit dem som sina. Fram till 1929

96 Tal vid den trettonde partikonferensen, 16-18 januari 1924, citerat i Trotskij, *Stalin*, vol 2, s 186.

97 Översatt till engelska i N I Bucharin, *Selected Writings on the State and the Transition to Socialism*, red Richard B Day, Nottingham 1982.

erkände den sovjetiska litteraturen Lenins ideologiska skuld till Bucharin.

1918 tog Bucharin återigen upp samma formulering: ”Proletariatets diktatur”, skrev han, ”är ingen parlamentarisk republik... utan en stat i enlighet med Kommunens principer, utan polisstyrka, utan stående armé eller heltidsanställda statstjänstemän.”⁹⁸ I sin bok *The Economics of the Transition Period* (Övergångsperiodens ekonomi), som han skrev mellan 1918 och 1920, visade han på arbetarklassens behov av självorganisering och självstyre även under tider då ekonomin befinner sig i omfattande sönderfall.⁹⁹ Både här och i bolsjevikpartiets nya program, till vilket han gav betydande bidrag, ägnade Bucharin avsevärd uppmärksamhet åt fackföreningarnas skötsel av fabrikerna, och sa uttryckligen att ingenjörer och tekniker skulle betraktas som skikt som var underordnade arbetarnas basstrukturer. I *Kommunismens ABCD*, som han tillsammans med Preobrazjenskij skrev 1919 som en lättfattlig kommentar till det nya programmet, formuleras problemet med ett ännu skarpare språkbruk:

Alla dessa omständigheter försvårar vårt arbete oerhört och gynnar till en viss grad ett *partiellt återuppstående av byråkratismen* inom sovjetordningen. Här ligger en stor fara för proletariatet... Det kommunistiska partiet måste förebygga denna fara. Den kan [bara] hindras genom att massorna själva rycks med i förvaltningen. Det viktigaste är naturligtvis att höja den kulturella nivån hos arbetar- och bondemassorna, upplysa dem och öka deras allmänbildning. Därjämte är en hel rad andra åtgärder nödvändiga. Som sådana anbefaller det kommunistiska partiet: *Varje sovjetsmedlems obligatoriska utförande av ett bestämt arbete i statsförvaltningen... Den ständiga omväxlingen i dessa arbeten.* Det vill säga, att en kamrat efter viss bestämd tid har att överta ett annat arbete och på så sätt vänja sig vid alla förvaltningsgrenar. Han får alltså inte sitta i årtal på samma fläck, ty då blir han också byråkrat... Slutligen anbefaller partiet som allmänt arbetsdirektiv att så småningom *hela det arbetande folket, utan undantag*, indras i statsförvaltningen. Däri ligger egentligen grundvalen för hela vår politik.¹⁰⁰

När Lenin den 30 december 1920 i ett tal vid ett möte med kommunistiska fackföreningsmedlemmar och delegater till sovjetkongressen kallade sovjetstaten en ”arbetar- och bondestat” avbröts han av Bucharin. Några veckor senare rättade Lenin sig själv: ”Kamrat Bucharin har rätt. Det jag skulle ha sagt är: 'En arbetarstat är en abstraktion. Vad vi i själva verket har är en arbetarstat med dessa säregenheter, att det för det första inte är arbetarklassen utan bönderna som dominerar i landet, och för det andra att det är en arbetarstat med byråkratiska förvrängningar.’”¹⁰¹

I boken *Den materialistiska historieuppfattningen*, som han skrev 1920, sammanfattade Bucharin än en gång sin analys av byråkratin i en polemik mot sociologerna Pareto och Robert Michels:

Mycket svårare blir det i denna fråga beträffande övergångsperioden från kapitalismen till socialismen, d. v. s. beträffande den proletära diktaturens period. Arbetarklassen segrar medan den ännu inte utgör någon enhetlig massa och inte heller kan utgöra det. Den segrar under en tid av sjunkande produktionskrafter och av de breda massornas materiella osäkerhet. Därför måste det också uppträda en *tendens* till ”urartning”, d. v. s. avsöndring av ett ledande lager i form av en klassbrodd. Å andra sidan förlamas den genom två motsatta tendenser: för det första genom produktionskrafternas tillväxt, för det andra genom upphävandet av bildningsmonopolet.

Och han drog slutsatsen att under socialismen ”[kommer] förvaltarnas stabila makt... att vara fackmännens makt över maskinerna men inte över människorna.”¹⁰²

Men historiens bokslut visar att saker och ting utvecklades i rakt motsatt riktning i Sovjetunionen.

98 *Kommunist*, nr 1, 20 april 1918.

99 Återgiven i N I Bucharin, *The Politics and Economics of the Transition Period*, London 1979.

100 Bucharin/Preobrazjenskij, *Kommunismens ABCD*, på marxistarkiv.se, s 80.

101 ”The Party Crisis” (”Partikrisen”), 19 januari 1921, i *Collected Works*, bd 32, s 48

102 *Den materialistiska historieuppfattningen*, på marxistarkiv.se, s 186, 187.

Fackmännen (eller snarare alla de byråkratiska skikten) fick inte bara makten över maskinerna utan också över människorna, och först och främst de direkta producenterna. ”Grundvalen för hela vår politik”, att uppmuntra hela den arbetande befolkningen att delta i administrationen av staten, förblev en död bokstav. Idag erkänns detta öppet i ett otal avslöjanden i Sovjetunionen, en del av dem från partiets högsta kretsar.

Byråkratin tillskansade sig makten. Sovjeterna blev inte bara utan makt under en kort period utan de har varit utan verklig makt under de senaste 67 åren. Hur kunde det gå så illa? Det är en fråga som varje historiker, varje utövare av samhällsvetenskaperna, varje kommunist som studerar SUKP:s och Sovjetunionens historia måste hitta svaret på.

Vi kan nästan på dagen lokalisera när i Bucharins intellektuella biografi han ändrade sin bedömning av risken för en byråkratisk urartning. I Bucharins tal om ”Den proletära revolutionen och kulturen” som han höll 3 februari 1923 går det att se hur hans tidigare och senare synpunkter så att säga bor ihop jämte varandra. Å ena sidan förkunnar han till och med tydligare än tidigare: ”Alla proletära revolutioner i vilket land som helst kommer under händelsernas gång oundvikligen att ställas inför den fruktansvärda faran av att revolutionen, den proletära staten och partiet urartar.”¹⁰³ Skälet till det är proletariats låga kulturella utveckling i det borgerliga samhället och de oerhört varierande materiella villkoren och klassmedvetandet.

Å andra sidan är det enda sätt som Bucharin kan se för att undvika denna ”fruktansvärda fara” att utbilda arbetartekniker, -ingenjörer och -direktörer åtskilt och fristående från arbetarmassorna. Hela frågan om självorganisering försvinner plötsligt:

Denna övergångsperiod är en period under vilken arbetarklassens natur omvandlas på de mest skiftande sätt, och från sina reservstyrkor avskärar de beslutsamma skaror av män, som genomgår en kulturell, ideologisk, teknisk, etc omvandling och framträder från detta Universitet i en annan existentiell form... Utifrån denna synvinkel inser ni alltså att det viktiga med övergångsperioden är att arbetarklassen erövrar statsmakten, och samtidigt som den lider av materiella umbäranden, genom det kulturella arbetet skolar kadrer som med energisk hand kommer att kunna härska över hela landet, i så måtto som den placerar dessa kvalificerade och uppriktiga personer på de mest skiftande poster.¹⁰⁴

Bucharin är medveten om motsättningarna i sin nya ståndpunkt. Faran för en urartning av arbetarstaten berodde inte bara på att specialister av borgerligt ursprung och med en borgerlig och småborgerlig mentalitet hade en tyngd och inflytande. Den härrör också från det faktum att dessa specialister/ämbetsmän/byråkrater av borgerligt ursprung utövade ett åtminstone kulturellt och intellektuellt inflytande på de specialister/ämbetsmän som hade sitt ursprung i arbetarklassen. Ändå är Bucharin optimistisk och förlåtande inför den sociala och materiella skiktning som äger rum framför hans ögon:

När vi, när den ryska arbetarklassen har skolat tillräckligt med kadrer och... gradvis kan ersätta kadrena från den gamla intelligentsian och de gamla statstjänstemännen så kommer den att undanröja den första faran... Vår nästa uppgift kommer att bli att stabilisera dessa kadrer genom att ständigt tillföra nytt blod i en ansträngning för att förhindra dessa kadrer från att bli otillgängliga och förvandlas till en monopolistisk kast.¹⁰⁵

Tillsammans med Stalins senare princip ”kadrena bestämmer allt” skulle denna betoning av kadrenas stabilitet och makt få katastrofala konsekvenser på de mekanismer med vilka makten utövades. Vi har redan sett en del av resultaten: negativt urval av kadrer genom utnämmande istället för val, tendens till konformism och monolitism istället för kritisk diskussion och yttrandefrihet,

103 *Proletarskaja revoljutsija i kultura*, Moskva 1923, s 38.

104 *Ibid*, s 44-45. Kursivering tillagd.

105 *Ibid*, s 48, 50.

överförande av den verkliga makten från sovjeterna till partiapparaten, en förtryckande arbetslagstiftning inklusive ett faktiskt strejkförbud och så vidare. Den ”monopolistiska kasten” blev således en verklighet, trots det faktum att den utvidgades genom att införliva ett stort antal tekniker, intellektuella och byråkrater som hade sitt ursprung i arbetarklassen.

I Bucharins tal mellan 1923 och 1928 ”löstes” de föregående motsättningarna med en blind tro på kadrerna. 1926 förebrådde Bucharin Trotskij nästan hysteriskt för att han beskrev majoriteten i centralkommittén som en ”byråkratisk fraktion”. ”Man kan inte annat än hålla med om”, skrev han, ”att en byråkratisering av det styrande partiet vore ytterst farlig. Men om centralkommittén representerar byråkratin... varför ska den inte förkastas?”¹⁰⁶ I sin mest omfattande polemik mot oppositionen, *Problems of Building Socialism* (Problem under uppbygget av socialismen), gick han så långt som att säga att ”teorin om [byråkratisk] urartning helt och hållet grundas på socialdemokratiska antaganden.”¹⁰⁷

I sitt teoretiska verk *The Road to Socialism* (Vägen till socialismen) som kom ut 1925 struntar han slutligen helt i faran för en byråkratisk urartning. Han medger oförbehållsamt att det finns sociala ojämlikheter i städerna, med högre löner för ”äldre tjänstemän” och ”anställda med ansvarigheter”, men de framställs som något oundvikligt – och inte ens övergående – ont.¹⁰⁸ Han överger helt Lenins dialektiska analys av de demoraliserande effekter som sådana ojämlikheter har på arbetarklassen, och hans praktiska slutsats att partimedlemmarnas inkomster inte borde vara högre än en yrkesutbildad arbetares.

När Bucharin i samma bok talar om en gradvis seger över ojämlikheter, så gäller det uteslutande förhållandet mellan arbetarklassen och bönderna. Han har heller inte ett ord att säga om den *politiska ojämlikheten* inom arbetarklassen, mellan de medlemmar i stats- och partiapparaten som i praktiken utövar makten och de breda massor som styrs uppifrån och inte har någon makt.

Det är sant att Bucharin under trycket från den intensiva polemiken med oppositionen från tid till annan fortfarande i förbigående hänvisade till problemet med byråkratiska tendenser. I ett tal till tjänstemän i partiorganisationen i Moskva 5 januari 1926 medgav han att förhållandena i de socialistiska företagen inte var ”fullkomligt socialistiska” eftersom det fortfarande fanns en arbetsdelning mellan ”administratörer” och ”administrerade”. Men sådana anmärkningar ska inte tas alltför allvarligt, i synnerhet som de omgärdades av systematiska fördömanden av oppositionens tes att det pågick en process av byråkratisk urartning i Sovjetunionen och SUKP. Bucharin besvarade sådana anklagelser med att bestämt påstå att statsmakten låg i händerna på arbetarklassen, att partiet utövade makten å proletarietets vägnar, att det hade byråkratin i släptåg, och att allt tal om en grundläggande intressemotsättning mellan apparaten och arbetarmassorna underförstått var att gå i riktning mot att störta sovjetmakten.¹⁰⁹ Konkreta analyser av konkreta förhållanden – som Lenin hade sett som marxismens ”levande själ” – ersattes av varningar mot ”subversiva tankar” och undertoner av förtryck. Redan 1927 anklagade Trotskij och oppositionen Stalin och partiapparaten för att öppet använda våldsamma metoder och förbereda sig för att inte bara utesluta oppositionen utan också fysiskt förinta den. Bucharins svar var att säga att tal om en sovjetisk termidor var kontrarevolutionärt. Vem visade historien ha rätt?

Man bör naturligtvis betona att Bucharin 1928 skulle komma att återvända till sina tidigare teorier. Men vid den tidpunkten saknade han makt att påverka händelseutvecklingen. Han skrev: ”I den enorma apparatens porer har element av byråkratisk urartning kommit att slå sig ner, element som är helt likgiltiga för massornas intressen, levnadsstandard och deras materiella och kulturella intres-

106 Bucharin, ”Die Partei und der Oppositionsblock” (”Partiet och oppositionsblocket”), tal från 28 juli 1926, i Ulf Wolter, red, *Die Linke Opposition in der Sowjet-Union*, vol 4, Västberlin 1976, s 156-57.

107 Bucharin, *Les problèmes de la construction du socialisme*, s 266. Jämför den engelska *Building Up Socialism*, London 1926, s 33.

108 *The Road to Socialism*, i *Selected Writings*. Se särskilt s 274-81.

109 I *Die Linke Opposition*, vol 5, s 464, 524-25.; vol 4, s 469.

sen.”¹¹⁰ Kontrollerade inte dessa ”element av byråkratisk urartning” redan alla statliga påtryckningsmedel och den ekonomiska och samhälleliga makten?

I sitt tal vid femårsminnet av Lenins död tog Bucharin också upp sin gamla tanke om att de breda massornas egen aktivitet var ett avgörande medel för att bekämpa urartningen. Han hävdade att Lenins organisatoriska plan ”utvecklar anvisningar inriktade mot massorna som Vladimir Iljitj uttryckte i en kortfattad men livfull formulering: verkligt deltagande från de folkliga massorna.”¹¹¹ Märkligt nog innehåller hela detta tal inte ordet ”byråkrati” en enda gång!

Under loppet av sin intellektuella utveckling skulle Bucharin flera gånger återvända till denna fråga med starka känslor av olust, om än i ganska ”fabelartade” anspelningar. Återuppståndelsen av hans begrepp ”ny koloss” – som gick tillbaka till hans beskrivning 1916 av den imperialistiska staten som den ”moderna kolossen” – antydde helt klart att den var giltig för Sovjetunionens verklighet. 30 januari 1929 anklagade han, i ett föga känt uttalande till politbyrån, partiledningen för att driva en politik av ”militaristisk-feodal utsugning”, ”undergräva Komintern” och gynna ”byråkratismen i partiet”.¹¹²

Hans aesopiska fabelartade språk var särskilt starkt i broschyren *Varför påvligt korståg mot Sovjetunionen? : finanskapitalet i påvekåpa* (april 1930), där påven och ”jesuiterna” är tydliga täcknamn för Stalin och hans partiapparat. Senare följde två anmärkningsvärda dokument: ”Brev från en gammalbolsjevik”, daterat andra halvan 1936, som kan betraktas som Bucharins politiska testamente;¹¹³ och hans rörande avskedsbrev *Brev till en framtida generation partiledare*, som han läste upp för sin hustru just innan han arresterades och vilket publicerades i väst (och senare i Sovjetunionen) efter att Chrusjtjov hade inlett avstaliniseringen.¹¹⁴ I sitt noggrant utarbetade slutanförande 12 mars 1938 vid den tredje Moskvarättegången innan han dömdes till döden, lyckades Bucharin peka fingret mot Stalin med meningar som: ”Än en gång har det visat sig att om man avviker från bolsjevismen så kommer man att slå följe med kontrarevolutionära banditgång.”

I sitt avskedsbrev till partiet skriver Bucharin: ”Jag känner min maktlöshet inför den helvetesmaskin som... besitter en ofantlig kraft, fabricerar organiserat förtal och agerar djärvt och självsäkert. ... en urartad organisation bestående av idélösa, demoraliserade, välavlönade funktionärer, som utnyttjar tjekans tidigare auktoritet och spelar Stalins sjukliga misstänksamhet... i händerna... Dessa 'mirakulösa' organ kan krossa varje ledamot av centralkommittén och varje partimedlem och förvandla honom till förrädare och terrorist, sabotör och spion.”¹¹⁵

Enligt den rapport som mensjeviken Boris Nikolajevskij skrev om sin intervju med Bucharin i Paris 1936 ska Bucharin ha sagt: ”Det behövs ett andra parti. När det bara finns en vallista utan några verkliga alternativ då har vi något som är liktydigt med nazism. För att särskilja oss klart från nazisterna i ögonen på folk i väst såväl som i Ryssland behöver vi införa ett system två vallistor istället för ett enpartisystem.”¹¹⁶ Det är intressant att notera att Leo Trotskij bara en månad dessförinnan också hade brutit med lärosatsen om ett enda parti. Men till skillnad från Bucharin stödde han tanken på ett flerpartisystem.

110 *Pravda*, 30 september 1928, citerat av A G Löwy, *Die Weltgeschichte ist das Weltreich*, Wien 1969, s 363.

111 *Pravda*, 24 januari 1929, här citerat ur ”Das politische Vermächtnis Lenins” (”Lenins politiska testamente”), i *Sozialismus*, september 1988, som själv utgår från en italiensk översättning av det ryska originalet.

112 Citerat i Löwy, s 370.

113 Historiker har diskuterat om detta ”brev” bara är grundat på Nikolajevskijs noter eller faktiskt författades av Bucharin (eller Bucharin och Rykov). Se Stephen F Cohen, *Bucharin och den ryska revolutionen*, på marxistarkiv.se. I allmänhet ifrågasätts inte brevets grundläggande äkthet, även om Bucharins änka gör det, Anna Larina-Bucharina, *I minnenas labyrinter*, Natur och kultur, 1991 s 316-333.

114 På svenska i *Bucharins sista strid*, på marxistarkiv.se, s 15-16.

115 *Bucharins sista strid*, på marxistarkiv.se, s 15

116 Löwy, s 387. Denna rapport publicerades just innan Bucharin skulle avrättas och ska inte blandas samman med det ovan nämnda *Brev från en gammalbolsjevik*.

Det återstår ett stort mysterium. Hur kunde en kommunist, en marxist av Bucharins kaliber, få denna genomgripande analys av partiets och den statliga byråkratins urartning – som enligt hans bedömning hade blivit halvfascistisk – att gå ihop med att avstå från all systematisk kamp mot de som var ansvariga för denna urartning? Stephen Cohen sammanfattar denna motsättning så här:

Kring 1929 hade Bucharin kommit att dela större delen av Trotskijs kritik av det inre tillståndet i partiet. Men eftersom han själv hade stött utvecklingen av det, var han till skillnad från Trotskij dess fånge. Hans åsiktsavvikelse och åtföljande vädjanden om tolerans för kritiska åsikter 1928-29 avvisades med citat från hans egna tidigare straffpredikningar över vänsterns ”fraktionsverksamhet”; hans angrepp på Stalins ”sekreterarstyre” möttes med hånfulla spydigheter: ”Var har du fått det ifrån? ... Från Trotskij!” Hans position var politiskt självmotsägande: han drevs av sitt ursinniga förakt för Stalin och hans politik men förblev hela tiden en återhållsam och motvillig oppositionsman.

Bortsett från offentliga utspel som var alltför aesopiska för att bli verkningsfulla, samverkade därför Bucharin, Rykov och Tomskij med Stalin till att begränsa konflikten till en liten privat arena, bara för att där bli ”strypt bakom ryggen på partiet”.¹¹⁷

De vanligaste förklaringarna till Bucharins agerande hänvisar till hans ”veka karaktär” (Lenins ord), hans ”organiska centrism”, hans illusioner ända fram till Kirovs död – man kan tillägga att de inte var helt orealistiska – att centralkommitténs ”moderater” till slut skulle kämpa emot (Ordzjonikidze, Kossior, Rudzutak, Kirov m fl),¹¹⁸ eller att han drog sig för alla handlingar som skulle riskera att splittra partiet. Vart och ett av dessa argument innehåller ett korn av sanning.

Men enligt vår uppfattning var den mest djupgående anledningen till Bucharins vacklan, även efter 1927 när han återigen medgav möjligheten av ett sovjetiskt termidor, hans felaktiga tes att byråkratins maktövertagande och maktutövning kunde tillskrivas inre fenomen i partiet istället för en samhällspolitisk tillbakagång i samhället i stort.¹¹⁹ Det förklarar varför Bucharin riktade sitt avskedsbrev till ”en framtida generation partiledare” och inte till medlemsmassorna eller arbetarklassen. Det förklarar varför Bucharin till sista stund innan tortyren och sin bekännelse fortsatte att ha en naiv tilltro till att Stalin skulle skydda honom. (I själva verket lekte Stalin en grym katt-och-råtta-lek med sitt olycksaliga offer.¹²⁰) Och slutligen förklarar det varför han, till skillnad från Trotskij, vägrade att uppmana de sovjetiska arbetarmassorna, ungdomarna eller de intellektuella att komma ut mot inte bara Stalin och hans fraktion utan mot byråkratin som socialt skikt. Allt detta blir uppenbart om vi inser att Bucharin inte såg bortom en inre reform av stalinismen (det vill säga byråkratin) medan Trotskij såg att den måste störtas med varken mer eller mindre än en ny revolution.

Varje bokslut över Bucharins roll måste ta hänsyn till hans och hans anhängares delaktighet i det förtryck som Stalin iscensatte, först mot vänsteroppositionens medlemmar i Moskva, sedan mot de zinovjevistiska kadrerna i Leningrad. I en studie om 1920- och 1930-talet som publicerades i *Pravda* 3 oktober 1988, skrev akademimedlemmen Smirnov:

Vid centralkommitténs plenarmöte 1928 övervägde till och med Rykov [ordförande för folkkommissariernas råd och Bucharins närmaste politiska allierade], med hänvisning till rättegången i Sjachty och fängslandet av de tyska experterna, att partiet måste underordna vissa rättegångar under politiska prioriteringar. Det borde inte låta sig vägledas av den abstrakta (!) principen om att bara bestraffa de skyldiga. Man måste närma sig frågan om arresteringar mindre utifrån ståndpunkten om sovjetiska juridiska intressen, eller ”principen om rättvisa i sig själv”, än utifrån bolsjevikernas ”ståtliga politik”.

117 Cohen, s 366-67

118 Se Pierre Broué, *Trotsky*, Paris 1988, s 353-59.

119 Den sovjetiska författaren Michail Gefter har klart insett denna enhetsfetscism när han frågar: ”Och Bucharin 1928? Vad räknades först och främst för honom? Att försvara NEP mot Stalin, eller bevara partiets enhet till priset av hans egen kapitulation?” I Aganbegjan m fl, *La seule voie*, op cit, s 91. Se även Batkins bidrag i samma verk.

120 Se Anna Larina-Bucharina, s 407-26.

På detta sätt formulerades ett fruktansvärt rättesnöre: att det inte betyder så mycket om anklagelserna är sanna eller falska, det viktigaste är att de ska vara politiskt lämpliga. Det var i linje med just denna princip som Bucharin och Rykov själva befanns skyldiga och dömdes till döden 1938. Det går inte att hitta ett tillfälle när Trotskij eller hans kamrater i vänsteroppositionen gör en eftergift till denna princip, som står i direkt motsättning till Marx uppfattning att revolutionen bara tjänas av sanningen.

Var denna inställning bara ren taktik från Bucharins och Rykovs sida, eller härstammade den ur en verklig övertygelse? Det är i princip omöjligt att ge ett definitivt svar på denna fråga. Kommunistisk, marxistisk och socialistisk politik utgör en föreningspunkt som kombinerar orubbliga principer med förmågan att göra taktiska manövrar. Balansen mellan de två är i sig själv instabil, och medför enorma spänningar när det plötsligt uppstår nya fenomen i samhället. Det är helt uppenbart att Bucharin inte klarade av att hantera sådana spänningar. Han offrade centrala principer (inklusive den grundläggande regeln att inte dölja sanningen för sin egen klass) för taktiska överväganden. Trotskij har ibland anklagats för att göra det motsatta misstaget. Det må vara hur det vill med det, men från och med 1928 kan han inte beskyllas för minsta taktiska eftergift till Stalin eller stalinismen.¹²¹ Men som vi redan har sagt var det politiska illusioner som låg bakom Bucharins taktiska manövrar, en felaktig bedömning av partiledningens och apparatens samhälleliga karaktär – som grundades på en teoretisk missuppfattning.

Man bör tillägga att viktiga grupper som tillhörde vänsteroppositionen – och till vilka Trotskij fram till 1929-30 gjorde alltför många eftergifter – på samma sätt som Bucharin misslyckades att inse den termidorianska faran. I slående kontrast till sin strålande analys 1923-24 underskattade framförallt Preobrazjenskij, Pjatakov, Smilga och Radek vid denna tidpunkt problemet med byråkratin. De såg i första hand faran för termidor i en allians mellan kulakerna, de nya (mellanborgerliga) NEP-männen och det utländska kapitalet – det vill säga de såg det nästan helt i ekonomiska termer. Av det skälet lyckades de inte fullt inse den politiska sidan, det faktum att kulakerna var uppenbart oförmögna att enas i gemensamma politiska aktioner i landsomfattande skala.

Den viktigaste aktören på den politiska fronten var den stalinistiska fraktionen, byråkratin.¹²² Det var den kraft som skulle avgöra Sovjetunionens öde under ett halvt sekel. Det sovjetiska termidor kom till stånd via byråkratins diktatur och inte som ett resultat av att kulakerna grep makten eller att kapitalismen återupprättades.

8. Substitutionism och politiska val: Mao Zedongs och Deng Xiaopings personliga öden

Bucharin var en ärlig och lysande kommunistisk teoretiker, även om han blev tragiskt intrasslad i en fraktionskamp vars historiska innebörd han inte förstod och där han gick vilse politiskt. Mao

¹²¹ Så här framställde Trotskij frågan: ”Men, kommer en av stalinisterna eller deras anhängare att säga, förstår du inte att centralkommittén gör sig redo för att rensa ut högern ur partiet och att det betyder att Stalin vidtar åtgärder mot termidor. Nej, svarar vi, byråkratiska 'utrensningar' underlättar bara termidors arbete. De nya utrensningarna kommer, precis som alla andra utrensningar under de senaste 10 åren, att riktas mot vänsteroppositionen och andra, överhuvudtaget mot de proletära element som tänker och kritiserar... Men inte ens när slagen riktas mot högern så stärker de partiet utan försvagar det. Jämte de termidorianska delarna finns det i högerflygeln andra delar – hundratusentals, kanske miljontals – som är djupt fientligt inställda till ett kapitalistiskt återupprättande men kräver en förändring av hela politiken utifrån städernas och landsbygdens arbetares synvinkel. Högerns program är förvirrat. De kan tillfälligt bli ett stöd åt termidor, men de kan också stöda ett återupplivande av partiet längs en revolutionär väg. Den stalinistiska byråkratin hindrar dem från att förstå situationen. Dess utrensningar syftar i första hand till att kväva ett kritiskt tänkande.” ”The Danger of Thermidor” (”Faran för termidor”), i *Writings 1932-33*, s 79.

¹²² Stephen F Cohen pekar helt riktigt på att Stalin under den stalinistiska diktaturens avgörande utvecklingsår tenderade att stå för samförstånd med oligarkin snarare än att vara förkämpe för en speciell politisk linje.

Zedongs och Deng Xiaopings banor illustrerar på en lägre teoretisk medvetenhetsnivå att maktpolitik, pragmatism och en på realpolitik grundad substitutionism inte kan forma historiens utveckling. Båda avslutade sina karriärer med att skapa situationer och gynna alternativ som var raka motsatsen till vad de ursprungligen hade planerat.

När Mao släppte loss "Kulturrevolutionen" var han framförallt intresserad av att vinna en maktkamp inom det kinesiska kommunistpartiets ledning. Under de katastrofala efterdyningarna till det "Stora språnget" hade han förlorat majoriteten i centralkommittén, och han vädjade nu till ungdomen mot partiapparaten och inledde en enorm personkult för att underbygga sina anspråk på ofelbarhet. I hela denna operation ingick att undertrycka de kvarvarande resterna av fria interna partidiskussioner och ett utbrett användande av fysiskt våld och andra former av förtryck mot hans verkliga, möjliga eller inbillade motståndare.

Samtidigt uttryckte kulturrevolutionen, både från Maos och de breda massornas sida, en primitiv motreaktion mot den etablerade parti- och statsbyråkratin. Det går inte att tänka sig att Friedrich Ebert eller Clement Attlee, och inte heller Stalin eller Brezjnev, skulle mobilisera miljontals människor på gatan för att rensa ut en hord statstjänstemän. Stalin föredrog hemliga polisen för sina utrensningar.

En hel massa ungdomar (inte bara studenter) svarade på Maos appell därför att de verkligen hatade byråkraterna och trodde att tiden hade kommit för att erövra större jämlikhet och mer demokrati. Det vore att förvränga de historiska vittnesbörden att förneka att den första delen av kulturrevolutionen åtföljdes av en betydande del av masspontanitet och politisk uppskiktning.¹²³ Men Maos besatthet av maktpolitik och den dogmatiska uppfattningen om partiets makt i motsats till klassens makt ställde honom snabbt inför ett olösligt dilemma. Han drömde om att periodvis skaka om byråkratin med hjälp av massmobiliseringar för att förhindra att den befästes som en privilegierad kast som i Sovjetunionen.¹²⁴ Men i verkligheten började han tappa kontrollen över mobiliseringarna, och det ledde till politiska konflikter som hotade partiets makt och till den sorts sammandrabbningar mellan samhällsskikt som är oundvikliga när sociala skillnader fortfarande är ett framträdande drag.¹²⁵

Mao satt alltså fast i en rävsax. Om han lät kulturrevolutionen utvecklas till en verkligt politisk, antibyråkratisk revolution så skulle den också störta hans personliga makt och den Mao-vänliga fraktionen inom KKP. Han valde därför, troligen med en resignerad min, det andra tillgängliga alternativet: att använda armén för att börja förtrycka, eller "tukta", massan av Rödgardister såväl som de arbetare som genomförde självständiga aktioner.¹²⁶ Miljontals ungdomar från städerna deporterades till landsbygden. Byråkratins "lag och ordning" återinfördes på fabrikena. Gradvis fick parti- och statsbyråkratin övertaget.

123 Det finns flera böcker i detta ämne, där en av de bästa är Maurice Meisner, *Mao's China*, London 1977. Se även Livio Maitan, *Party, Army and Class*, London 1975.

124 Även om inte Mao använder ordet "byråkrati" så förkastar han uttryckligen typiska beteenden som "enmansförvaltning" på fabriksnivå, stora inkomstskillnader och "kastifieringen" av kadrernas barn. (Se Helmut Martin, red, *Mao Tse-tungs Notizen zum sowjetischen Lehrbuch Politischen Oekonomie*, Hamburg 1975, s 82-84, 99, 114-15, etc.) Men efter att högtidligt ha förkunnat folkets "grundläggande rätt" att administrera staten (och således den statliga industrin) så drar han tamt slutsatsen att fabriksledningens makt ska underordnas partikommitténs. "Folket" = partikommittén. Han kan inte tänka sig arbetarmakt, minst av allt via fritt valda arbetarråd. Det diskuteras om Maos "antibyråkratiska" böjelser var en verklig reaktion på den negativa utvecklingen i Sovjetunionen och Kina eller om den var resultatet av att han hamnade i minoritet inom KKP:s ledning mot majoriteten av byråkratin som slöt upp bakom Li-Dengs fraktion. Den enorma byråkratiseringen av staten och partiet under perioden 1949-64 (livfullt beskriven i A Doak Barnett, *Cadres, Bureaucracy and Political Power in Communist China*, New York 1967) tenderar att tala för den första hypotesen.

125 Angående konflikterna bland Rödgardister och de Revolutionära rebellerna, se Maitan.

126 Maos allians med Lin Piao, som officiellt utsågs till hans efterträdare vid den nionde kongressen, hade sin grund i den senares kontroll över armén. Angående arbetarkommunens uppkomst och fall i Shanghai, se Meisner.

Så länge Mao levde och ”De fyras gäng” kontrollerade byråkratin kunde det se ut som om kulturrevolutionen hade lett till grundläggande förändringar. Men Mao hade inga illusioner om det. Han var övertygad om att byråkratin hade klarat sig, delvis på grund av hans egna beslut. Han dog med en bitter känsla av misslyckande, och sa till sin hustru att han inte kunde skydda henne och hennes fraktion särskilt länge och att de skulle störtas så fort han försvann. Det är exakt vad som hände.

Man får aldrig glömma att Mao delade Stalins grundläggande motstånd mot demokrati i partiet och arbetardemokrati och hans avgörande tro att kommunistpartiets ledning var de enda som representerade arbetarklassen. Även om de ”formellt” företrädde arbetarna och bönderna så var alla andra strömningar i själva verket ombud för borgarklassen.¹²⁷ Således är motsättningen i Mao Zedongs tänkande helt uppenbar: världshistorien lär oss att det är rätt att göra uppror – utom mot Mao Zedongs tänkande och ”den rätta partilinjen”!

Under Maos sista period sammanföll maktkampen inom KKP:s ledning och byråkratin med en debatt om motstridiga ekonomiska linjer där många detaljer fortfarande är oklara. Men det som har läckt ut efter Maos död har i det stora hela klargjort de frågor som stod på spel.

Maos fraktion grundade sina idéer om den ekonomiska utvecklingen på centrala investeringar i den storskaliga statliga sektorn tillsammans med ett märkligt mönster av tvångskollektivisering (”folk-kommuner”) som skulle göra det möjligt för arbetskraftsoverskottet att bli kvar i byarna med hjälp av ”direkt investering av arbete” med låg effektivitet. Det alternativ som Liu Shaochi och Deng Xiaoping föreslog syftade till att uppnå högre effektivitet och arbetsproduktivitet med hjälp av å ena sidan delvis decentraliserade investeringar för att modernisera industrin både i städerna och på landet, och å den andra genom att åter privatisera jordbruket för att släppa loss böndernas produktivkrafter. Efter en kortvarig övergång var det detta mönster som tillämpades när Dengs fraktion tog makten i KKP 1979.

Men Deng var inte bara en ”ekonomisk frigörare”. Han hade också varit ett framstående offer för terrorn inom partiet under kulturrevolutionen. Med all sannolikhet klarade han faktiskt livhanken med minsta möjliga marginal – till skillnad från sin olyckliga allierade den förre partiordföranden Liu Shaochi som mördades av maoisterna på det mest grymma sätt. Så inte bara partibyråkratin utan också de breda massorna uppfattade Dengs återkomst till makten som upptakten till en minskad terror och påtryckningar, och åtminstone inledningen på en intellektuell och politisk liberalisering. Det faktum att Dengs ekonomiska politik innebar en öppning mot den kapitalistiska världsmarknaden bidrog oundvikligen till detta intryck.

Och det var heller inte bara rena fantasier. Det motsvarade en verklig om än mycket delvis och motsägelsefull process. Vi tvivlar inte alls på att Deng verkligen tänkte sig att den ekonomiska liberaliseringen skulle åtföljas av en delvis och kontrollerad politisk liberalisering. Två på varandra följande generalsekreterare som han hade utsett och förberett, Hu Yaobang och Zhao Zhiyang, blev faktiskt identifierade med en linje som liknade de första stadierna i Gorbatsjovs glasnost. Deng försökte bli av med det verkligt Brezjnev-liknande gubbväldet kring Peng Chen och marskalk Yang Shangkin, och förflyttade dem från det aktiva ledarskapet till i huvudsak hederspositioner. Marskalken var formellt republikens president.

Men ännu mer än Mao stod Deng inför ett dilemma som inte gick att lösa för någon som aldrig hade velat bryta med de så kallade ”fyra principerna” - som innefattade den stalinistiska trossatsen om att partiet styr uppifrån och ner, i motsats till klassens styre – eller med byråkratsmakt och intressen.¹²⁸ Efter 1986 bröt det ut ett samhälleligt missnöje och alltmer öppna konflikter i Folkrepubliken Kina. Delar av massorna började handla på ett självständigt sätt. Det ägde rum arbetardemonstrationer

¹²⁷ Se Mao tse-tung, s 60.

¹²⁸ Se *Selected Works of Deng Xiaoping*, Beijing 1984, s 172. De fyra huvudprinciperna är: den socialistiska vägen är lika med proletariats diktatur, som bara kan genomföras under ledning av det kommunistiska partiet, som måste grunda sig på marxismen-leninismen-Mao Zedongs tänkande.

ner och strejker. Studenter och intellektuella fungerade som katalysatorer och knöt långsamt ihop alla dessa splittrade rörelser i ett allmänt uppror för demokratiska rättigheter i arbetarstaten. Student- och arbetarrörelsen i Beijing utvecklades i maj-juni 1989 till Kommunen som var kulmen på denna rörelse.

Precis som Mao under rödgardisternas uppror måste Deng nu göra ett val. Och det stod snart klart att han skulle välja ett våldsamt och grundligt förtryck av massoroligheterna. Det ledde inte bara till massakern 4 juni 1989 och dess efterdyningar utan också en fraktionell omgruppering inom KKP:s ledning. Den tvåsidiga kampen mellan de ”moderata liberalerna” kring Deng och de ”konservativa” blev en tresidig kamp där Deng alltmer tvingades stöda sig på de ”konservativa” mot de mer beslut-samt ”liberala”. KKP:s kadrer och det kinesiska folket hade sett Deng som en symbol för vänd-ningen bort från den ”kulturrevolutionära” politiska terror som de fruktade skulle återkomma. Men nu eliminerade samma man undan för undan sina två utsedda efterträdare och släppte loss en massiv kampanj av hot, förföljelser och terror, komplett med uppmaningar att ange motståndare, tortyr av politiska fångar, skenrättegångar, skoningslöst förtryck av ”avvikande” uppfattningar, hård press-censur och systematiska förföljelser av intellektuella. Alla de missförhållanden som Deng och hans fraktion hade fördömt i 10 år återinfördes på hans initiativ.¹²⁹

Troligen tror Deng fortfarande att han genom att försvara den kinesiska nomenklaturans makt-monopol och enorma materiella privilegier kan rädda sin ekonomiska politik, ”de fyra moderni-seringarna”. Det återstår att se i vilken utsträckning detta kommer att visa sig rätt. Men den viktigaste lärdomen är en annan. Genom att hålla fast vid maktpolitiken och axiomat ”proletariatets diktatur = partiledningens styre” har Deng blivit fånge hos just de krafter inom byråkratin som han ursprungligen försökte, om inte undertrycka så åtminstone inskränka. Det som segrade var inte någon ”inneboende logik hos liberaliseringarna” utan nomenklaturans politiska makt i några av sina mest terroristiska former.

En avgörande förutsättning för att konsekvent kunna bekämpa den byråkratiska urartningen av arbetarorganisationerna och arbetarstaterna är att avvisa de substitutionistiska lärosatserna. Det är inte på något vis förenat med några spontanistiska illusioner om klasskampen, och är helt och hållet förenligt med de välbehövliga ansträngningarna att bygga revolutionära förtruppspartier. Men det kräver verkligen en korrekt syn på de dialektiska inbördes förhållandena mellan klassens egen aktivitet och självorganisering å ena sidan och förtruppspartiet å den andra. Trotskij formulerade den klassiska synen på detta förhållande:

De revolutionära händelsernas dynamik avgörs omedelbart av hastiga, intensiva och lidelsefulla förändringar i psykologin hos de klasser som redan utformat sig själva före revolutionen. ... Massorna slår inte in på revolutionens väg med en utarbetad plan för samhällets återuppbygg-nad, utan med en stark känsla av att inte längre kunna uthärda den gamla regimen. Endast en klass ledande skikt har ett politiskt program, och även detta kräver fortfarande händelsernas prövning och massornas godkännande. Den grundläggande politiska processen i en revolution består i att en klass gradvis blir medveten om de problem som uppstår ur samhällets kris – att massorna aktivt försöker finna en väg framåt genom att fortlöpande närma sig problemen... Bara på grundval av en studie av de politiska processerna bland massorna kan vi förstå partier-nas och ledarnas roll – vilken vi minst av allt är benägna att bortse ifrån. De utgör inte ett själv-ständigt, men dock ett mycket viktigt element i processen. Utan en organisation som ger väg-ledning skulle massornas energi upplösas likt ånga som inte inneslutits i en cylinder. Men icke

129 Angående terrorn under förtrycket av Beijingkommunen och dess funktion som exempel och varning till hela det kinesiska folket mot massrörelser som inte var kontrollerade av ledningen, se bland annat *Massacre in Beijing*, en rapport från Internationella förbundet för mänskliga rättigheter och Studiegruppen om mänskliga rättigheter i Kina; Father/Higgins, *Tiananmen: The Rape of Peking*, New York 1989; och Simmie/Nixon, *Tiananmen Square*, Washington 1989. Angående den politiska förlamning som följde på Dengs förtryck se bland annat intervjun med Liu Binyan i *New York Reviews of Books*.

desto mindre är det varken kolven eller cylindern, utan ångan, som åstadkommer rörelsen.¹³⁰

¹³⁰ Trotskij, *Ryska revolutionens historia, del 1*, på marxistarkiv.se, s 1-2.

Kapitel 4 Administration och profittförverkligande: de borgerliga byråkratiernas tillväxt

1. Statsapparaten under kapitalismen

När den revolutionära borgarklassen steg upp till den historisk makten så tog den i stort sett över den absolutistiska statsapparaten och omformade den för att tjäna sina egna intressen.¹ Den kunde göra det eftersom den var säker på att dess välstånd och ekonomiska makt skulle göra det möjligt att dominera vilken stat som helst. Den *måste* göra det eftersom dess klassmakt inte kunde och aldrig bara kan lita till sitt viktigaste vapen: ekonomiskt tvång.

Det borgerliga politiska styrets säkerhet är beroende av att den stora befolkningsmajoriteten som inte är kapitalister accepterar detta ekonomiska tvång. Det fungerar under normala förhållanden. Men då och då gör delar av massorna uppror mot de förhållanden av underkastelse, utsugning och förtryck som de är inlåsta i. Mot dessa om än bara slumrande uppror räcker det inte med avsked, arbetslöshet och hot om svält.² Sådana åtgärder kan till och med ge näring åt massaktionerna.

För att minska risken för eller se till att klara sig igenom de explosiva ögonblicken behöver borgarklassen både en förtryckarapparat – ”*la violence sans phrases*” – och en apparat för ideologisk indoktrinering av de fattiga och förtryckta, framförallt det lönarbetande proletariatet. På så sätt spelar den borgerliga staten en avgörande roll för att reproducera de kapitalistiska produktionsförhållanden utan vilka kapitalackumulationen inte kan äga rum. Även om mervärdet är den enda källan till kapital och trots att det i huvudsak skapas i produktionsprocessen, så har staten en viktig reglerande funktion i den kapitalistiska ekonomin.

Kapitalismens natur är sådan att den bara kan existera i form av många kapital – det vill säga med privategendom och konkurrens. Av samma orsak kan ingen enskild kapitalist eller grupp av kapitalister uttrycka den kapitalistiska klassens övergripande intressen på den ekonomiska verksamhetens avgörande områden. Det gäller uppenbarligen ännu mer på det politiska området.

Den ”idealiska” eller ”allmänna” kapitalisten kan sålunda bara vara någon som inte är kapitalist, någon som inte är direkt indragen i försöken att maximera profitterna. Rollen att säkra den kapitalistiska produktionens allmänna förhållanden och förverkligandet av profitterna – exempelvis ett välfungerande valutasystem och en effektiv skatte- och tullstruktur – måste överföras från den borgerliga klassen till en speciell apparat, till staten. Annars kan inte profitterna förverkligas under optimala, eller ens tillfredsställande, förhållanden.

Av speciella historiska orsaker organiserades den moderna kapitalismen redan under sin handels- och manufakturperiod men betydligt mer under industri- och finanskapitalets epok, i konkurrerande nationalstater och med dem förbundna imperier. Den nationella marknaden var en naturlig ram för produktivkrafterna så som de hade utvecklats fram till slutet av 1800-talet. Även om den internationella handeln, det ojämlika utbytet och plundringen av andra länder (i synnerhet i Central- och Sydamerika, Afrika och Asien) stod för en avsevärd del av ackumulationen av kapital i Väst och senare även Japan, så inriktades produktionen och realiseringen av mervärde till största delen på den inhemska marknaden.³ Under en hel övergångsperiod låg faktiskt produktivkrafternas nivå, åt-

1 Se Perry Andersons klassiska studie, *Den absoluta statens utveckling*, Lund : Arkiv/Zenit, 1980.

2 Den preussiska ministern von Puttkammer påstår ha sagt att varje strejk innehåller revolutionens hydra. Detta är något av en överdrift – men innehåller ett korn av sanning.

3 Immanuel Wallerstein, Samir Amin och i mindre grad André Gunder Frank har vid olika tidpunkter argumenterat att moderlänternas kapitalackumulation i huvudsak härrör från utsugning av ”periferin” med hjälp av handel och priser. Denna tes underskattar allvarligt hur central mervärdeproduktionen i moderländerna var, och överhuvudtaget den industriella revolutionen och industrin. Det är onödigt att påpeka att detta står i stark motsättning till Marx'

minstone i de viktigaste länderna, *under* vad de nationella marknaderna kunde suga upp. Den revolutionära borgarklassen tvingades kämpa för att övervinna de förkapitalistiska restriktionerna mot fri handel, på samma gång som de också måste skydda sig mot "överdrivna" intrång av utländska varor.

Oberoende av politiska överväganden såsom den nationalistiska ideologin socialt integrerande funktion, så innebar kapitalisternas kamp att befästa nationalstaten att konkurrensen spreds till den internationella arenan, till de mellanstatliga relationerna. De borgerliga staterna behövde inte bara poliser, präster och lärare som hängivna försvarare av privategendomen. De behövde också arméer och flottor – ännu mer specialiserade apparater till vilka de enskilda kapitalisterna, och till och med borgarklassen som klass, med förtröstan kunde överlämna vissa av sina oinskränkta rättigheter och en del av sin inkomst.

Accepterandet av en mäktig statsapparat är förvisso inte den enda traditionen.⁴ Den unga borgarklassen hade ganska betydande erfarenheter av självstyre,⁵ och det ideologiska och politiska uttrycket för detta blev en avsevärd misstro mot staten. Det fanns till och med en frihetlig eller halvt frihetlig strömning, som nådde sin höjdpunkt med Jean-Jacques Rousseau och vilken i många avseenden kan betraktas som direkt föregångare till Marx' och Lenins tankar om de arbetandes självorganisering och självstyre.⁶

Men allteftersom ett "fjärde stånd" av ur- eller halvproletärer började beledsaga borgarklassen under dess historiska uppgång, och började uppvisa egen aktivitet och till och med självstyre,⁷ så ryggade kapitalisterna alltmer bort från "statsfientliga" överdrifter. Nu måste "lag och ordning" härska till varje pris, och det är omöjligt utan en stark stat. Under en lång period riktade kampen inom de härskande klasserna in sig på hur höga skatter som måste tas från profiterna för att underhålla staten. Där låg själva ursprunget till parlamentet och de borgerliga revolutionerna.

I och med framväxten av arbetarnas massrörelse och kapitalismens inträdande i sin imperialistiska fas hade den borgerliga staten en tendens att bli allt starkare – och kräva allt större mängder pengar. USA:s federala skatteuppbörd ökade således från 1,3% av BNP 1880-81 till 3,3% 1920-31 och 18,1% 1960-61, medan totalsumman i Australien klättrade från 4,2% av BNP 1902-1903 till 8,6% 1932-33 och 17,1% 1960-61. Som tabell 3 visar har tendensen för skatterna att stiga snabbare än produktionen och de nationella inkomsterna fortsatt.

Kapitalet, och det går inte att bekräfta med empiriska data. Samir Amin har på senare tid övergivit denna extrema ståndpunkt.

- 4 Denna tradition var särskilt stark i Frankrike där revolutionens första stadier skakade om borgarklassen och fick den att anamma Napoleons starka, centraliserade stat.
- 5 Se Marx om borgarklassens självorganisering i Saint-Quentin och andra medeltida städer. *Brev från Marx till Engels, 27 juli 1854*, på marxists.org.
- 6 I *From Rousseau to Lenin*, London 1972, spårar Lucio Colletti helt riktigt dessa band mellan Rousseaus radikala uppfattning om direkt demokrati och Lenins försvar av sovjetmakten i *Stat och revolution*. När Colletti senare bröt med marxismen övergav han sina insikter.
- 7 Exempelvis tog Pariskommunen 1792-93 idealen frihet, jämlikhet och broderskap på allvar och omvandlade dem från en borgerlig till en potentiellt antikapitalistisk innebörd. Se Engels brev till Kautsky, 20 februari 1889.

Tabell 3 Totala skatteintäkter i % av BNP

	1955	1980
Västtyskland	30,8	37,2
Storbritannien	29,8	35,9
USA	23,6	30,7
Kanada	21,7	32,8
Schweiz	19,2	30,7
Belgien	24,0	42,5
Holland	26,3	46,2
Sverige	25,5	49,9

Källa: Siffror ur Eva Etzioni-Halevy, *Bureaucracy and Democracy*, London 1983, s 119.

Följaktligen är borgarklassen delad mellan de som är beredda att betala priset och de som inte är det, eller snarare mellan förespråkare för olika alternativ och avvägningar inom handels-, valuta-, social- och internationell politik, där var och en kan kräva olika nivåer på eller fördelning av statsinkomsterna. Men oavsett hur hårda dessa diskussioner var så steg regeringsutgifterna utöver transfereringar (det vill säga utan de statsinkomster som bara passerar igenom den statliga budgeten) brant mellan 1960 och 1974: exempelvis från 20,1% till 38% av BNP i Storbritannien, och i Sverige från 25% till 28,9%. Efter mer än ett decennium av stora ideologiska gester och demagogiska mystifieringar låg 1990 regeringsutgifterna i de sju största OECD-länderna på omkring 39% av BNP.⁸

Senkapitalismen är förvisso den starka statens kapitalism, där statens samtliga funktioner har en benägenhet att öka. Men mer exakt är det de verkställande delarna som växer utan rimliga proportioner till de lagstiftande och juridiska delarna. Det är systemets reaktion på de förändrade styrkeförhållandena mellan klasserna, som i sin tur är ett resultat av framgångarna för arbetarnas massrörelse och att den har trängt in i parlament, kommunstyrelser och andra liknande organ.⁹ Ellul hävdar till och med: ”I själva verket har inte politikerna längre något verkligt val: besluten följer automatiskt av de tekniska förberedelsearbetena.”¹⁰

Ju starkare arbetarrörelsen blir i samhället desto större är risken att ekonomiska kriser eller stora strejkvågor kommer att leda till politiska explosioner eller förrrevolutionära situationer, och desto mer måste den borgerliga staten utveckla nya sätt att hantera kriser.¹¹ Det kan anta formen av förebyggande social lagstiftning. Och det kan anta formen av aktiva statliga ingripanden i ekonomin för att minska de ekonomiska svängningarna.¹² Eller så kan det anta formen av förtryckande åtgärder för att genomdriva lönestopp eller begränsa de fackliga rättigheterna och rätten att strejka. Men varje sådan möjlighet medför att statens verkställande delar stärks. Det krävs ett större antal stats-tjänstemän för att utarbeta och tillämpa olika lagar, förordningar, budgetar, valutaregleringar,

8 Eva Etzioni-Halevy, *Bureaucracy and Democracy*, London 1983, s 115, och *The Economist*, 19 maj 1990.

9 Etzioni-Halevy, s 57-58. Se även E Kamenka, *Bureaucracy*, Oxford 1989, s 125-29. Ralph Milibands *Statsmakten i det kapitalistiska samhället*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1970, är det bästa arbetet om den borgerliga statens förändrade tyngdpunkt. Jean Maynaud, som inte är marxist, noterar samma tendens i *La Technocratie*, Paris 1964.

10 Jacques Ellul, *The Technological Society*, London 1965, s 259.

11 I viss mening tror den franska regleringsskolan att systemet kan klara av att skapa mekanismer som mer eller mindre automatiskt säkrar reproduktionen av de kapitalistiska produktionsförhållandena och den borgerliga samhällsordningen, oberoende av statliga ingripanden. Det är att underskatta den explosiva karaktären hos de på varandra följande kapitalistiska kriserna under 1900-talet.

12 De keynesianska och nykeynesianska varianterna är de mest uppenbara men ingalunda enda formerna för detta.

industri- och infrastrukturpolitik, och så vidare.¹³ De tillställs regeringarna och (i allt mindre grad) parlamenten, som i nio fall av tio godkänner dem utan större ståhej. För att använda en klassisk omskrivning: ministrar och parlamentsledamöter kommer och går, men höga statstjänstemän och poliser består.¹⁴

Etzioni-Halevy citerar en talande kommentar ur Fulton-kommitténs rapport angående den brittiska civilförvaltningen (1968):

I och med att det krävs långvariga förberedelser för att lösa komplicerade problem så måste förvaltningen vara framsynt. Utifrån sin samlade kunskap och erfarenheter måste den visa initiativ och analysera vilka framtidens behov kommer att bli och hur de ska mötas. Det åligger nu civilförvaltningen ett speciellt ansvar eftersom varken ett parlament eller ens en regering ofta inte kan slutföra hela processen.¹⁵

Att säga att ”den borgerliga staten har en tendens att bli allt starkare” antyder att den kapitalistiska statliga byråkratin har en tendens att öka. Den första tendensen är omöjlig utan den andra, den är i själva verket identisk med den andra.

I slutet av 1900-talet finns det nu inte tiotusentals utan hundratusentals statstjänstemän och i vissa större länder – beroende på hur man definierar – flera miljoner. Antalet centrala regeringsanställda per tusen invånare i USA ökade från 0,7% 1821 och 3,1% 1901-1902 till 5,3% 1920-21, 11% 1941 och 14% 1970-71. I Storbritannien ökade de från 1,4% 1901-1902 till 2,6% 1920-21, 3,4% 1939-40 och 8,6% 1968.

Ökningen av antalet offentligt anställda är ännu mer imponerande, vilket framgår av tabell 4.

Tabell 4 Ökningen av offentligt anställda i USA sedan Andra världskriget

	<i>Totalantal</i>	<i>Förhållande regering/icke-regering</i>
1947	5.791.000	0,10
1952	7.104.000	0,11
1957	8.046.000	0,12
1962	9.388.000	0,14
1967	11.867.000	0,15
1972	13.333.000	0,16
1977	15.019.000	0,16
1982	16.197.000	0,16

Källa: Marshal W Meyer, William Stevenson, Stephen Webster, *Limits to Bureaucratic Growth*, New York 1985, s 36.

Dessa byråkratier är uppbyggda på ett sätt som återspeglar det borgerliga samhällets rangordning, utan att helt upprepa den. De lägre, mellan- och högre byråkraterna har helt olika inkomster, åtnjuter helt olika icke penningförmåner, och har helt olika möjligheter att ackumulera kapital och gå upp i borgarklassen. De rekryteras också ur helt olika sociala skikt.¹⁶ Men det borgerliga samhällets yttersta poler återskapas inte i den kapitalistiska statsapparaten. Den har inga ständigt

13 Exempelvis hade Hitlers byggen av Autobahn planlagts av Weimarrepublikens regeringsteknokrater redan på 1920-talet.

14 I synnerhet i USA har parlamentet utvecklat en underbyråkrati av sekreterare och assistenter till kongressledamöterna för att kunna klara av den allt större och allt mindre kontrollerbara mängden av lagförslag och därtill hörande diskussioner.

15 Etzioni-Halevy, s 93.

16 Se Miliband.

utarmade proletära skikt och inte heller skapar den miljardärer.¹⁷

Dessa olika nivåer av införlivande i det borgerliga samhället motsvaras av särskilda mekanismer för att garantera den ideologiska likriktningen. Precis som inom den stalinistiska byråkratin blir även här saker som först är funktionella till sist sociala och ideologiska. En fängelsedirektör är en tjänsteman som sköter ett fängelse. Men fångvaktare kan inte bli direktörer, och fängelsedirektörer kan inte bli höga statstjänstemän inom justitiedepartementet, om de har den olyckliga vanan att låta fångar fly eller släpper dem lösa. En fanatisk pacifist kan inte bli stabsbefälhavare för armén. De konkreta mekanismer som styr denna urvalsprocess är inte samma mekanismer som filtrerar fram toppolitiker eller toppchefer i kapitalistiska företag.¹⁸ Men de är ganska lika varandra.

På de lägre ansvarsnivåerna fungerar inte denna rutinmässiga konformism lika smidigt som den gjorde före Första världskriget. Här gör sig de borgerliga samhällsförhållandenas och värderingarnas allt djupare allmänna kris gällande. Det finns ingen säker plats för TV-administratörer, lärare, universitetsprofessorer, kyrkoledare, flygledare eller ens trafikpoliser som går mot det kapitalistiska systemets ojämlikheter. Om de hotas av ett ständigt förtryck, blir av med sitt jobb eller får behålla det beror på ett antal omständigheter. Men så länge kapitalet (det vill säga pengarna) styr så kan de inte få majoriteten inom sin yrkesgrupp. Funktionen skapar organet. Organet förblir borgerligt och har till uppgift att underlätta reproduktionen av de kapitalistiska produktionsförhållandena och de allmänna villkoren för att förverkliga profiterna.

2. Den parastatliga byråkratins uppkomst

Sedan slutet av 1800-talet har arbetarrörelsens ansträngningar att genomdriva lagar som lindrar kapitalismens värsta umbäranden, liksom en rad förebyggande sociala reformer som borgarklassen har tagit initiativ till, lett till en gradvis men i det långa loppet enorm tillväxt av ett nytt samhällsskikt: den parastatliga byråkratin. I många länder är den lika stor som, om inte till och med större än den egentliga statsapparaten.

Klasskaraktären på detta skikt är mycket mindre exakt bestämd än den statliga byråkratins. Delar av den härrör ur arbetarbyråkratin – mest uppenbart i fallet med de sjukförsäkringsorganisationer, inklusive sjukhus, som fackföreningarna i Belgien, Argentina och på andra ställen startade och kontrollerade. På samma sätt som det monopol som fackföreningarna i praktiken hade över arbetslöshetskassorna under mellankrigsperioden i många länder, så breddar sådana institutioner avsevärt arbetarbyråkratins materiella och finansiella bas, och de stärker deras makt och deras grepp om medlemmarna.

Både objektivt och när det gäller ideologiska konsekvenser är detta en högst tvetydig process, som syns allra tydligast i de sociala reformer av bostäder och transporter som sammanfattas i formuleringen ”kommunsocialism”. Å ena sidan är de ett sätt att förfäktat icke-kapitalistiska, till sin tendens socialistiska sätt att organisera samhället, och socialistiska värderingar och tänkande. Denna trend att dela ut förmåner bland alla är inte ”kollektivism” mot ”individualism” utan behov mot profiter, solidaritet och generositet mot egoism och girighet: de starka sköter om de svaga. Vi tycker synd om dem vars inskränkta fördomar hindrar dem att se detta uppenbara faktum. När de offentliga transporterna i två europeiska städer – Bologna och Aten – görs gratis under morgontimmarna när folk åker till arbetet, så är det ett genombrott för ett socialistiskt distributionssätt, eller sätt att tillfredsställa behov, i motsättning till de borgerliga sätten. Det är till och med ett framsteg jämfört med yrkesfackföreningarnas ansträngningar, som i allmänhet bara bryr sig om de starkaste och bäst betalda lönarbetarna. Den sorts samhällsreformer vi talar om är ämnade att ta hand om alla.

¹⁷ Utom i en del länder i tredje världen.

¹⁸ Se E Mandel, ”The Role of the Individual in History: The Case of World War Two” (”Individens roll i historien: exemplet Andra världskriget”), *New Left Review* 157, maj-juni 1986.

Men om det är omöjligt att bygga socialismen färdigt i ett land så är det ännu mer orealistiskt att bygga socialismen i en kommun eller ett produktionskooperativ. Förvaltningen av arbetarnas sjukhus, kooperativföreningar eller socialistiskt ledda kommuner är med tusentals trådar sammanvävda med det borgerliga samhällets allmänna mekanismer, mervärdeproduktion och förverkligande av profiler. Allting behöver pengar för att fungera. De behöver till och med mer pengar för att fungera bättre ur klassens synvinkel – det vill säga för att garantera bättre kvalitet på de arbetandes tjänster.

I många länder passera enorma summor pengar den parastatliga byråkratins händer. I Frankrike till exempel administrerar socialförsäkringens institutioner tillgångar som praktiskt taget är lika stora som hela statsbudgeten (nästan 250 miljarder dollar 1989). Det ger stora möjligheter till korruption. Nyligen avslöjades det att 10% av sjukförsäkringarnas utgifter i USA grundades på formellt falska krav.¹⁹ Varje fall borde bedömas utifrån det verkligt socialistiskt humanistiska kriteriet – om det gynnar eller skadar patientens hälsa.

Alla dessa pengar måste ju komma någonstans ifrån. Antingen måste arbetarna i sista hand betala dem själva – vilket, om allt annat är lika, innebär att tillfredsställandet av dessa behov kommer att uppvägas av att andra behov tillfredsställs mindre. Eller så kommer de ur mervärdet, från skatter på kapitalisternas inkomster eller förmögenheter – och i detta fall blir det en ständig diskussion och kamp mellan kapital och arbete, liksom mellan olika delar av borgarklassen i enlighet med deras beredskap och förmåga att betala och deras vana att skattefuska.²⁰

Under denna kamp gör sig de dominerande klassrelationerna gällande på ett kraftfullt sätt. Även när arbetarklassen och arbetarrörelsen gör betydande framsteg så kommer delar av dessa framsteg att undergrävas, motarbetas, och frångå sina inledande mål genom det sätt på vilket de måste stå i nära förbund med den fungerande kapitalistiska ekonomin.

En gratis hälsovård kommer att plundras av privata läkemedelsmonopol eller halva monopol. Principen att möta människors behov kommer att undergrävas av en oansvarig läkemedelsreklam som inspireras av profiler och stimulerar till överkonsumtion och därmed är till skada för patientens hälsa. Tjänsternas kvalitet kommer att försämrats på grund av brist på medel från statsbudgeten, låga löner till offentliganställda och den bristfälliga utbildning och information som är tillgänglig för allmänheten. I tider av ekonomisk depression – som är ett oundvikligt periodiskt drag hos kapitalismen – kommer det att ske betydande minskningar av utgifterna. Fastighetsspekulanter kommer att fresta sjukhusadministratörerna att sälja mark till privata ägare. Och så vidare i all oändlighet.

Alla dessa faktorer minskar inte på något sätt de sociala reformernas progressiva karaktär och dynamik. Men de pekar på deras begränsningar. Att uppbygget av institutioner längs dessa linjer orsakar en tendens till byråkratisering beror inte på deras storlek eller på att de behöver ett stort antal administratörer. De parastatliga byråkratierna måste föra en mängd förhandlingar och medla mellan de som får understöden och de som delar ut dem, mellan de som delar ut dem och de som fyller fonderna, mellan centralregeringen och kommunadministratörerna, mellan de som försvarar och de som är mot dessa institutioner, mellan de som kritiserar en del av toppadministratörernas orättvisa, odemokratiska oegentligheter och de som försvarar dem ovillkorligt.

Det som gäller de socialbidragsinstitutioner som har uppstått ut arbetarrörelsen är ännu mer giltigt för de institutioner som den borgerliga staten har skapat. Här är de parastatliga byråkratierna nära integrerade i den borgerliga statsapparaten och de anpassar sig till dess hierarkiska struktur. Men det är ett misstag att dra en skarp gräns mellan de ”rent borgerliga” och de ”rena arbetar-”byråkratierna på detta område. Allt eftersom en stark arbetarrörelse under 1900-talet har blivit ett strukturellt drag i många imperialistiska och vissa beroende länder – utom under perioder av reaktionär diktatur – så

19 *International Herald Tribune*, 8 juli 1990.

20 Skattefrågan prövar storfinansens inställning till den borgerliga lagligheten. Det börjat bli legitimt att kringgå lagen och det har skapat en ny och egen affärsbransch. Därav följer under senkapitalismen en allt större kriminalisering av hela skikt av storbourgeoisin, som samexisterar med *mafiosi* som är ivriga att ”bli lagliga”.

har arbetarbyråkratierna och den borgerliga parastatliga byråkratin trängt djupt in i varandra.

En annan utveckling som stärker denna trend har varit den offentliga sektorns tillväxt i den ekonomi som tillhör staten eller kommunerna – det som Engels ironiskt kallade ”statssocialism” men riktigare skulle kunna beskrivas som statskapitalism. Återigen är det inte begränsat till de ”mogna” kapitalistiska länderna. I många av de beroende länder där imperialismen utövade ett starkt tryck och den inhemska borgarklassen åtminstone till en början var svag var detta det enda sättet att få ekonomin att ”sätta fart” efter Andra världskriget.

I ännu större utsträckning hänger byråkratierna i denna offentliga sektor också ihop med de statliga sociala organen och de sociala institutioner som arbetarrörelsen själv har skapat. Därmed drabbas arbetarrörelsen, i synnerhet de politiska partierna (först de socialdemokratiska partierna och sedan de socialdemokratiserade kommunistiska partierna) av en andra allmän trend till byråkratisering.

Tidigare dominerades arbetarklassens masspartier och fackföreningar av byråkratier som härrörde ur rörelsen själv, inklusive representanter i de statliga organen. En allt större del av de byråkratier som dominerar de reformistiska partierna kommer numera från, eller blandar sig med, byråkratierna inom de sociala organen och den offentliga sektorn liksom toppskikten inom civilförvaltningen. Detta förändrade sociala ursprung och deras ändrade inställning frikopplar alltmer dessa partier från fackföreningarna och urholkar identifieringen med deras medlemmars omedelbara intressen. Därav följer tendensen för fackföreningarna att hävda ett större oberoende från partierna, eller hamna i öppen konflikt med dem.²¹

Ett tredje skede i de reformistiska masspartiernas byråkratiska förfall inleddes i mitten av 1970-talet i och med det allt större inträngandet av kapitalistiska affärsmän huvudsakligen från ”informations”-sektorn och omvandlingen av ett antal reformistiska byråkrater till chefer och till och med privata ägare inom samma sektor. Ett typiskt exempel är den västtyska teknokraten Detlev Rohwedder som först var socialdemokratisk viceminister för industri och energi (1966-72), sedan verkställande direktör för den nästan konkursmässiga firman Hoesch (från och med 1980) som han gjorde vinstgivande igen med hjälp av åtgärder som innefattade massavskedanden, och 1990 slutligen ordförande för den så kallade *Treuhandanstalt* (Trustinstitutionen) i DDR som har förvaltat 6.000 offentligt ägda företag och förberett privatiseringen av dem.²²

Det faktum att kommunala, statliga, parastatliga och den offentliga sektorns administratörer har blivit en dominerande del av den reformistiska byråkratin i de kapitalistiska länderna har haft ett stort inflytande på partiledningarnas ideologi och tänkande. ”Kommunal” socialism likställs med välfungerande – det vill säga väl administrerade – kommuner. Samma sak gäller ”samhällsservice” eller ”den offentliga sektorns socialism”. På så sätt uppstår begreppet om och strategin för ”administrativ socialism” (*”le socialisme gestionnaire”*) som en hörnsten för val- och långsiktiga framgångar. ”Vi kan bara vinna om vi visar oss vara bättre administratörer än liberalerna och de konservativa” (det passar sig inte längre att säga ”än borgarna”). Det är den nya socialdemokratiska lärosatsen. Den ”administrativa socialismen” visar sig i själva verket innebära att ”socialisterna”

21 De mest slående exemplen på senare tid har varit generalstrejkerna i Spanien och Grekland mot socialistiskt ledda regeringar, konfrontationen 1989 mellan den socialdemokratiskt ledda regeringen och fackföreningarna i Sverige, Kinnock-ledningens (Labour) öppna brytning med det massbaserade *Förbundet mot kapitationsskatt* (*Anti-poll-tax-federation*), den betydande konflikten mellan det belgiska lärarförbundet och den katolska-socialdemokratiska koalitionsregeringen 1990, och de franska fackföreningarnas massiva motstånd mot Rocardregeringens försök att skära ner på en del av socialförsäkringarna. [Kapitationsskatt: en skatt som utgår med en summa per person, lika för alla utan hänsyn till förmögenhet eller inkomst- öa.]

22 *Süddeutsche Zeitung* 2 juli 1990. Denna process verkar ha gått allra längst i Spanien. Den belgiska dagstidningen *Le Soir* skriver så här om det spanska socialdemokratiska PSOE:s kongress 1990: ”Nästan 70% av de 871 socialistiska delegaterna innehar för närvarande politiska poster... Majoriteten av delegaterna kunde ha körts av chaufför till kongressen i sina officiella bilar... Som den spanska pressen har noterat så finns det inte en enda arbetare bland de 871 delegaterna, trots att de representerar ett 'socialistiskt arbetarparti'! De är främst lärare men också en hel del advokater, ämbetsmän, ekonomer, ingenjörer och läkare.” *Le Soir*, 10-11 november 1990.

administrerar kapitalismen på ett effektivt sätt.

Här överskuggas processens progressiva sidor av reaktionära eller till och med naket bakåtsträvande sidor. Den parastatliga byråkratin handlar ofta i direkt motsättning till arbetarmassornas intressen, och de har en benägenhet att ha en alltmer likgiltig inställning till de människor de antas tjäna. På så sätt misskrediterar de själva tanken på offentliga tjänster och offentligt ägande av produktionsmedlen, som för åtminstone en del av arbetarklassen verkar vara den slösaktiga byråkratiska apparatens avlägsna domäner, som inte på något grundläggande sätt skiljer sig från privata företag som är inriktade på att göra profiler.

Att överföra dessa tjänster i regional eller kommunal kontroll löser inte problemet. Det gör naturligtvis att de hamnar närmare allmänheten, men tenderar också att belamra systemet med administrativa jobb och göra det mer kostsamt och överlastat med tjänstemän. Många av dessa brister skulle kunna avhjälpas om medborgarkommittéer skulle delta på deltid i skötseln av dessa tjänster eller med hjälp av en sorts arbetarkontroll inom den offentliga sektorn. Och man får inte glömma bort att de inte raderar ut de många fördelarna med billiga eller gratis sociala förmåner för den stora massan av den arbetande befolkningen. Men inom ramen för det borgerliga samhället kan inte detta i sig själv göra slut på byråkratiseringen och dess negativa konsekvenser för den genomsnittliga arbetarens medvetenhet. Och inte heller är enbart socialistisk propaganda någon lösning.

De parastatliga byråkratiernas ökande makt över de reformistiska partierna får ännu värre effekter på ideologins och politikens område, där det ger en samhällelig bas och en social förklaring till "samförståndspolitiken" och skapar den tendens till *institutionaliserat klassamarbete* som har uppstått i Västeuropa, i synnerhet sedan kriget.²³ Den administrativa socialismen har blivit en "socialism" som administrerar den borgerliga staten. Istället för Tarnows berömda formulering under den ekonomiska krisen 1929-32 ("Vi måste fungera som läkare vid kapitalismens sjukbädd"),²⁴ finns det nu en ständig strävan att förvalta en "frisk" kapitalistisk ekonomi i utbyte mot (färre och färre) reformer.

Denna förvaltningsideologi leder i själva verket alltmer till en ekonomisk politik som är praktiskt taget identisk med de borgerliga partiernas – titta bara på den åtstramningspolitik som drevs av de socialdemokratiska regeringarna i Frankrike, Spanien, Portugal och Italien med målet att öka mängden profiler och profitkvoten.

På en högre historisk nivå är de reformistiska byråkratiernas ideologiska och politiska tillbakagång en sammansmältning av två grundläggande processer. Å ena sidan innebär den ökande "socialiseringen av lönerna" att arbetarna får allt mindre av sin lön direkt i form av pengar, och allt mer som förmåner som betalas ut när löntagarna eller deras anhöriga blir sjuka, studerar, är arbetslösa, blir handikappade eller pensionerar sig. Denna socialiserade eller "indirekta" del är givetvis lika mycket en del av det "samhälleligt nödvändiga" genomsnittliga priset på varan arbetskraft. Men byråkratiseringen av understödsinstitutionerna där "oberoende" teknokrater eller till och med arbetsgivarrepresentanter innehar en stor del av posterna innebär att den stora massan av arbetare tappat kontrollen över åtminstone hur en del av deras egna löner fördelas och bestäms. Det oerhört komplicerade sättet att beräkna bidragen, som grundas på en mängd lagar, förordningar och regler som de enskilda löntagarna vet varken ut eller in om, stärker byråkratiernas självkrävt ideologi, på liknande sätt som argumentet om "behovet av hemlighetsfullhet" har hjälpt sovjetbyråkratin och liknande byråkratier. En avgörande del av kampen mot byråkratin i de kapitalistiska länderna är således kravet på större öppenhet och en radikal förenkling av den sociala lagstiftningen.²⁵

23 Förebilden var avtalet om att inte strejka som slöts inom den schweiziska metallindustrin 1937, och som nu har varit i bruk under mer än ett halvt sekel.

24 Tarnow var en av den tyska fackföreningsfederationen ADGB:s främsta teoretiker.

25 Den mest auktoritativa marxistiska studien av "den sociala lönen" finns i Anwar M Shaikh och E Ahmet Touak,

Den delvisa "socialiseringen" av lönen återspeglar en av den mogna senkapitalismens ekonomiska dynamiska krafter. Allteftersom arbetarnas massrörelse får en allt större tyngd i styrkeförhållandena mellan klasserna och i och med att sociallagstiftningen spelar en alltmer framträdande roll i statens angelägenheter, så faller en relativt allt större andel av både den direkta och indirekta skattebördan på arbetarklassen snarare än kapitalisterna. Så de sociala förmånerna utgör alltså inte i grunden någon omfördelning av nationalinkomsten från mervärde till löner. Den verkliga omfördelningen äger rum inom den lönarbetande klassen på bekostnad av vissa grupper (rökare, stordrinkare, bilister, hushåll utan barn och så vidare) och till förmån för andra grupper. Samtidigt kommer de statliga och parastatliga byråkratiernas översta skikt att administrera och därmed kontrollera enorma mängder pengar – vilket är källan till de ständiga skandalerna och korruptionen där de själv lägger beslag på pengarna, med ett nära och tyst medgivande från kapitalistklassens ljusskygga delar.²⁶

Å andra sidan finns det en långsiktig trend att fackföreningarna blir statliga, och arbetarrörelsen förvandlas till en bluff som är helt underordnad den borgerliga staten och kapitalets intressen. Detta härrör ur kapitalets objektiva behov att skärpa kontrollen över arbetet inte bara på arbetsplatserna utan i samhället i stort, allteftersom den historiska krisen för lönsamheten och alla de borgerliga samhällsförhållandena blir alltmer akut. Denna tendens syns i de imperialistiska länderna i tider av reaktionär diktatur, och är särskilt tydlig i tredje världen. Men den visar sig sakta överallt, även under förhållanden av borgerlig demokrati.²⁷ Den kan förvisso i varierande utsträckning motverkas av mottendenser som periodvisa uppsving i fackföreningarnas kampvilja. Till och med under diktaturer på nedgång – exempelvis Pinochetregimen i Chile – kan statligt kontrollerade "gula fackföreningar" ibland få liv som verkliga fackföreningar.

Icke desto mindre är både "socialiseringen" av lönerna och "förstatligandet" av fackföreningarna verkliga historiska trender som gör att arbetarrörelsen gradvis förlorar den självständiga kontroll över levnadsförhållandena som den tidigare hade erövrat. Byråkratiseringen av de parastatliga institutionerna är således en kraftfull motor för att överföra denna kontroll till kapitalet. Och i samma bemärkelse tenderar arbetarbyråkratierna i dessa institutioner att gradvis omvandlas till delar av den borgerliga statens byråkrati.

3. Austromarxisternas tragiska missbedömning av den statliga byråkratin

Åtminstone i sin radikala ungdom hade den klassiska socialdemokratins mest lysande teoretiker utanför den revolutionära vänstern – det vill säga fränsett Lenin, Rosa Luxemburg, Trotskij och Gramsci – en aning om dessa grundläggande trender. Vi talar speciellt om Otto Bauer och Rudolf Hilferding, vars arbete *Finance Capital* (Finanskapitalet) var en av de viktigaste inspirationskällorna till Lenins *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*. 1909 avslutade Hilferding sitt storverk med detta anmärkningsvärda stycke:

I sitt mogna stadium är finanskapitalet den högsta koncentrationen av ekonomisk och politisk makt i händerna på den kapitalistiska oligarkin. Det är höjdpunkten för kapitalmagnaternas diktatur. På samma gång gör det att kapitalisthärskarnas diktatur i ett land blir alltmer oförenlig med kapitalistintressena i andra länder och kapitalets inhemska makt alltmer oförenlig med folkmassornas intressen, de folkmassor som sugts ut av finanskapitalet men också kallas till kamp mot det. Under den våldsamma sammandrabbningen mellan dessa fientliga intressen kommer kapitalmagnaternas diktatur till sist att förvandlas till proletariats diktatur.²⁸

National Accounts and Marxian Categories, utkast, december 1989.

26 Se bland annat Hans-Jürgen Schulz' bok om *Neue Heimat*-skandalen i Västtyskland: *Die Ausplünderung der Neuen Heimat*, Frankfurt/Main 1987.

27 Vissa förespråkare av tesen om "korporativism" tar för givet att det sker en allt större utjämning av makten mellan fackföreningar och storföretag eller arbetsgivarorganisationer i väst. Ett tillbakavisande av dessa tankar finns i Leo Panitch, *Working Class Politics in Crisis*, London 1986.

28 R Hilferding, *Finance Capital*, London 1981, s 370.

Under debatten om ”masstrejken” i Tyskland och inom den internationella socialdemokratins låg Hilferding närmare Rosa Luxemburgs ståndpunkt än Kautskys. Redan 1903, innan erfarenheterna från revolutionen i Ryssland 1905, hävdade han profetiskt: ”Generalstrejken måste bli möjlig om socialismen, proletariatets seger, överhuvudtaget ska bli möjlig. Ty generalstrejken är det enda maktmedel [*Machtmittel*] som står till proletariatets omedelbara förfogande.”²⁹ Hans vänstercentristiska medvetande nådde sin höjdpunkt under den tyska revolutionen 1918, då han skrev:

Vi är av den bestämda övertygelsen att socialismens timma har slagit. Vad står på spel? För det första försvaret av de revolutionära erövringarna... Under detta försvar är och kommer alla arbetare att vara förenade. Men det går bara att försvara dessa revolutionära erövringar genom att driva revolutionen vidare. Vår rätt är alla revolutioners rätt... Vår rätt är lika odiskutabel som all tidigare rätt [legalitet], och den situation som det har skapat innebär proletariatets diktatur.³⁰

Under de följande två månaderna skulle man få uppleva Noskes blodiga förtryck av de spartakistiska arbetarna i Berlin, mordet på Karl Liebknecht, Rosa Luxemburg, Leo Jogiches, Kurt Eisner och Hugo Haase, valen till Nationalförsamlingen som ledde fram till bildandet av en koalitionsregering mellan SPD:s höger och de borgerliga ”center”partierna, genomgripande inskränkningar av de privilegier som de fackliga ombuden (*Betriebsräte*) hade erövrat 1918, och ett faktiskt ödeläggande av arbetarråden. Hela denna utveckling avslöjade de illusioner som fanns inneboende i den vänstercentristiska ståndpunkten.

Men så sent som 1920, när Hilferding vid kongressen i Halle i sin berömda diskussion med Zinovjev gick mot att USPD skulle ansluta sig till Kommunistiska internationalen, så argumenterade han fortfarande att Tyskland var både ekonomiskt och politiskt moget för en socialistisk revolution och att allt hängde på den tyska arbetarklassens aktionsenhet. Hans motstånd mot Zinovjevs karakterisering av de reformistiskt ledda fackföreningarna som ”gula fackföreningar” var uppenbarligen riktigt.³¹ Han försvarade till och med tanken att begränsa demokratin för klassfienden under kampen för proletariatets diktatur. Men knappt tre år senare skulle han vara minister i en koalitionsregering mellan den återförenade högern och borgerliga partier. I sin rapport till SPD:s Kielkongress 1927 skulle han ge en klassisk definition av den socialdemokratiska samförståndspolitiken: en positiv inställning till den parlamentariska (det vill säga borgerligt-demokratiska) staten vars grund är den organiserade kapitalismens uppkomst.

Än en gång skulle illusionerna i denna analys snabbt bli uppenbara. Som finansminister i koalitionsregeringen kom Hilferding att bli medskyldig till en ekonomisk politik som medförde kraftiga lönesänkningar och massarbetslöshet. Den store förespråkaren av arbetarklassens aktionsenhet vägrade envist att tillåta någon aktionsenhet med masspartiet KPD, och delade därmed tillsammans med detta partis stalinistiska ledarskap ansvaret för fascismens seger.

Efter upprättandet av det Tredje riket hemföll Hilferding under en kort period till en mer radikal uppfattning: nämligen att återupprättandet av demokratin krävde en revolutionär socialism.³² Men han inledde snabbt en period av misströstan då han förkunnade att en ny totalitär statsekonomi hade

29 Hilferding, ”Zur Frage des Generalstreiks” (”Till frågan om generalstrejken”), i *Die Neue Zeit*, 1903-1904. Den som verkligen skapade teorin om masstrejken var Parvus. Se hans artikel ”Staatsreich und politischer Massenstreik” (”Statsrätt och politisk masstrejk”), *Die Neue Zeit*, 1895-96.

30 Hilferding, ”Worum handelt es sich?” (”Vad handlar det om?”), *Die Freiheit* (USPD:s dagstidning), 23 november 1918.

31 Se Hilferdings motrapport 15 oktober 1920, i *Protokoll über die Verhandlungen des ausserordentlichen Parteitags der USPD in Halle vom 12. bis zum 17. Oktober 1920*. Erfarenheterna från generalstrejken mot Kapp-von Lüttwitz' kupp samma år, då de reformistiska fackföreningarna uppmanade till generalstrejk och till och med till att bilda en arbetarregering, bevisade förvisso riktigheten i Hilferdings kritik av Zinovjevs ultravänsteristiska definition. Å andra sidan underskattade hans analys allvarligt den reformistiska byråkratins roll och ideologi som ett hinder för masskampen, i synnerhet under förrevolutionära och revolutionära förhållanden när de kan tillgripa öppet kontra-revolutionära initiativ.

32 Hilferding, ”Revolutionärer Sozialismus”, *Zeitschrift für Sozialismus*, nr 5, februari 1934.

segrat som skulle förslava befolkningen i både öst och i väst.³³ Till sist utlämnade regeringen Pétain i Frankrike honom till nazisterna, som dödade honom i koncentrationslägret Buchenwald.

Det teoretiska ursprunget till Hilferdings tragiska utveckling var hans överdrivna fasthållande vid statens självständiga roll och hans därmed sammanhängande bristande förståelse av den borgerliga statliga byråkratins klasskaraktär. Där var han inspirerad av Kautsky, som i en kommentar till den tyska socialdemokratins program från Görlitz 1921 skrev: "Mellan epoken med ett rent borgerligt-demokratiskt styressätt och epoken av rent proletära stater ligger en period där den ena övergår i den andra. Det motsvaras av en politisk övergångsperiod där regeringen i allmänhet kommer att ta formen av en koalition." Också när "rent" borgerliga eller socialdemokratiska regeringar blir "demokratiskt" inrättade så kan de bara fungera genom att tolerera den andra sidan – ett klart rättfärdigande på förhand av "samförstånds"politiken om det någonsin funnits!³⁴

Efter erfarenheterna i februari 1934 är det knappast nödvändigt att vederlägga Kautskys uppfattning att hans österrikiska vänner "förfogade över" ("verfügt") armén eller att bemöta hans uppenbara sammanblandning av statsform, regering och statens klasskaraktär. Det slående är hans systematiska rättfärdigande av att kväsa arbetarnas egen aktivitet och självorganisering, inklusive att slå ner strejker under "socialismen".

På ett sätt som i stora drag förebådade de stalinistiska och poststalinistiska ideologierna, försvarade Kautsky öppet behovet av omfattande byråkratier. Han såg faktiskt den verkställande statsmaktens oberoende och samlandet av makten att fatta beslut på några få händer som ett av civilisationens och den historiska utvecklingens viktigaste framsteg, den stora fördelen med arbetsdelningen.³⁵ Arbetare som gick mot denna "medlar"roll antogs företräda sina inskränkta företagsintressen mot de organ som förkroppsligade "hela samhällets gemensamma intressen".³⁶ Denna sammansmältning mellan den borgerliga och den byråkratiska ideologin kulminerar i ett rättfärdigande av de sociala ojämlikheterna – och det hade varit underligt om den inte hade gjort det.³⁷

Detta sätt att argumentera saknar helt en förståelse av de "verkställande statliga organens" klasskaraktär. Byråkratins oberoende från verkliga klassintressen upphöjs till en trosartikel, trots den överväldigande mängden historiska bevis på motsatsen.

Den unga Hilferding delade inte dessa åsikter, varken i *Finanskapitalet* eller i sina skrifter från 1918-21. Men sedan han åter hade anslutit sig till SPD tog han över hela rubbet och utvecklade dem på ett mycket mer raffinerat sätt än vad Kautsky någonsin gjorde. Han kunde inte skilja de parlamentariska styrkeförhållandena mellan klasserna från statsapparatusens existens och formulerade tesen att politiska partier (det vill säga parlamentarisk demokrati) hade blivit "ett oundgängligt element i varje modern stat... Följaktligen är alla partier nödvändiga delar i staten, precis som regeringen och administrationen."³⁸ Vi får inte glömma att Hilferding skrev dessa rader när socialister hade exemplet med Mussolinis diktatur framför sina ögon!

33 Hilferding, "Staatkapitalismus oder totalitäre Staatswirtschaft" ("Statskapitalism eller totalitära statliga företag?"), i Armin Hetzer, red, *Dokumente der Arbeiterbewegung*, Bremen 1977. Denna artikel publicerades första gången i den mensjevikiska tidningen *Sotsialisticheskij Vjestsnik*, nr 8, 25 april 1940, och polemiserade mot Trotskijs uppfattning att det var byråkratin som härskade i Sovjetunionen. Men Hilferdings argument att det var "staten" som styrde undviker frågan. Ty hur kan man skilja staten från de som utgör den och som leder statsapparaten?

34 Karl Kautsky, *Die proletarische Revolution und ihr program*, Berlin 1922, s 106, 101.

35 *Ibid*, s 130.

36 *Ibid*, s 158.

37 Givetvis är det administrativt, direktörs- och vetenskapligt arbete som får bättre lön under Kautskys "socialism" än under kapitalismen, av det skenbart riktiga skälet att ingen annars skulle vilja utföra ett så krävande arbete. Men är det inte ojämligt *mindre* nervpåfrestande och hälsovådligt än en gruvarbetares arbete, och *mer* angenämt och stimulerande än en renhållningsarbetares eller byggnadsarbetares arbete? Varför ska då dessa arbeten ha en fjärdedel så hög lön som höga chefer, tekniker och vetenskapsmän?

38 Hilferding, "Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik" ("Socialdemokratins uppgifter i republiken"), i *Protokolle über die Verhandlungen des Sozialdemokratischen Parteitags in Kiel vom 22. bis 27. Mai 1927*, s 220.

De politiska konsekvenserna av detta teoretiska misstag skulle bli katastrofalt. Den tyska socialdemokratins främsta svar på nazisternas uppkomst var att hoppas på och vädja till statsapparaten att den skulle ingripa mot fascisternas våld och ”laglöshet”. Det är inte bara arméns, polisens och statsförvaltningen högsta skikts klassursprung, intressen och fördomar som ligger bakom att de av nödvändighet enar sig med storfinansen mot arbetarna under förhållanden av hårda sociala spänningar på gränsen till inbördeskrig. Det motsvarar också den ämbetsmässiga karaktären på deras tänkande om världen. Polisofficerarna finns till för att försvara ”lag och ordning”, som i det borgerliga samhället är kapitalistisk lag och ordning för att skydda privategendomen. Arméofficerare är upplärda att försvara ”fosterlandet” (det vill säga den kapitalistiska staten) med hjälp av vapen. Under dessa förhållanden, skrev Trotskij:

[återspeglar] [s]tämningarna bland officersmajoriteten... de reaktionära stämningarna bland landets härskande klasser, men i mycket mer koncentrerad form... Fascismen imponerar på officerarna eftersom dess paroller är bestämda och på grund av att den är redo att lösa de svåra frågorna med hjälp av pistoler och kulsprutor. Det finns många rapporter om banden mellan de fascistiska banden och armén, både via reservofficerare och stamanställda och ändå känner vi bara till en liten del av det som händer i verkligheten.³⁹

Det faktum att dessa skikt i Tyskland föredrog ett block med nazisterna framför att försvara arbetarörelsens demokratiska rättigheter ignorerades systematiskt i socialdemokratins tänkande. De på varandra följande slagen, inklusive von Papens kupp, möttes med reträtter eller kapitulationer utan kamp. På så sätt öppnades vägen för Hitler att ta makten utan att behöva möta något organiserat motstånd.⁴⁰

Kombinationen av teoretiska misstag och politisk kapitulation fick sin höjdpunkt i Hilferdings påstående att socialdemokratins främsta förtjänst var att den framgångsrikt lyckades förhindra en överenskommelse mellan statsapparaten och nazisterna. Olyckligtvis publicerades den ledarartikel där han argumenterade kring denna punkt i SPD:s tidning *Die Gesellschaft* i januari 1933, när Hindenburg just hade uppmanat Hitler att ta makten.

Hilferdings teori om staten innehöll två andra sammanknyttade begrepp: den politiska lönen och den organiserade kapitalismen. Priset på konsumtionsvaror och reallönernas nivå antogs *bestämmas* av politiska styrkeförhållanden och således i huvudsak av parlamentariska valresultat.⁴¹ (Hilferding nämnde visserligen också den utomparlamentariska klasskampen, men bara som en eftertanke utan någon roll i resonemanget.) På ett mer övergripande sätt härskade inte värdelagen längre under den nya ”organiserade kapitalismen”, inte ens när det kommer till kritan eller på lång sikt. De alltmer centraliserade företagen trängde alltmer in i den allt starkare staten och vice versa. Han gick så långt som att säga att ”den organiserade kapitalismen innebär i själva verket att den kapitalistiska principen om fri konkurrens ersätts av den socialistiska principen om planerad produktion.”⁴²

Den logiska slutsatsen var att ett sådant system med en statligt styrd ekonomi som upphävde det kapitalistiska produktionssättets alla viktigaste rörelselagar och inre motsättningar inte längre kunde beskrivas som kapitalism. Och om ”statligt styre” förenades med despotism – det vill säga med att de demokratiska friheterna avskaffades – då skulle lönarbetarna förvandlas till statliga slavar som var helt oförmögna att befria sig själva eller kämpa för socialismen.⁴³ Hans personliga tragedi

39 L Trotskij, *Om Frankrike*, på marxistarkiv.se, s 49.

40 Om *Reichswehr* under en tid tvekade inför framtidsutsikten av en nazistisk diktatur så berodde det inte på något principiellt motstånd utan på att den inte var säker på hur arbetarklassen skulle reagera. Så fort SPD- och KPD-ledningarnas fega politik blev uppenbar så gav den Hindenburg grönt ljus att uppmana Hitler att bilda regering.

41 Hilferding, rapport från 1927, s 219.

42 *Ibid* s 218. På många sätt kan vi betrakta Hilferding – tillsammans med Bucharin och hans uppfattning om ”statliga monopolistiska truster” – som en verklig föregångare till det stalinistiska begreppet ”statlig monopolkapitalism” som blev populärt efter Andra världskriget.

43 Hilferding gav faktiskt massorna skulden för fascismens seger (och även underförstått stalinismen). 1935 skrev han

sammanfattas i en påstådd historisk tragedi för mänskligheten.

Otto Bauers teorier om övergången till socialismen utgick från en ståndpunkt som liknade Hilferdings 1918-19, även om han då politiskt stod till höger om honom. Bauer utnyttjade två ”objektivistiska” argument för att förklara varför arbetarklassen inte kunde ta makten i Österrike. För det första: även om det skulle vara möjligt i Wien och några andra städer, så var arbetarna i minoritet i resten av landet och en socialistisk regering skulle bli avskuren från landsbygden och dess livsmedelstillgångar. För det andra var Österrike precis som Tyskland beroende av import av livsmedel och råvaror så att Storbritannien och USA kunde utnyttja sin kontroll över haven för att genomdriva en blockad och svält. De brittiska och amerikanska proletariaten var inte beredda att förhindra det från att hända. Med andra ord: revolutionen var omöjlig därför att de ekonomiska förhållandena i Österrike och de politiska förhållandena i väst ännu inte var mogna för den.

Men denna fatalistiska inställning till frågan om statsmakten fick en märklig och oväntad vändning som efter 1920 skulle ställa Otto Bauer en bra bit till vänster om Hilferding. Socialdemokratin, hävdade han, skulle kämpa för och säkra en absolut majoritet i parlamentet, som sedan kunde användas för att försöka erövra statsmakten. Men man måste inse att borgarklassen just av denna orsak alltmer skulle vända sig mot de borgerligt-demokratiska institutionerna.⁴⁴ Otto Bauer skrev utkastet till Linzprogrammet från 1926, som uttryckligen sa att socialdemokratin inför en reaktionär kupp skulle vara beredd att gå över till proletariats diktatur. Dessutom skulle den beväpna sig själv och arbetarklassen inför denna eventualitet, en sorts vapenjämlighet mellan den svaga armén och arbetarnas *Schutzbund* som redan 1918 hade påtvingats borgarklassen.⁴⁵

Men när det verkligen gällde visade sig detta perspektiv vara enbart ord. 1927 inledde borgarklassen sin utdragna ”kalla kupp”, precis som Bauer hade förutsett. Arbetarna svarade med ett spontant massuppror i Wien. Det socialdemokratiska statsrådet undertryckte arbetarna och dödade dussintals av dem. *Schutzbund* drogs ut ur staden, istället för att föras in i den för att försvara de obehäpnade upprorsmakarna.

Arbetarna kände sig oerhört lurade och förvirrade när borgarklassen skärpte sitt förtryck och systematiskt monterade ner alla de erövringar som hade gjorts 1918-19 och därefter. Socialisterna hängde upp alla sin förhoppningar på valresultaten. Otto Bauer förhärligade reträtten genom att säga att han hade räddat landet från inbördeskrig. Men när inbördeskriget verkligen bröt ut i februari 1934 under värsta tänkbara förhållanden, då hade initiativet helt överlämnats i händerna på fienden. Och för att sätta kronan på verket försökte sedan Bauer göra arbetarna ansvariga för nederlaget genom att argumentera att massarbetslösheten hade försatt dem ur stridbart skick.⁴⁶ Att de hade varit beredda att kämpa 1927, att generalstrejken som misslyckades 1934 skulle ha varit framgångsrik 1927, att han själv bar huvudansvaret för att den hindrades under den verkliga klasskampens höjdpunkt – allt detta glömdes tanklöst bort. Återigen visade sig illusionen att statsapparaten på något sätt inte skulle våga agera mot den organiserade arbetarrörelsens makt vara starkare än alla

i ett brev: ”Sanningen är den att massorna hängde upp sig på Hitler (och inte bara Tyskland). Beklagansvärt ansatta blev arbetarna, förvisso de flesta av dem, en besvikelse.” Brev till Paul Hertz, 17 januari 1935, citerat i Cora Stephen, red, *Zwischen den Stühlen: Oder über die Unvereinbarkeit von Theorie und Praxis: Schriften Rudolf Hilferdings 1904 bis 1940*, Västberlin 1982, s 279. Alla uppgifter som idag finns tillgängliga visar att denna bedömning var helt felaktig. Under de avgörande månaderna 1932 och 1933 ville de tyska arbetarna desperat agera mot nazisterna. Det var ledarna som vägrade kämpa, på grund av organisationsfetischism, parlamentarisk kretinism, illusorisk opportunist eller rätt och slätt rädsla för masskamp.

44 Otto Bauer, ”Rätediktatur oder Demokratie” (”Rådsdiktatur eller demokrati”) (mars 1919) och ”Weltrevolution” (”Världsrevolution”) (maj 1919), båda i *Werksausgabe*, bd 2, Wien 1976; ”Kapitalherrschaft in der Demokratie” (”Kapitalets beskydd inom demokratin”) (1928) i *Werksausgabe*, bd 9, s 202 f, och ”Die illegale partei”.

45 Det visar hur gynnsamma styrkeförhållandena hade varit för proletariats i november 1918 – och hur lätt det hade kunnat ta makten.

46 O Bauer, ”Der blutige 15. Juli” (”Den blodiga 15 juli”) och ”Die politische und wirtschaftliche Lage Oesterreichs” (”Det politiska och ekonomiska läget i Österrike”), i *Werksausgabe*, bd 3; ”Die illegale partei”, s 381-82.

teoretiska insikter.

4. Byråkratierna i tredje världen

Efter Andra världskriget uppstod i en rad länder i den så kallade tredje världen en oemotståndlig strävan efter modernisering och industrialisering för att motverka misären och kolonialismens ojämlikheter. För de icke-proletära krafterna var det av livsavgörande vikt att hindra dessa strävanden från att övergå i en socialistisk revolution – som det gjorde i Kina – och avleda dem i kanaler som var förenliga med det borgerliga samhället. Men varken imperialismen eller de inhemska härs-kande klasserna (halvfeodala och/eller kapitalistiska) kunde eller var villiga att påbörja en omfattande och konsekvent industrialisering. Under dessa förhållanden var det staten – antingen under ledning av kapitalistiska krafter (Argentina, Indien, Mexiko, Brasilien, Sydkorea) eller småborgerliga krafter (Egypten, Irak, Syrien) – som inledde processen av storskalig primitiv ackumulation av industrikapital, i varierande grad i symbios med eller tillfällig motsättning till imperialismen.

Denna inriktning ledde till en enorm tillväxt av den statliga och parastatliga byråkratin. Och under lång tid var det ofta den militära byråkratin som spelade huvudrollen – med det mest framstående exemplet i Indonesien efter kuppen 1965.

Till stor del upprepade dessa byråkratier den historiska funktion som den absoluta monarkin en gång hade haft i flera europeiska länder, nämligen att gynna industrin. Med tanke på karaktären på dagens teknologi och industrins storlek var de kapital som staten kontrollerade kvalitativt större än de på 1700- eller början av 1800-talet. På samma sätt var antalet byråkrater proportionellt mycket större i jämförelse med något som någonsin har funnits i Europa, och de hade avgjort mycket större tyngd i ”det civila samhället”.

Icke desto mindre måste de stora likheterna betonas. I alla dessa samhällen härskade fortfarande pengarna – till och med i Nassers Egypten, som troligen var den mest avancerade form av ”statifiering” som småbourgeoisin har lett. När pengarna styr är ackumulationen av privata förmögenheter i det långa loppet den grundläggande drivkraften för alla mäktiga aktörer på det politiskt-ekonomiska området. Att plundra statskassan och enskilda medborgare blir en källa till oerhörda rikedomar, där de mest kända exemplen är familjen Trujillo i Dominikanska Republiken, klanen Marcos i Filippinerna, Somoza i Nicaragua och familjen Mobutu i Zaire. Rikast av alla har sannolikt familjen Pahlavi i Iran varit. Oljeschejkernas rikedomar i Saudiarabien, Kuwait och Förenade Arabemiraten – liksom sultanen av Brunei, som har namn om sig att vara jordens näst rikaste familj – är ett specialfall där det inte finns någon egentlig skiljelinje mellan ägandet av landets naturtillgångar, de offentliga finanserna och den härskande familjens privata egendomar.

Men uppkomsten av byråkratier i den tredje världen är ingalunda bara frågan om en handfull korruperade härskande kretsar, inklusive militären.⁴⁷ Statens enorma tillväxt och dess grepp om det moderna ekonomiska livets viktigaste sektorer är ett utbrett fenomen, liksom toppbyråkraternas inneboende drift att ackumulera privat kapital. Även om man ersätter de mest korruperade grupperna med andra politiska krafter så skulle det inte förändra den grundläggande dynamiken så länge det borgerliga samhället och förmögenheterna är förhärskande. Iran efter ayatolla Khomeini är ett utmärkt exempel i detta avseende.

Det som verkligen påverkar den allmänna tillväxten av byråkratierna i tredje världen är kapital-ackumulationens egen långsiktiga logik. När den privata ackumulationen av kapital – huvudsakligen genom stöld av offentliga tillgångar och korruption – når över en viss tröskel så hamnar ekonomisk ”liberalisering” och privatisering på dagordningen, och den statliga sektorns tyngd minskas gradvis. Trycket från den kapitalistiska världsmarknaden verkar i samma riktning.

47 Ett av de mest slående exemplen på en militär som berikade sig privat var den indonesiska general som ledde oljebolaget Pertamina, och som sägs ha samlat på sig (det vill säga i grund och botten försnillat) en halv miljard dollar.

Det uppstår ett nytt "maktblock" som knyter de "nationella" privata monopolen, de statliga byråkratierna (inklusive de militära) och det internationella kapitalet allt närmare varandra. Brasilien är det mest entydiga exemplet på denna tendens.

Ett oundvikligt drag i denna process är en omstrukturering eller uppskiktning av tredje världens byråkratier. Delar av toppskikten omvandlar sig till superrika privatkapitalister. Andra förblir byråkrater i ordets traditionella mening. Mellan- och de understa skikten, vars levnadsstandard har en benägenhet att tappa sitt relativa försprång eller till och med sjunka i absoluta siffror, smälter gradvis samman med "manschettarbetarna" på samma sätt som i de imperialistiska länderna.

Sedan Peronistregimens glansdagar i Argentina i början av 1950-talet har alla dessa fenomen varit ämne för betydande debatt och diskussioner, inklusive bland ekonomer, sociologer och politiska vetenskapsmän som i en eller annan mån varit inspirerade av marxismen. Speciellt den berömda "beroendediskussionen" på 1960- och 1970-talen riktade in sig på frågan om den internationella imperialismen och tredje världens länders beroende av den utgjorde ett absolut hinder för en modernisering/industrialisering. De mest radikala talesmännen för denna teori var Raul Mario Marini och André Gunder Frank, som kallade tredje världens härskande klasser för "trasbourgeoisier".

Historien har numera till stor del avgjort denna fråga. Det finns inget tvivel om att ett antal tidigare halvkoloniala länder har lyckats omvandla sig till halvindustrialiserade beroende länder.⁴⁸ Förvisso tillhör bara en relativt liten minoritet av tredje världens länder idag denna kategori, och även för dessa är det teknologiska och ekonomiska (kredit-) beroendet större än någonsin. Men det är uppenbart att länder som Brasilien, Sydkorea, Taiwan och till och med Indien inte längre är "halvkolonier" i den mening som begreppet användes av marxister från början till mitten av 1900-talet. I dessa länder domineras inte den nationella kapitalackumulationen av utländskt kapital. Inte heller är den underordnad imperialismens intressen.

Det är just i detta sammanhang som vi måste betona de statliga byråkratiernas roll. De hamnar ofta i konflikt med de traditionella privatkapitalisterna. Men deras egen borgerliga natur visar sig klart i den statliga sektorns funktion som långsiktig initiativtagare och understödare av en "ny" privatkapitalistisk sektor.

5. Byråkratierna i stora kapitalistiska företag

Kapitalets koncentration och centralisering är en av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande rörelselagar, och leder till att den främsta organisatoriska formen blir enorma privata företag. Under den "klassiska" monopolkapitalismen uppstod de först på nationell grundval. Under den senkapitalistiska perioden har de i allmänhet utvecklats som multinationella eller transnationella bolag.

Stora industriella, handels- och finansiella sammanslutningar ger undantagslöst upphov till stora interna apparater för samordning, förlikning, övervakning och kontroll.⁴⁹ För att sköta så enorma organisationer måste enskilda företagare eller små bolagsstyrelser delegera makten. Förvaltningen delas upp mellan olika grenar och undergrupper, var och en med sin egen rangordning, och för att samordna dem krävs ännu fler verktyg för att utbyta information. Det samlas hela tiden alltmer papper och för att hantera dem behövs i sin tur allt större personalstaber, också de med sin egen rangordning.

48 Se E Mandel, "Pays semi-coloniaux et pays dominés semi-industrialisés" ("Halvkoloniala länder och dominerade halvindustrialiserade länder"), i *Quatrième Internationale* 13/3, april 1984. I vår diskussion här bortser vi från de politiska och sociala drivkrafter som ligger bakom de härskande maktblockens "moderniserande" delar i de halvindustrialiserade länderna – faktorer som emellertid inte ska underskattas.

49 Det finns en omfattande litteratur om detta ämne. Se bland annat Marshall Dimock och John Hyde, *Bureaucracy and Trusteeship in Large Corporations*, TNEC study nr 11, Washington 1940; William F Whyte, red, *Industry and Society*, New York 1946; William E Moore, *Industrial Relations and the Social Order*, London 1946.

Denna trend sammanfattas i den ständiga tillväxten av ”tjänstemanna-” och i synnerhet administrativ personal, till skillnad från de egentliga ”produktionsarbetarna” inom industrin (se tabell 5), även om man också ska ta hänsyn till andra fenomen som den kraftiga ökningen av arbetsproduktiviteten i den direkta produktionen.

Tabell 5 Produktions- och administrativa arbetare inom tillverkningsindustrin i USA

	<i>Produktionsarbetare</i>	<i>Administrativa arbetare</i>	<i>Förhållandet A/P*</i>
1947	11.918.000	14.294.000	0,20
1954	12.372.000	15.645.000	0,26
1958	11.907.000	15.381.000	0,29
1963	12.232.000	16.235.000	0,33
1967	13.957.000	18.496.000	0,32
1972	13.528.000	19.029.000	0,41
1977	13.691.000	19.500.000	0,42
1983	12.241.000	18.166.000	0,48

* Förhållandet A/P är kvoten mellan rent administrativ personal (inte alla tjänstemän) och produktionsarbetare.

(Källa: Meyer, Stevenson och Webster, s 37.)

Det som kännetecknar de privata företagens byråkratier är, precis som för de statliga byråkratierna, deras karaktär av ekonomiska hybrider. De består varken av kapitalägare som är personligt indragna i att maximera profitterna eller direkta producenter av varor eller tjänster till slutkonsumenterna eller andra företag. De utför en förmedlande funktion mellan dessa den ekonomiska verksamhetens två ytterligheter. Men personalens främsta intresse är att behålla sina jobb och se till att göra karriär – en helt annan drivkraft än den som driver konkurrerande företagare eller produktionsarbetare som kämpar om fördelningen av mervärdet. Det är ingen slump att begreppet ”kontorspolitik” har myntats för att beskriva den speciella formen av byråkratisk ”konkurrens”,⁵⁰ och inte heller att de mest ambitiösa byråkraterna inom de stora företagen har blivit kända som ”arbetsnarkomaner”.

Hänger framväxten av företagens byråkratier samman med aktiebolagen och åtskiljandet mellan ägande och förvaltning?⁵¹ Det anser vi vara ett tveksamt argument. Företag av juridiskt privat karaktär är lika byråkratiserade som börsnoterade företag. Mycket viktigare än den juridiska formen är behovet för stora företag att skapa en speciell apparat för att utföra funktioner som till en början kunde genomföras av ägarna eller en liten grupp toppchefer. Det nödvändiga mångfaldigandet av funktioner medför att makten måste delegeras.

En av de mest slående bristerna hos Ludwig von Mises' teori om byråkratin – som vi kommer att diskutera i detalj i kapitel 5 – är hans uppfattning att byråkratins tillväxt i de stora privatföretagen beror på inflytandet och trycket från statliga ekonomiska regleringar. Det stämmer uppenbarligen inte för de gamla amerikanska monopolerna som Standard Oil och US Steel, som växte fram innan det fanns någon betydande ekonomisk lagstiftning eller statliga ingripanden. Och trots att sådana ingripanden är mycket mer omfattande i Sverige än i Schweiz är det ingen skillnad på byråkratiseringens omfattning i schweiziska bolag som Nestlé eller Ciba-Geigy, å ena sidan, och svenska företag som Volvo, Asea eller SKF å den andra.

I själva verket hänger tillväxten av de privata företagens byråkratier nära samman med företagens ökande storlek. Den står också i förhållande till framväxten av ”vetenskapliga ledningar” och ”en

50 Se till exempel William H Whyte, *The Organization Man*, New York 1956.

51 Detta har bland annat hävdats av Robert A Brady, i *Business as a System of Power*, New York 1943.

vetenskaplig organisering av arbetet” – det vill säga till Taylors och Gulicks tekniker och ideologier.

Det är talande att den framtida amerikanska presidenten Woodrow Wilson medan han fortfarande var politisk vetenskapsman försökte tillämpa företagsadministrativa principer på den offentliga administrationen. Vi skulle faktiskt delvis kunna vända på von Mises' teori. Åtminstone i USA berodde den offentliga administrationens tillväxt ända fram till New Deal och återigen från och med 1950-talet på försöken att göra den mer ”affärsässig” och mer ”kostnadseffektiv”, snarare än att regeringsorganen utvidgade de ekonomiska reglerna.

Det finns en betydande växelverkan under utvecklingen av de offentliga och privata byråkratierna. Statens tillväxt under den mogna och senkapitalismen går hand i hand med ökande skatter, som delvis tynger de privata företagen. Skattelagstiftningen blir alltmer komplicerad och strikt så att bokföring och finansiella knep – utöver deras ursprungliga funktion att hålla reda på kostnader och vinster – alltmer måste ägnas åt att undvika eller smita undan från skatter. Det utvecklas undergrupper till privatföretagens byråkratier, inklusive juridiska rådgivare, med just det målet i sikte.

En annan aspekt är närmare knuten till den faktiska produktionsprocessen. Delar av den privata företagsbyråkratin befinner sig inte på kontoret utan på verkstadsgolvet, eller mellan kontoret och verkstadsgolvet. Denna ”industribyråkrati” som den har kallats, omfattar de arbetsledare som till skillnad från de traditionella förmännen inte är direkt knutna till produktionen utan har till uppgift att utöva en strängare kontroll över arbetarna på verkstadsgolvet.⁵² De är betydligt fler på de traditionella fabrikerna (speciellt de med löpande band) än vad man i allmänhet antar.

Dessutom har många av de nyliberala och nykonservativa kritikerna av byråkratin kraftigt underskattat hur betydelsefull denna tillsynsfunktion är inom företagsbyråkratin tendentiella tillväxt. Den är intimt knuten till behovet att styra och kontrollera de direkta producenterna som, vilket vi har hävdats upprepade gånger, är kärnan i både det kapitalistiska och stalinistiska sättet att organisera arbetet. Taylor, som ”uppfann” formeln om vetenskaplig förvaltning, talade klartext när han diskuterade beslutshierarkins karaktär. Dess enda syfte var att öka sannolikheten för att arbetarna skulle vara mer medgörliga, genom att införa strikt definierade och uppmätta uppgifter som skulle minska deras möjlighet till självstyre inom arbetsprocessen.

30 år senare handlade det om att begränsa de kampvilliga fackliga kämparnas självstyre på verkstadsgolvet, under förevändning att inte undergräva USA:s ”krigsansträngningar” – en politik som de stalinistiska fackföreningsmedlemmarna aktivt var i maskopi med. Harry Schulman i Nationella krigsarbetsdepartementet [National War Labor Board] skrev lika otvetydigt:

Varje företag både i en kapitalistisk och socialistisk ekonomi kräver personer med makt och ansvar som håller igång företagen... Denna makt ligger hos Arbetsledningen [Schulmans stora bokstav]. Den måste ligga där eftersom ansvaret för produktionen ligger där och ansvaret måste åtföljas av makt.⁵³

Och två årtionden senare motiverades övergången till halvautomatisering i fabrikerna med hjälp av numeriskt kontrollerade maskiner – den första fasen i den tredje teknologiska revolutionen – ännu en gång av företagarnas (kapitalisternas) försök att bryta maskinarbetarnas makt inom metallindustrin. Som David F Noble säger i sin utomordentliga bok *Forces of Production* (Produktivkraft):

Således förblev universalmaskinerna grunden till metallarbetet, och trots ingenjörernas och den vetenskapliga ledningen ansträngningar *härskade maskinisten där*.

Det blev alltså maskinautomatiseringens avgörande utmaning: hur man skulle få en universal-maskin att fungera av sig själv (det vill säga fungera automatiskt i enlighet med föreskrivna

52 Alvin A Gouldner, *Patterns of Industrial Bureaucracy*, Glencoe, Illinois 1954.

53 Citerat i Nelson Lichtenstein, *Labors's War at Home: The CIO in World War II*, Cambridge 1982, s 179.

instruktioner från ledningen, utan att arbetarna behövde ingripa)...⁵⁴

Noble fortsätter och formulerar en mer övergripande tes:

I själva verket kommer de ”objektiva experterna” till arbetet med samma förutfattade meningar som andra, framtvingade av det ”tekniska klimatet”, kulturella vanor, karriärhänsyn, intellektuell entusiasm, institutionella motiv och tyngden hos en tidigare och parallell utveckling – för att inte nämna projektledningens och dess försvarares prestandaspecifikationer... Kort sagt är begreppen ”ekonomisk genomförbarhet” och ”teknisk livsduglighet” i själva verket inte alls några ekonomiska eller tekniska kategorier – som vårt ideologiska arv antyder – utan politiska och kulturella kategorier.⁵⁵

Detta är långt ifrån Max Webers axiom om ”teknologiska restriktioner”. Men det är en mycket mer realistisk beskrivning av hur det borgerliga samhället faktiskt fungerar.

6. ”Byråkratisering av världen”?

I detta sammanhang har det uppstått teorier om en så kallad ”direktörsklass” med en egen rangordning och gemensam mentalitet eller till och med ett ”klassmedvetande” som är väldigt lik sovjetbyråkratins. Därifrån är det lätt att dra slutsatsen att hela världen genomgår en byråkratisering – som också författare som Burnham och i viss mån Galbraith har närmat sig.⁵⁶ Men empiriska data visar raka motsatsen. De privata företagens byråkratier har inte tillräckligt stark sammanhållning för att ens tillfälligt kunna handla som en kollektiv samhällskraft jämförbar med kapitalist- eller arbetarklassen. Inre konkurrens väger mycket mer än gemensamma intressen. H Kaufman skriver angående den amerikanska federala byråkratin:

Den federala byråkratin är en samling så olikartade, ofta motstridiga och motsägelsefulla, fientliga intressen att många av dess delar bromsar och neutraliserar varandra. Som ett resultat av dessa splittringar, rivalitet och motsatta uppgifter och intressen, är de andra byråkraterna ett av de viktigaste hindren för att byråkraterna ska få en dominerande makt.⁵⁷

Och om det gäller den borgerliga statens byråkrati så hur mycket mer giltigt är det inte för de privata företagens byråkrati i sin helhet. Denna helhet existerar i själva verket bara som en statistisk siffra. Den har ingen konkret samhällelig tillvaro och därmed ingen sociologisk betydelse. Det beror i stor del på dess ekonomiska beroende av kapitalet, men återspeglar också hur tätt sammanflätad den är med det borgerliga samhällets övergripande struktur.

De privata företagens byråkratier är organiserade hierarkiskt på ett sådant sätt att de olika skiktens samhällsställning och åskådning alltmer knyts till de olika samhällsklasserna. Toppcheferna kommer att försöka sammansmälta med kapitalistklassen och inte föra ”klasskrig” mot storbourgeoisin. Mellanskikten kommer att ha en tendens att förena sig med medelklassen i allmänhet. Och trots de oerhörda hindren och tidsluckorna mellan olika kapitalistiska länder kommer företagsbyråkrater på låg nivå – som i själva verket bara är manschettarbetare – att gå i riktning mot att sluta sig samman i fackföreningar och närma sig den organiserade arbetarrörelsen som sådan. Det är faktiskt just den stora tillväxten av antalet ”manschett”arbetare inom de privata bolagen som tenderar att övervinna det främsta hindret på denna väg – nämligen personlig konkurrens och karriärism. När manschettarbetarnas löner blir mindre beroende av den egna situationen och blir mer knutna till de allmänna

54 David F Noble, *Forces of Production*, New York 1984, s 81. Vår kursivering.

55 *Ibid*, s 145.

56 Begreppet själv är titeln på en välkänd bok av Bruno Rizzi som första gången publicerades privat på franska 1939. B Rizzi, *The Bureaucratization of the World*, London 1985. Vad gäller Galbraith se hans uppfattning om ”teknostuktur” i *Den nya industristaten*, Stockholm : Wahlström & Widstrand, 1969.

57 H Kaufman, ”Fear of Bureaucracy: A Raging Epidemic” (”Rädsla för byråkratin: en grasserande epidemi”), i *Public Administration Review*, 1981, nr 41, s 5-6.

förhållandena på arbetsmarknaden så blir det uppenbarligen lockande att bilda fackföreningar utifrån sina omedelbara ekonomiska intressen.

I sin banbrytande bok *Limits to Bureaucratic Growth* (Gränserna för byråkratins tillväxt) argumenterar Meyer, Stevenson och Webster på ett övertygande sätt att byråkratierna har en benägenhet att ge upphov till snabbt växande ”underbyråkratier” som inte kan anpassa sig till den föränderliga verkligheten och vilka den byråkratiska strukturen har en tendens att tappa kontrollen över.⁵⁸ De kunde ha lagt till att det i detta avseende är en avsevärd skillnad mellan byråkratierna i privata företag och de i de borgerliga staterna och de postkapitalistiska samhällena – och att det beror på de senares officiella karaktär.

De privata företagens byråkratier måste ha till funktion att förverkliga profiterna och gynna strävandena efter vinstmaximering. En tillväxt av byråkratiska underorgan som urholkar vinsterna kommer förr eller senare att stoppas: till och med ärelystna direktörer blir avskedade om de inte gör sitt.

Det gäller dock inte statliga byråkratier, varken i öst, väst eller syd. Även där finns naturligtvis en gräns för hur mycket de kan växa. Den allt större börda de lägger på ekonomin i sin helhet kan ”döda gåsen som värper guldägg” – det vill säga orsaka ett sammanbrott för de offentliga finanserna eller till och med (särskilt i de postkapitalistiska samhällena) hota produktionen och distributionen av varor. Men eftersom deras funktion är mycket mindre klart definierad och mätbar än i fallet med privata företag, så kommer det att bli en mycket mer långvarig och mödosam uppgift att bromsa dåligt fungerande undersystem eller skära ner det byråkratiska systemet i sin helhet.

7. Den motsatta logiken hos direkt tilldelning av resurser och vinstmaximering

Det finns en annan djupare orsak till varför det inte kan uppstå en ”direktörsklass” som härskande klass i det kapitalistiska samhället. De statliga och privata byråkratiernas intressen kan inte sätta sig över kapitalistklassens intressen utan att ifrågasätta dess ekonomiska och politiska makt. Ty under kapitalismen skiljer sig inte de sätt och medel med vilka byråkratierna fungerar ekonomiskt från de som får företagen att överleva och blomstra eller börja förfalla och gå under. De två kan inte leva sida vid sida på samma nivå. Den förra måste underordnas den senare för att inte kapitalismen själva ska försvinna.⁵⁹

De kapitalistiska byråkratierna finansieras med hjälp av direkta, på förhand tilldelade resurser. Deras system är ett förmedlingssystem. I början av varje år, eller flerårsperiod, anslår staten, kommunen eller bolagsbudgeten en viss summa pengar till löner och löpande utgifter åt den berörda byråkratin, som har ett uppenbart intresse att hålla kvar summan på samma nivå eller öka den jämfört med föregående år. Det finns inga bevekelsegrunder för att minska kostnaderna – tvärtom. Mot slutet av budgetperioden har byråkratierna faktiskt ett intresse av att ”spendera allt de kan” om utgifterna vid denna tidpunkt fortfarande ligger under anslagen. Drivfjädern är att upprepa eller öka kostnaderna utan hänsyn till vinsten, inte att minska kostnaderna för vinstens skull.

Denna i grund och botten icke-kapitalistiska logik rörande utgifterna gäller givetvis bara på högsta nivå. Längre ner i hierarkin har de anställda inte mer att säga om utgifterna än vanliga arbetare. Men de som kan bestämma kommer att tendera att handla som vi har beskrivit, och deras allmänna likgiltighet inför att skära ner kostnaderna kommer oundvikligen att sippra ner till skikten nedanför.

⁵⁸ *Limits to Bureaucratic Growth*.

⁵⁹ Den avgående ordföranden för de brittiska järnvägarna – som fortfarande antas vara ett allmännyttigt företag – förkunnade i början av januari 1990 i ett tal inför Transportinstitutet: ”Det är inte vår plikt att driva en samhällsservice som är angelägen – det är att driva en samhällsservice som är vinstgivande.” (*The Observer*, 14 januari 1990.) Denna politik har redan kostat många liv. Och den kommer att kosta många fler – och i det långa loppet kommer den ur vidare ekonomisk synvinkel (och ännu mer ur vidare social synvinkel) att leda till förluster som är avsevärt mycket större än de kortsiktiga vinsterna.

De beteendemönster, motiveringar och mentalitet som härrör ur logiken med tilldelning på förhand är inte med nödvändighet oansvariga utifrån hela samhällets synvinkel. Tvärtom kan de sammanfalla med den stora befolkningsmajoritetens intressen vad gäller offentliga utgifter som redan delvis grundas på principen att tillfredsställa behov: hälsovård, utbildning, kollektivtransporter, kultur, även en del utgifter till infrastrukturen. På alla dessa områden är fasta eller sjunkande anslag väldigt ofta socialt oansvarigt, och det motverkar också sitt syfte i ekonomiska termer. Om de anställda i de aktuella apparaterna utövar ett systematiskt tryck för att öka utgifterna så kommer det i allmänhet att ha gynnsamma resultat – även om man ska göra åtskillnad mellan rent administrativa kostnader eller rent slöseri å ena sidan, och utgifter i konsumenternas (befolkningsmassornas) direkta intresse å den andra. I vilken riktning detta tryck går kommer att bero på en mängd faktorer och en detaljerad analys av det går utöver ramen för denna bok.

De kapitalistiska byråkratiernas inbyggda tendens att säkra en ”utvidgad reproduktion” av sina budgetanslag gör dem också benägna att handla på ett sätt som gynnar deras egen tillväxt. Även det står i motsättning till vinstmaximeringens logik, som betraktar administrativa kostnader som en belastning (om än en oundviklig sådan) som sänker profitkvoten, och som under senkapitalismen visar en oundviklig tendens att öka.⁶⁰ En intelligent konservativ iakttagare, Cyril Northcote Parkinson, formulerade denna tendens för byråkratin att tillväxa i sin välkända ”lag”.⁶¹ Den oliktankande kommunistiska romanförfattaren från DDR, Stefan Heym, har uttryckt det i marxistiska termer som samhällseliga (först och främst materiella) intressen:

Tänk bara på en av dessa stackars människor vid sitt skrivbord, i sitt allra innersta medveten om hur överflödig han är – hur han dag efter dag sitter och måste rättfärdiga sin existens för hela världen, och visa att han har rätt att hämta ut sin inte ens låga lön. Vilka enorma uppgifter han måste utföra! Han måste utfärda den ena ordern efter den andra, delta i det ena mötet efter det andra, läsa igenom den ena rapporten efter den andra, och framförallt måste han multiplicera. Han måste komma högre för att inte knuffas ner från den position på vilken han klättrar uppåt. Om han är avdelningsledare måste han se till att bli departementschef. Men det kan han bara bli om han frambringar minst två nya avdelningar ur sin egen, var och en med en ny avdelningsledare som utfärdar fler order, deltar i möten, läser igenom rapporter och bygger underavdelningar och så vidare i all oändlighet.⁶²

I synnerhet under perioder med fallande profitkvot och ”kapitalvaloriseringskriser” (det vill säga under långa vågor med depressiva tendenser) gör man ihärdiga ansträngningar för att hindra denna utbredning och rationalisera de offentliga och privata administrativa utgifterna. Det återstår att se om den nuvarande åtstramningskampanjen kommer att lyckas i det långa loppet. Det har inte hänt tidigare.

Trots den allvarliga lönsamhetskrisen på 1930- och 1940-talen ökade de administrativa kostnaderna avsevärt både under den liberala ”New Deal”-regimen och under fascistiska eller fascistliknande diktaturer. Påtryckningarna från kapitalet och regeringarna om att hålla nere kostnaderna kan motverka men i grund och botten inte upphäva byråkratiernas naturliga benägenhet att handla i motsatt riktning. Bakom dessa skilda motiv och ståndpunkter ligger motstridiga samhällseliga intressen. Paradoxalt nog tvingas den borgerliga staten till sist anlita ännu fler övervakare och övervakare som kontrollerar övervakarna – det vill säga ytterligare ett skikt byråkrater – för att motverka byråkratins benägenhet att själv breda ut sig.

En utmärkt syntes av dessa motsägelsefulla trender kan återfinnas i det sätt på vilket dagens arméer fungerar och finansierar sig. Arméer är urtypen för budgetfinansiering på förhand. Men genom sitt eget upphandlingssystem är de också oupplösligt knutna till den profitinriktade kapitalistiska

60 Gillman utvecklade till och med en teori att högre kostnader för realiseringen av mervärdet har blivit ett permanent drag hos nutidens kapitalism. Se G M Gillman, *The Falling Rate of Profit*, London 1957.

61 C N Parkinson, *Parkinsons lagar*, Stockholm : Bromberg, 1993.

62 Stefan Heym, *Einmischung*, München 1990, s 226.

industrin. De militära byråkratierna beställer vapen från den privata industrin efter en hel del köpslående om priset och ”den fasta profitmarginalen som beräknas på självkostnad plus vinstprocent”. Företagen tenderar hela tiden att presentera starkt överdrivna siffror för att pressa upp sina marginaler. Militärbyråkratin försöker lika hårt att pressa ner dem, naturligtvis inte för att minska de totala utgifterna utan för att göra av med så mycket som möjligt på bästa möjliga affär. De skär ner vissa kostnader för att uppnå och befästa denna övergripande utgiftsökning i ett klimat där militärbudgeten måste rättfärdigas i parlamentet och inför allmänheten.

Med tanke på den oemotståndliga lockelse som rikedom och pengar har under kapitalismen och den sammanhängande tendensen till personlig korruption, så växer det fram en förfinad form av samverkan mellan de privata företagens, militärbyråkratins, de statliga administratörernas (inklusive lagstiftare och kommunala myndigheter) och till och med delar av den fackliga byråkratins intressen. De militära höjdarna kommer att pressa de privata företagen att sänka priserna medan dessa företag kommer att använda olika medel för att minska detta tryck, och då inte tveka att använda direkta eller indirekta mutor. Samtidigt kommer de själva att utöva påtryckningar – till exempel via speciella lobbygrupper – för att skaffa sig förmåner från politiker i samband med armékontrakt och till och med vad gäller prisnivåer. Sådana försök att förbigå den militära byråkratin kan mycket väl få stöd från lokala politiker som talar för speciella samhällen eller regioner där vapenproduktionen är belägen.

Bolagen öronmärker en del av profiten från detta upphandlingssystem för att påverka politikernas beslut och på så sätt skapa en i det närmaste perfekt återkoppling för sin egen utbredning. Att rekrytera militärtopparna till styrelsen efter att de har gått i pension sluter på ett snyggt sätt cirkeln. President Eisenhower – före detta general Eisenhower – myntade begreppet ”det militärindustriella komplexet” för att beskriva detta system. Men till skillnad från de industriella intressena så följer inte militärdelen någon logik att maximera vinsterna.

Liknande tendenser till byråkratisk självutbredning verkar i de postkapitalistiska samhällena, men det finns en avgörande skillnad. Åtminstone i de länder där de har monopol över makten kontrollerar de postkapitalistiska byråkratierna uttaget av merarbete på fabriksnivå och därmed också fördelningen av den samhälleliga merprodukten. Det finns ingen högre makt som de måste vika sig för på det ekonomiska området, även om man bör ta hänsyn till det delvisa trycket från värdelagen (till syvende och sist världskapitalismen).

Till skillnad från detta har de kapitalistiska byråkraterna, både de offentliga och de privata, en högre makt över sig: kapitalägarna. Oavsett om de handlar förnuftigt eller oförnuftigt ur egen synvinkel, eller utifrån de ”övergripande samhälleliga intressena” (i den mån det finns en sådan måttstock), så kommer de att straffas, degraderas eller till och med avskedas om de anses ha handlat mot företagets eller systemets intressen i fråga om produktionen och förverkligandet av profiterna. Än värre: de kommer att drabbas negativt om man måste minska deras antal (och kostnader) för att skydda den allmänna profitnivån.

Profiten överskuggar administrationens logik (”behov”). Och eftersom kapitalisterna kontrollerar både de mekaniska och mänskliga produktivkrafterna och resultatet av arbetet inklusive det samhälleliga överskottet, så finns det inget sätt för administrationen att tvinga dem att vidta åtgärder som är emot deras intressen. Etzioni uttrycker denna sanning i andra ordalag, men han drar samma slutsats:

i en fabrik måste de eliter som förkroppsligar produktionen eller profitmålen funktionellt talat vara mäktigare än de som representerar yrkes- eller konstnärliga värden. När de grupper som representerar sekundära mål (eller medel) är mäktigare än de som representerar de primära målen blir organisationen troligen ineffektiv: exempelvis kan en fabrik med en så dysfunktionell rangordning inom eliten skapa rejäla och väldesignade produkter men inga profiter.

Därför följer den övergripande regeln: ”En effektiv rangordning av eliten är när elitens uppbyggnad och rangordningen av mål (eller mål och medel) överensstämmer.”⁶³ Eftersom kapitalismen är ett system där man producerar för profit så följer att effektiva kapitalistiska byråkratier är sådana som respekterar och underkastar sig målet om vinstmaximering.

8. Max Webers alternativa teori om byråkratin

Marx och Engels utarbetade aldrig någon systematisk teori om byråkratin utan efterlämnade bara diverse analyser i sina skrifter. Men Max Weber utvecklade verkligen en sådan teori. Den har under de senaste årtiondena fått högt anseende och tas alltmer över i sin helhet eller i sin huvudinriktning inte bara inom akademiska kretsar i öst och väst utan också bland politiska ideologer av nästan varje riktning. Innehållet i Webers teori uttrycks bra i denna sammanfattning av Robert K Merton:

Som Weber pekar på innefattar byråkratin en klar uppdelning av enhetliga verksamheter som betraktas som kontorsplikter. Reglerna beskriver ett system av olika kontroller och sanktioner. Rollfördelningen sker på basis av tekniska kvalifikationer som fastställs med hjälp av formaliserade, opersonliga tillvägagångssätt (till exempel granskningar). Inom den hierarkiskt uppbyggda maktstrukturen styrs de ”utbildade och betalda experternas” verksamhet av generella, abstrakta, klart definierade regler som utesluter behovet att utfärda speciella instruktioner i varje enskilt fall. De generella reglerna kräver att man ständigt kategoriserar, varvid enskilda problem och fall klassificeras på grundval av fastslagna kriterier och behandlas i enlighet därmed. Den renodlade byråkratiska tjänstemannen utses, antingen av en överordnad eller med hjälp av opersonlig konkurrens. Han väljs inte.⁶⁴

Till denna sammanfattning lägger Alvin W Gouldner⁶⁵ följande citat från Weber själv:

Den lagliga [i detta sammanhang ”byråkratiska” - AWG] auktoritetens genomslagskraft vilar på att det följande godtas... Att alla lagliga normer kan stadfästas genom överenskommelser eller genomdrivas genom att vara ändamålsenliga⁶⁶ eller förnuftiga eller båda, och där åtminstone en del av medlemmarna i den gemensamma gruppen gör anspråk på att följa dem. På administrationens område står valet endast mellan byråkratism och diletterteri. Den byråkratiska administrationens främsta källa är den tekniska kunskapen... Frågan är alltid vem som kontrollerar de befintliga maskinerna och denna kontroll är bara möjlig i mycket begränsad grad för personer som inte är tekniska specialister... En byråkratisk administration innebär i grund och botten att utöva kontroll på basis av kunskap. Det är det särdrag som uttryckligen gör den rationell... Byråkratin har en överlägsen kunskap om konkreta fakta inom sitt eget intresseområde. Begreppet disciplin är inget annat än ett konsekvent förståndsmässigt, metodiskt utbildat och exakt utförande av en erhållen order, där all personlig kritik ovillkorligen får anstå och aktören orubbligt och uteslutande tar itu med att utföra ordern.⁶⁷

Med andra ord ersätter byråkratierna amatörernas makt med experternas makt; maktutövning med hjälp av infall, känslor eller fördomar ersätts av maktutövning med hjälp av opersonliga formella regler; maktutövning under halvanarkistiska, oförutsägbara former med makt som påtvingas med hjälp av fast, förutsägbar disciplin; en på det hela taget irrationell administration med en rationell.

63 Amitai Etzioni, *Complex Organizations*, New York 1975, s 157.

64 R K Merton, *Social Structure and Social Theory*, Glencoe, Illinois, s 151-52. Webers *Wirtschaft und Gesellschaft* finns på svenska i *Ekonomi och samhälle*, Lund : Argos, 1983-1987 Svenska 3 vol.

65 I *Patterns of Industrial Bureaucracy*.

66 Webers kluvna formulering går tillbaka på de motsägelsefulla teorierna om statens legitimitet i den grekiska antiken: Platons normgivande och Aristoteles realistiska. Motsättningarna hos dessa teorier, i synnerhet Aristoteles', har avslöjats av erfarenheterna av stalinismen och fascismen, där trots allt ”faktiskt existerande lagar” också tillämpades och oskyldiga människor dömdes, fängslades och mördades på ”laglig” grund.

67 Max Weber, s 329, 339, 254. [Engelska upplagan.]

För Weber ligger byråkratins väsen i beslutshierarkin. Maktens grundvalar överflyttas från personliga till administrativa handlingar. *Ledarnas* makt, vare sig de har ärvt den eller valts till den, försvagas betydligt. Toppbyråkraternas utvidgade makt är delvis ett resultat av deras monopolställning, och delvis av deras förmåga att dölja sitt eget arbete bakom officiellt hemlighetsmakeri. Byråkratin blir därför betydligt mer varaktig än tidigare administrativa former: ”Massornas materiella öde beror mer och mer på att privatkapitalismens alltmer byråkratiska organisationer fungerar på ett stabilt och riktigt sätt. Tanken att avskaffa dessa organisationer blir alltmer utopisk.”⁶⁸ Detta har ibland beskrivits med formuleringen ”teknisk-organisatorisk ödesbestämmdhet” (*Sachzwang*).⁶⁹

Trots alla kritiska aspekter är således Webers teori i stor utsträckning ett försvar och en ursäkt för byråkratin.⁷⁰ Utan tvivel beskriver den på ett riktigt sätt hur den byråkratiska apparaten faktiskt fungerar – varav många sidor redan hade utvecklats i Marx' tidiga arbeten, vilka Weber inte kunde ha varit bekant med. Men Talcott Parsons och andra sociologer har pekat ut ett antal svagheter i analysen.⁷¹ Att härska med hjälp av expertis och med hjälp av disciplin sammanfaller inte nödvändigtvis. De kan (eller skulle vi säga måste) i själva verket stå i motsättning till varandra. De byråkratiska apparaterna verkar inte i ett samhälleligt tomrum. Det som är ”förnuftigt” och ”effektivt” för en samhällsklass eller -skikt kan stå i direkt motsättning till en annans intressen och känslor.⁷² Och som Meyer, Stevenson och Webster har påpekat, så kräver Webers effektiva administration att allmänheten inte ska ha något inflytande över den statliga byråkratin – en ståndpunkt som är oförenlig med alla definitioner på en demokratisk regering utom Webers egen.

Denna kritik är mycket träffande. Men den överskuggas av ett mycket viktigare misslyckande. Max Weber utgår ifrån att ett byråkratiskt styre till sin natur är förnuftigt. Och så är det inte. Ett byråkratiskt styre är en kombination av delvis förnuft och övergripande oförnuft, som exakt återspeglar den motsvarande kombinationen inom marknadsekonomin och den generaliserade varuproduktionen – det vill säga kapitalismen själv – vars historiska uppkomst de byråkratiska systemen är nära knutna till. Det uttrycker behovet av en mer rationellt fungerande stat för att försvara egendomsinnehavarnas intressen, en stat som garanterar juridisk säkerhet, ett icke godtyckligt användande av valutasystemet, skydd mot en ekonomisk politik som hindrar den fria cirkulationen av varor, och så vidare.

Men denna ökade rationalitet för en enskild person, företag eller stat, leder till att systemet (världen) i sin helhet blir historiskt alltmer irrationellt. Och det inser inte Weber.

Att vara ytterst rationell inom ett företags organisation exploderar i den oerhörda förnuftsvidrighet som periodiska överproduktionskriser utgör. Att vara ytterst rationell inom nationalstaternas och deras arméers administration leder till en enorm förnuftsvidrighet av alltmer ”totala” krig. Yttersta förnuft vad gäller att juridiskt skydda privategendomens rättigheter leder till oerhört barbariska förnuftsvidriga diktaturer som fullständigt bortser från ett allt större antal medborgares okränkbarhet. Yttersta förnuft vad gäller mellanstatlig ”övervakning” av mindre konflikter leder till en möjlig ”total” förnuftsvidrighet med mänsklighetens fysiska utrotning i ett nytt världskrig, ekologiska katastrofer eller en explosiv kris för livsmedelsproduktionen.

Dessa allt större motsättningar beror inte på ”misstag” från byråkratiernas, experternas eller härskarnas sida. De är ett ofrånkomligt resultat av det borgerliga samhällets inre motsättningar (och varuproduktionen som det vilar på) som vi har hänvisat till i många delar av denna bok liksom i tidigare skrifter.⁷³ Max Webers oförmåga att inse detta ursprung återspeglar hans okritiska

68 Citerat ur kapitlet om byråkratin i *From Max Weber: Essays in Sociology*, red H H Gerth och C Wright Mills, London 1970, s 229.

69 Se sammanfattningen i Meyer, Stevenson och Webster.

70 Se Michel Crozier, *Actors and Systems: The Politics of Collective Action*, Chicago 1980.

71 Se Parsons kommentarer i Henderson och Parsons, s 59.

72 Jämför Gouldner, s 20-21. Gouldner framkastar helt rätt (s 26-27) att om Weber hade studerat industrins byråkratier (på fabrikerna) så skulle denna motsättning fallit honom i ögonen.

73 Se sista kapitlet i E Mandel, *Senkapitalismen del 2*, på marxistarkiv.se.

anammade av det borgerliga samhällets ABC: det vill säga att producera merarbete, förverkliga profit och tillägna sig mervärde i form av pengar, och kapitalackumulation i form av pengar i syfte att berika sig själv under trycket från en våldsam och ständig konkurrens.

För Weber är detta en väsentlig del av "civilisationen", inklusive den masslakt som det periodvis har lett till.⁷⁴ Under dessa omständigheter blir systemets övergripande förnuftsvidrighet ofrånkomligen "den bistra verkligheten".

Dessa motsättningar faller i allt större utsträckning tillbaka på storfinansens och den statliga administrationens byråkratiska "subsystem". Om vi bortser från fallet med de postkapitalistiska byråkratierna – som dock också antas falla under Webers övergripande teori – är det då verkligen sant att storföretagen drivs av de bästa experterna? Drivs de inte snarare av finansmän? Blir de mer och mer effektiva? Hur är det med slöseriet med materiella och mänskliga resurser som byråkratin tillväxt för med sig? Och de statliga administrationer som medvetet "planerar" nedskärningar av de offentliga utgifterna, med resultatet att exempelvis hälften av USA:s broar riskerar att rasa? Och det "förnuftiga" i att blint lyda order som inte bara är omänskliga och barbariska utan till och med ineffektiva i vanlig teknisk mening? Vi skulle kunna fortsätta i all oändlighet.

Webers teori om byråkratin är i stor utsträckning en bortförklaring av den preussiska statens tillväxt och utvidgning med sina speciella – och motsägelsefulla – band till en enväldig monarki å ena sidan och en liberal, kultiverad borgarklass å den andra. Franz Mehring sprider lite ljus över denna sida av saken. I sin icke ursäktande studie av den preussiska byråkratin ursprung visar han att den härrörde ur den preussiska statens utpräglat militära karaktär, med sin djupa motsättning mellan den krigsinriktade monarkin och en adel som var helt upptagen av sina omedelbara materiella intressen.⁷⁵ Det därav följande hatet mellan junkrarna och den statliga byråkratin skulle senare upprepas under Bismarck.

Men i och med kapitalismens tillväxt började den preussiska byråkratin också att fylla en annan funktion: att röja vägen för ett enande av Tyskland med initiativ som tullunionen eller *Zollverein* som fullbordades 1852.

Zollverein växte fram som en ekonomisk nödvändighet,... och ur den växte *Zollverein*-byråkratin – inte på grund av att den rekryterades bland byråkratin mest utvalda delar utan därför att arbetet i *Zollverein* vidgade deras synsätt och förde dem bortom de inskränkta ekonomiska intressena hos junkerdömet öster om Elbe och fram mot den moderna världens kulturella intressen. Det var denna byråkrati som förberedde den preussiska staten för sin "tyska kallelse", och med viss rätt berömde den sig med sant byråkratisk självgodhet för att vara Preussens verkliga elit.⁷⁶

74 I sitt invigningstal till Münchens universitet 1895 rättfärdigade Max Weber Tysklands vändning mot "världsmaktspolitiken" precis på samma sätt som han skulle komma att rättfärdiga dess koloniala erövringskrig och Första världskriget. I sin föreläsning till studenter vid Münchens universitet 1919 ("Politics as a Vocation" ("Politik som ett kall")), i Gerth och Mills, red, *From Max Weber*, s 77-128) gjorde Weber skillnad på "absolut etik" eller "de grundläggande måls etik" och en "ansvarig etik". Den senare innebär alltid att man måste bedöma balansen mellan positiva och negativa resultat, och tvingar politiker att ta ansvar för de praktiska konsekvenserna av sina handlingar (eller inaktivitet). Weber tar alltså ställning för en variant av moralisk relativism. Men han tillägger inte, vilket marxister skulle göra, att det är önskvärt att sådana relativa normer vittrar bort: att den moraliska relativismen när det kommer till kritan har sin grund i sociala konflikter som återspeglar motsättningar mellan materiella klassintressen och att bortvittrandet av "dubbelmoralen" förutsätter att det uppstår ett klasslöst samhälle utan någon stat.

Det är alltså inkonsekvent och hyckleri av Weber och hans senare tiders anhängare att förebrå bolsjevikerna och revolutionära socialister i allmänhet för att tillämpa dubbla moraliska normer. Inom ramen för en "ansvarig etik" kommer en bedömning av vilka orättvisor en politiker bör föredra förvisso att avgöras av klassintressen och klassuppfattningar. Weber stödde själv entusiastiskt koloniala erövringar och imperialistiska krig som kostade miljontals människor livet. Var det verkligen det "mindre onda"?

75 Se F Mehring, *Die Lessingslegende*, Stuttgart 1920, s 103-04.

76 F Mehring, "Ein altpreussischer Bürokrat" ("En gammalpreussisk byråkrat"), i *Zur Deutschen Geschichte*, bd 3,

I Webers teori återfinns vi en klar återspeglning av dessa illusioner om den preussiska byråkratins legitimitet. Men som Engels betonade var det byråkratins småborgerliga ursprung som låg bakom dess villfarelser om sin absoluta makt under den framväxande kapitalismen:

Byråkratin infördes för att härska över småbourgeoisin och bönderna. Dessa klasser är utspridda i små städer och byar... och kan inte styra en stor stat... Och det var just i det skede av civilisationen då småbourgeoisin blomstrade som mest som deras olika intressena flätades samman som mest... Småbourgeoisin och bönderna kan därför inte klara sig utan en mäktig och talrik byråkrati. De måste låta sig hållas i ledband...

Men byråkratin som är en nödvändighet för småbourgeoisin blir mycket snart en outhärdlig boja för borgarklassen. Redan under manufakturperioden blev ämbetsmännens övervakning och inblandning mycket betungande. Det är knappast möjligt med fabriksindustrier under en sådan kontroll.⁷⁷

Den preussiska borgarklassen var ända från sin födsel knuten till den statliga byråkratin. Men dessa band var motsägelsefulla, och borgarklassens ökande politiska maktlöshet exploderade till sist i den misslyckade revolutionen 1848. Bismarck och de preussiska junkrarna uppfyllde revolutionens testamente genom att tungt luta sig mot en förborgerlig statsbyråkrati vars konservativa och likformiga inslag var tydligt präglade av irrationella ideologier och motiv. Allt detta skulle komma till ytan under Andra rikets krigsansträngningar och ännu mer under de tyska eliternas underkastande under det Tredje riket och deras stöd till dess imperialistiska mål. Weber lyckades inte förutse och än mindre bemöta dessa tendenser. Marxisterna förutsåg dem åtminstone. De mest klarsynta bland dem gav också realistiska förslag på hur de skulle kunna stävjas.

Weber gjorde också misstaget att underskatta vikten av byråkraternas oskäligen arrogans och fördomar, som hade ett nära samband med deras förkapitalistiska eller protokapitalistiska karaktär. Den moderna borgerliga byråkratin utvecklades i stor utsträckning på ett rätlinjigt – om än ”självreformerande” – sätt ur den absolutistiska statens byråkrati. Ludwig von Mises insåg detta klarare än Weber. I förordet till sin bok *Bureaucracy* (Byråkratin) citerar han således ur en text från en preussisk minister i januari 1838:

Det passar sig inte för en undersåte att tillämpa sitt bedrövligen intellekts måttstock på Statschefens handlingar och med högdragen oförsämdhet tillvita sig offentliga uttalanden om deras rimlighet.

Ett halvt sekel senare kunde rektorn för Strasbourgs universitet göra ett liknande uttalande:

Våra ämbetsmän... kommer aldrig att låta någon slita makten ur deras händer, i synnerhet inte majoriteter i parlamentet som vi vet hur man ska hantera på ett mästerligt sätt. Inget styre uthärdas så lätt eller accepteras med sådan tacksamhet som upphöjda och högt bildade statstjänstemäns styre. Den tyska staten är en stat där ämbetsmannakåren härskar – låt oss hoppas att den kommer att fortfara att vara det.⁷⁸

I själva verket kommer den moderna statsbyråkratins förebild från Österrike och inte Preussen. Medan det preussiska enväldet utgjordes av en i grund och botten militär stat där byråkratin var underordnad de militära målen, så förkroppsligade den österrikiska byråkratin, särskilt sedan den hade stärkts av Joseph II:s reformer, mycket mer vidsträckta sociala och ekonomiska syften än militäretablissemangets. Den fick större makt än i Preussen, till stor del på grund av alla de sociala och nationella konflikter som splittrade kejsardömets härskande klasser. Och den anammade en ”upplysnings”ideologi som inte kom någon vart inom den preussiska byråkratin. Det gjorde den

Berlin 1947, s 325.

77 F Engels, ”The Status Quo and the Bourgeoisie” (”Status quo och borgarklassen”), i *Marx-Engels Collected Works*, bd 6, s 87-88.

78 Ludwig von Mises, *Bureaucracy*, Yale University Press 1944, s iv-v.

inte mindre benägen till despotism, även om den förblev mer sårbar både objektivt och subjektivt.

Webers teori om byråkratin var som mest populär vid en tidpunkt då den ”organiserade kapitalismen” verkade allsmäktig – det vill säga under den långa vågen av expansion efter Andra världskriget. Denna efterkrigsperiod av weberianism inom politiken och sociologin motsvarades av en triumferande nykeynesianism på den ekonomiska politikens område. Statliga ingripanden av byråkrater experter antogs garantera full sysselsättning, ekonomisk tillväxt, ökande levnadsstandard, samhällsfred, en evig verkligt skön ny värld.

Så bröt den ena krisen efter den andra ut: våldsamma utbrott i länder i tredje världen, en allmän kris för de borgerliga samhällsförhållandena som kulminerade i maj 1968, en övergång från en lång expansiv våg till en lång nedåtgående våg i början av 1970-talet. Nu började illusionerna om det förnuftiga i statliga ingripanden dö bort. Men den skenbara tillflykten till en ”fri marknad” löste inget av de grundläggande problemen, den till och med förvärrade dem. Den ”organiserade kapitalismen” förvandlades till en ”desorganiserad kapitalism”.⁷⁹ Webers teori kan inte förklara det. Men det kan marxismen.

De japanska erfarenheterna som ofta framhålls som den mest effektiva senkapitalistiska förebilden, har till stor del blivit ”överreglerad” av MITI-ministeriets ledande roll. Som ett antal objektiva kommentatorer har påpekat, även i Japan, uppstod denna modell ur behoven under kriget och under återhämtningen från ödeläggelsen efter kriget, och även om den med viss framgång har imiterats i Taiwan och Sydkorea så är det svårt att se hur den skulle kunna överföras på dagens Europa eller Nordamerika. Huruvida den kommer att rida ut stormen under nästa recession eller själv omvandlas till en ”desorganiserad kapitalism” återstår att se.

9. Schumpeters syn på byråkratiseringstendenserna

Joseph Schumpeter var den klart viktigaste företrädaren för den österrikiska ekonomiska skolan, som han försökte ge en ny och mer dynamisk inriktning. Efter Marx var han den som allra klarast lyckades inse kapitalismens karaktär som ett system av okontrollerbar tillväxt, och han myntade begreppet ”skapande förstörelse” för att beskriva dess grundläggande natur.

Det är således ingen slump att Schumpeter mot slutet av sitt liv ägnade sin sista bok åt frågan om byråkratin. Själva titeln, *Capitalism, Socialism and Democracy* (Kapitalism, socialism och demokrati), visar hur bekymrad han var över byråkratifenomenets motsägelsefulla och allmängiltiga aspekter. Hans sätt att närma sig frågan är förvisso överlägset Webers eftersom det mer kraftfullt ger sig i kast med det aktuella ekonomiska systemets grundläggande dynamik.

Schumpeter antar att utvecklingen mot byråkratisering är en form av självförstörelse som härstammar ur kapitalismens inre motsättningar. Monopolkapitalismen tär på entreprenörsandan både genom en ökad överflyttning av ansvar och formalisering av makten inom företaget och genom att utöva ett negativt inflytande på den ekonomiska effektiviteten. Det tekniska nyskapandet organiseras på ett rutinmässigt sätt. Därmed rör sig den byråkratiserade kapitalismen i riktning mot en byråkratiserad socialism.

I dessa analyser kan Schumpeter förefalla vara det verkliga ursprunget till den teori om ”sammanstrålning mellan de två systemen” som blev väldigt populär på 1960-talet. Han argumenterade vidare att eftersom monopolkapitalismen orsakar utbredd arbetslöshet och underutnyttjande av resurser, så kommer den byråkratiserade socialismen att framstå som ett mindre ont och människor kommer att demokratiskt rösta för det.

Till skillnad från den österrikiska skolans andra huvudrepresentanter, nyliberalerna Hayek och von Mises, trodde alltså inte Schumpeter att byråkratin med nödvändighet var oförenlig med

79 Se Claus Offe, *Disorganized Capitalism*, Oxford 1985.

medborgerliga friheter eller att den var lika med ”vägen till träldom”. Han lutade mer åt Webers uppfattning att en viss sorts ”förnuftigt” byråkratiskt styre kunde fås att bli godtagbart (och tillräckligt flexibelt) genom att befästa den politiska demokratin. Men eftersom han delade de borgerliga liberalernas misstro mot arbetarklassens möjliga förmåga, så kunde han bara tänka sig en hypercentraliserad form av socialism och se den demokratiska socialismen som en utopi, åtminstone på den ekonomiska förvaltningens område. Det är alltså inte förvånande att han i sin analys bara kunde ta de stalinistiska kommunisterna på allvar.⁸⁰ *De gusitbus non est disputandum* [om tycke och smak ska man inte diskutera].

10. Makt och rikedom

När det kommer till kritan inskränker sig frågan om de kapitalistiska byråkratiernas tyngd och begränsningar till frågan om statsapparatusens relativa oberoende visavi den härskande klassen som sådan och rikedomens makt i det borgerliga samhället. Ingen seriös marxist har någonsin förnekat att det finns ett visst sådant oberoende, och det syns allra klarast i Marx' teori om bonapartismen och Trotskijs, Thalheimers, Gramscis och andras senare utveckling av denna. Frågan är: var ligger gränsen för det?

Vi har redan behandlat de många band som finns mellan de byråkratiska toppskikten och borgarklassen, borgerliga intressen, värderingar, mentalitet, ideologier och fördomar. Men ännu viktigare är deras plats i det borgerliga samhället såsom det faktiskt fungerar under rikedomens och pengamaktens styre. Vare sig den privata, halvoffentliga eller offentliga byråkratin kan frigöra sig från detta herravälde. Alla toppbyråkrater, oavsett om de är upproriska till sinnet, går förr eller senare samma väg som alla andra och försöker omvandla sin makt till privat kapitalackumulation.⁸¹ Det är den avgörande skillnaden mellan det borgerliga och de förkapitalistiska eller postkapitalistiska samhällena. I de senare står makten över pengarna. De som har makten kan lägga beslag på andras rikedomar.⁸² I det förra har ingen stat – inte ens den nazistiska – någonsin kunnat övervinna rikedomens inflytande. Den som inte begriper denna skillnad förstår inte den lilla nyansen mellan att ha och inte ha.⁸³

Historien om den italienska Mediobanca illustrerar på ett perfekt sätt de säregna relationerna mellan statsmakten (inklusive statligt ägande) och den privata storfinansen under senkapitalismen. Under en period fungerade den statligt ägda affärsbanken Mediobanca i Milano, som drevs av Italiens grå eminens Enrico Cuccia, som ett förvaltningsbolag, via vilket de mäktigaste miljardärfamiljerna – Agnelli, Pirelli, Garolini, De Benedetti, m fl – kontrollerade sina respektive företag. ”Ett klassiskt exempel på Cuccias metoder är hur han upprätthöll familjen Pirellis kontroll över sitt däckföretag trots att den bara hade 6% av aktiekapitalet. Han åstadkom det med hjälp av ett 'syndikat' som inbegriper huvuddelen av den italienska finansvärlden som stöder familjen till varje pris. Pirelli

80 J Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, London 1943, s 363.

81 Typiskt i detta avseende är vad som hände under den nazistiska diktaturen. Även den relativt spartanske Hitler blev en mycket rik man, och Göring blev miljardär. Alla topp- och mellanskikt i den nazistiska administrationen var ytterst korrumperade. Och i motsats till vissa legender var ledarna för SS bokstavligen besatta av att samla på sig guld och pengar, och de försökte inlemma sitt allt större imperium av slavarbete i den ”normala” kapitalismen.

82 Ända fram till 1400-talet kunde relativt svaga kungar konfiskera stora bankirers förmögenheter, som den otacksamme Ludvig XI gjorde mot Jacques Coeur som hade finansierat alla hans krig för att förena Frankrike. Men trots att kejsar Charles V på 1500-talet var tio gånger rikare och mäktigare, kunde han inte längre avskriva sina skulder till bankirer i Antwerpen och Tyskland. Den ekonomiska makten hade på ett avgörande sätt flyttats till förmån för kapitalistklassen.

83 Den polska marxisten Stanislaw Kozyr-Kowalski har utvecklat en intressant kritik av Webers klassteori. Samtidigt som han visar att dess betoning av egendom ligger nära Marx, så visar han också på de viktiga skillnaderna, bland annat att Weber i den kapitalistiska härskande klassen innefattar de vars privilegier enbart härrör ur utbildning. ”Ownership and Classes in Max Weber's Sociology” (”Ägande och klasser i Max Webers sociologi”), *Polish Sociological Bulletin*, ¼, 1982.

återgäldar tjänsten om deras allierade skulle behöva hjälp.”⁸⁴

När Mediobanca idag försöker lägga Italiens största försäkringsbolag, Assicurazione Generale, som juvelen i sin krona, har det politiska etablissemanget under ledning av kristdemokraten Andreotti och socialdemokraten Craxi utövat avsevärda påtryckningar för att försvaga denna klubb av industrimän och bankirer. Intrigerna innefattade utnämningen av ordföranden för två andra statliga banker i Milano, Banca Commerciale Italiana och Credito Italiano.

Pirelli sa en gång: ”Det Cuccia vill, vill också Gud.” Och Andreotti sägs ha svarat: ”Vi måste hålla i minnet att ett privat företag inte kan stå över gott och ont och göra som det vill.”⁸⁵ Vi måste vänta och se om Cuccias makt verkligen kommer att försvagas av att man har utsett mer medgörliga direktörer för de statligt ägda bankerna. Åtminstone en bankir är övertygad om att politikerna inte kommer att gå särskilt långt för att kompromettera Mediobancas operationer: ”Det vore själv-plågeri”, påstår han ha sagt. Men pengamaktens verklighet är sådan att redan innan dessa utnämningar hade ägt rum, ”har ett antal av de stora familjerna som Agnelli och Pirelli... börjat förstärka sina positioner inom sina egna företag” – säkert med hjälp av krediter, inklusive från de statsägda bankerna.⁸⁶ En makt som denna – och liknande historier kan berättas från andra kapitalistiska länder – går aldrig att bryta utan att man exproprierar storkapitalets rikedomar.

Sedan länge har iakttagare av sociala frågor fascinerats av lord Actons uttalande: makt korrumpierar, absolut makt korrumpierar absolut. Marxisten Stefan Heym har nyligen upprepat det, och dragit den logiska och korrekta slutsatsen att det finns ett absolut behov av social kontroll underifrån.⁸⁷

Men om vi betraktar hur det borgerliga samhället faktiskt har fungerat under fem sekel, i synnerhet under den mogna senkapitalismen med dess alltmer utbredda byråkratisering av det samhälls-ekonomiska livet, då måste den formulering som bäst motsvarar verkligheten bli en helt annan. Den borde lyda: makt korrumpierar. Mycket makt skapar mycket korruption. Men under kapitalismen kan ingen makt vara absolut, ty när det kommer till kritan härskar pengar och rikedom. Stora rikedomar korrumpierar lika mycket som, om inte mer än, stor makt. Enorma summor pengar ger enorm makt och korrumpierar därför absolut. Man kan avskaffa en nästan absolut makt bara om man avskaffar både den starka staten och enorma rikedomar.

84 *Sunday Times*, 20 maj 1990.

85 *International Herald Tribune*, 15 maj 1990. Paradoxalt nog togs frågan upp först efter privatiseringen!

86 *Sunday Times*, 20 maj 1990. Samtidigt rapporterades att Mediobanca – som utövar sin makt via ett nätverk av sammanflätat ägande – ville utvidga sin (det vill säga de Stora familjernas) kontroll över den italienska industrin genom att privatisera Banca Commerciale Italiana. (*International Herald Tribune*, 15 maj 1990.) I november framgick att man hade nått fram till en kompromiss genom att skapa en ”superbank” runt Banca di Roma, där både offentliga och privata aktieägare var delägare. Cuccia gav sin välsignelse till denna superbank eftersom den skulle fortsätta att samla in pengar till Mediobanca, som kommer att bli kvar under ”syndikatets” kontroll. *Panorama*, 4 november 1990.

87 Stefan Heym, s 258.

Kapitel 5 Självstyre, överflöd och byråkratins bortvittrande

1. Den politiska revolutionens aktualitet

När Trotskij första gången förde fram framtidsperspektivet om en politisk antibyråkratisk revolution i Sovjetunionen så orsakade det en stor skandal bland kommunister och vänstersocialdemokrater av typ Otto Bauer. Till och med hans mest begåvade om än kritiska anhängare, Isaac Deutscher, betvivlade så sent som 1963 att det var realistiskt.¹

Idag har historien fällt sin dom, och den väger tungt till Trotskijs fördel. En verklig process av politisk revolution inleddes faktiskt i Ungern i oktober-november 1956, Tjeckoslovakien 1968-69, Polen 1980-81, och i DDR, Tjeckoslovakien och Rumänien 1989. Ett frö till en sådan revolution har uppstått i Folkrepubliken Kina.

Medan vissa av stalinismens vänsterkritiker märkligt nog fortfarande är skeptiska till den politiska revolutionens ”genomförbarhet”, så har sovjetstatens ledare [Gorbatjov] själv upprepade gånger använt ordet ”revolution” för att beskriva vad som krävdes för att få tillbaka Sovjetunionen på vägen mot socialismen.² Precis som Trotskij och Deutscher före honom använder han faktiskt den historiska liknelsen med de franska revolutionerna 1830, 1848 och 1870 för att fastställa den politiska revolutionens egenskaper. Den utvidgar eller befäster ett samhällssystem som uppstått ur en tidigare social revolution (1789-94 i fallet Frankrike) och gör att den kan förverkliga alla sina möjligheter. Den är således raka motsatsen till en social kontrarevolution.³

Sannolikheten för en politisk antibyråkratisk revolution beror på flera saker: hur djup och explosiv systemets kris är; hur omfattande fientligheten mellan de arbetande massorna, huvudsakligen arbetarklassen, och byråkratin eller dess toppskikt, nomenklaturen, är; styrkeförhållandena mellan de viktigaste klasserna och delarna av klasser; och nomenklaturans förmåga att reformera sig själv i riktning mot att upphäva sig själv. De fyra historiska alternativen är: en segerrik samhällelig kontrarevolution (återupprättande av kapitalismen); en fortsatt reproduktion av byråkratin med möjlighet till en utdragen kris och fortsatt sönderfall;⁴ en radikal egen reformering av byråkratin; och en segerrik politisk antibyråkratisk revolution.

Återigen är historiens dom klar om åtminstone två av dessa möjliga utgångar. Att systemets kris är djup går inte att förneka om man tittar verkligheten i ansiktet,⁵ samtidigt som fientligheten mellan arbetarklassen och nomenklaturen till och med är större än vad revolutionära marxister trodde. Trotskijs antagande 1936 att arbetarna inte ville resa sig därför att de fruktade att ”om de störtar byråkratin, kan det öppna vägen för kapitalismens återvändande” gäller inte på något sätt idag.⁶ Och de snäva gränserna för byråkratins reformering av sig själv har visat sig på ett slående sätt av utvecklingen under Tito, Chrusjtjov, Mao och Deng. De är också på väg att bekräftas av Gorbatjovs experiment.

Om man skulle dra en central slutsats av perestrojka och glasnost så är det att om inte ”reformerna

1 I Deutscher, *Den förvisade profeten*, på marxistarkiv.se, s 305 ff.

2 Se M Gorbatjov, *Perestrojka*, Stockholm : Forum, 1987.

3 T Zaslavskaja, *Die Gorbatschow-Strategie*, Wien 1989, s 28, 30, 224, etc.

4 Som vi såg i kapitel 1 antyds denna utgång av de teorier som säger att byråkratin är en ny klass, eller att Sovjetunionen med nödvändighet är ett totalitärt samhälle. Det mest betydelsefulla arbetet av många kring denna fråga är troligen Hannah Arendts *The Origins of Totalitarianism*, New York 1966. Det är av avgörande vikt att skilja mellan begreppet ”totalitärt samhälle” (som aldrig har existerat och aldrig kommer att existera) och en ”totalitär regim” (som givetvis är en av 1900-talets bittra verkligheter).

5 Se Gorbatjov, *Perestrojka*; Mandel, *Beyond Perestroika*, London 1989; Abel Aganbegyan, *Moving the Mountain: Inside the Perestroika Revolution*, London 1989.

6 Trotskij, *Den förrådade revolutionen*, på marxistarkiv.se, s 123.

uppifrån” (och de är just det och inte en ”revolution uppifrån”) avlöses av en ”revolution underifrån” så går det inte att avlägsna de hinder som den enorma byråkratiska apparaten ställer i vägen för radikala reformer.

Det som kännetecknar en *segerrik* politisk antibyråkratisk revolution är inte bara vittomfattande massaktioner utan också en hög medvetenhet och revolutionär ledning. Det handlar inte så mycket om att mekaniskt upprepa formuleringar från 1917, 1927 eller 1936 (”proletariatets diktatur”, ”verklig sovjetmakt”, ”kollektivt ägande av produktionsmedlen och bytesmedlen”, ”den centrala planeringens dominans”, och så vidare). Poängen är istället att garantera deras verkliga innehåll, på ett sätt som står i samband med massornas medvetande som det har formats av de traumatiska erfarenheterna under de stalinistiska och poststalinistiska diktaturerna.

Detta verkliga innehåll är klart nog. Tillsammans och i den konkreta form som deras förbindelser tar måste producenterna verkligen bli herrar över de viktigaste produktionsmedlen och bytesmedlen. De ska demokratiskt bestämma de övergripande prioriteringar och proportioner utifrån vilka de befintliga resurserna ska fördelas. De kvarstående eller återuppstående grupperna av tidigare härskande klasser ska förhindras att anställa lönarbetare utöver en strikt begränsad nivå. Ackumulationen av kapital ska vara kraftigt begränsad.⁷ Jämlikhet ska råda i en garanterad distribution av basvaror och tjänster till alla. Dessa garantier bör finnas inskrivna i konstitutionen och förändras bara om 75-80% av befolkningen röstar för det. Det skulle således bli omöjligt eller nästan omöjligt för politiska förhållanden att uppstå som skulle kunna undergräva dem, i synnerhet om den politiska makten ligger säkert i händerna på det arbetande folket.

Om den politiska revolutionen åstadkommer alla dessa garantier så kommer den otvivelaktigt att ha skyddat den nya samhällsordningen mot ett återupprättande av kapitalismen. Den stora majoriteten av producenterna/konsumenterna kommer att inlemmas i skötseln av samhället och kommer därför medvetet att identifiera sig med det. Ekonomin kommer att bli mer effektiv genom att den gör slut på den byråkratiska misskötseln, som idag är den främsta orsaken till det enorma slöseriet och de bristande proportionerna. Vad gäller dessa effekter kan vi med visshet luta oss mot omfattande empiriska bevis och rimliga arbetshypoteser. Men det är en helt annan sak att skapa de politiska förutsättningarna för en sådan framgångsrik revolution. Det kommer troligen att ta en avsevärd tid.

Det går ännu inte att ge något slutgiltigt svar på den avgörande historiska frågan. Skulle en segerrik politisk revolution i de postkapitalistiska samhällena på ett kvalitativt sätt kunna minska byråkratins storlek och tyngd? Skulle statens bortvittrande (ingen föreslår på allvar att den ska avskaffas direkt) verkligen kunna sätta fart och sedan behålla tempot? Eller skulle en något bantad och förfinad byråkrati ta över och behålla greppet om samhället? Om den politiska revolutionen skulle misslyckas så skulle framtidsutsikterna för ett återupprättande av kapitalismen öka betydligt.

Denna fråga går utöver den politiska revolutionen i sig. Den berör också ödet för segerrika revolutioner i den kapitalistiska världen. Kommer de att lyckas undvika ett byråkratiskt förfall, eller allvarliga byråkratiska deformationer, även i ”ideal”fallet med ett internationellt socialistiskt samhälle som omfattar alla de viktigaste industriländerna och halvt industrialiserade länderna? Med andra ord: kan de funktioner som de byråkratiska apparaterna har tillskansat sig från samhället i sin helhet gradvis överlätas till de stora medborgarmassorna? Är denna Engels' vision och Lenins vision i *Stat och revolution* så utopisk som nästan alla hävdar?⁸ Om inte, vilka är förutsättningarna för att på ett radikalt sätt utvidga självstyret i världen som den är, med arbetarmassorna sådana de är idag?

7 Man bör skilja mellan relationen mellan varor och pengar och ackumulation av kapital. Den första utvecklas till den andra bara under speciella samhälleliga omständigheter som det går att undvika eller åtminstone hålla i schack.

8 Se Alec Noves uppfattning i *Teori för en möjlig socialism*, Röda bokförlaget, 1985, som ett exempel i väst, och *Moscow News'* redaktörer Tsytko, Afanasiev och E Jakovlev som ett exempel i Sovjetunionen.

2. De politiska förutsättningarna för statens bortvittrande

Ett gradvis bortvittrande av byråkratin, och åtminstone en radikal minskning av dess storlek och tyngd i samhället, kräver först av allt en politiskt svagare stat. Ju mer centraliserad den politiska makten är, desto starkare är staten och ju starkare är byråkratin.

I många nutida sociologers och politiska vetenskapsmäns tänkande har en försvagning av staten blivit lika med en minskning av den hemliga polisens eller förtryckarapparatens makt. Detta passar med den ”reduktionistiska” vulgärt marxistiska synen på staten och byråkratin. Men i själva verket utgör förtryckarapparaten även i Sovjetunionen och USA, för att inte tala om Väst Europa och Japan, bara en liten del av byråkratins övre och mellanskikt, av de personer som utövar statliga funktioner och bestämmer över andra människor. Större delen av statsadministrationen finns på andra ställen, och det är där vi måste leta om vi vill förstå vad ett bortvittrande av staten verkligen skulle betyda.

Den första förutsättningen för en svagare stat är en kvalitativ tillväxt av den *politiska* demokratin, ty staten är framförallt en apparat för att utöva politisk makt. Konkret måste en hel rad administrativa centra – till att börja med departement och deras regionala motsvarigheter – avskaffas och ersättas med organ för självförvaltning. Idag är många av dessa departement överflödiga: de upprepar funktioner som till stor del redan utförs av parallella institutioner. Transport-, utbildnings- eller hälsovårdsdepartementen upprepar järnvägs-, flyg- och andra liknande administrationer, medan skol- och universitetsadministrationer, respektive sjukhus- och öppenvårdsadministrationer upprepar dem där någon form av samhällseliga system är i funktion.

Om avskaffandet av dessa departement och överförandet av deras makt till självförvaltande organ skulle förenas med en betydande minskning av antalet heltidsanställda tjänstemän och en genomgripande decentraliseringsprocess så skulle det inte medföra någon risk för att det uppstår nya byråkratier.⁹ De viktigaste uppgifterna kunde då övertas av lokala eller kommunala organ såsom skolor, sjukhus, järnvägscentra, kraftverk, telekommunikationscentra, och så vidare.

Detta går naturligtvis inte att göra snabbt med alla departement. Det skulle fortfarande finnas kvar lokala intressekonflikter och samordningsproblem, som vi kommer att återvända till om en stund. Men ämbetsmannakårens övre och mellanskikt skulle förvisso kunna minska – vi kallar givetvis inte lärare, läkare, sjuksköterskor, radartechniker eller elektriker för ”byråkrater”. Vi är djärva nog att föreslå att en sådan nedskärning skulle bli minst 50% i de utvecklade industriländerna.

Lika viktig som denna antalsmässiga minskning, om inte ännu viktigare, är en *kvalitativ* utvidgning av den politiska demokratin. Den måste vara pluralistisk och genomsyra allting. Ett flerpartisystem med fria, demokratiska val och största möjliga utvidgning av alla mänskliga rättigheter och politiska friheter (förenings-, mötes- och demonstrationsfrihet; press-, religions-, kulturell och frihet för vetenskapligt skapande, tänkande, forskning, etc) – alla dessa är absoluta förutsättningar för att utöka den politiska demokratin.¹⁰ Statens makt att begränsa dessa friheter, i synnerhet med hänvisning till ”statens säkerhet”, måste inskränkas drastiskt.¹¹

9 Rödel, Frankenberg och Dubiel (*Die demokratische Frage*, Frankfurt/Main 1989) pekar försiktigt i samma riktning när de talar för att medborgarorgan ska få ett bredare område för aktiv maktutövning. Se även André Gorz, *Critique of Economic Reason*, London 1989.

10 Leszek Kolakowski tillskriver Trotskij tanken att ”eftersom bara proletariats verkliga förtrupp ska utöva makten, måste denna förtrupp också ha rätten att avgöra vilka partier som är 'sovjetiska' och vilka som är kontrarevolutionära. Enligt Trotskij's åsikt verkar slutsatsen vara att socialistisk frihet innebär frihet för trotskister och inga andra.” (*Main Currents of Marxism*, bd 3, London 1981, s 197.) Detta är en grov förvrängning av den ståndpunkt som Trotskij intog åtminstone efter 1935, om inte tidigare. Han tog klart ställning för ett flerpartisystem, att fritt valda sovjeter och inte någon ”verklig förtrupp” skulle utöva makten: ”Arbetarna och bönderna visar själva genom sin egen fria röst vilka partier de erkänner som sovjetpartier.” *Övergångsprogrammet*, på marxistarkiv.se, s 33.

11 USA under Kalla kriget eller Israel idag är slående exempel i de kapitalistiska länderna, och fru Thatchers Storbritannien uppvisade många liknande tecken. Denna trend så att säga kodifierades nyligen i en dom i den västtyska konstitutionsdomstolen ”Omänsklig behandling som tortyr är enligt konstitutionens bokstav och anda inte tillåten

Här kommer den klassiska marxistiska kritiken av den borgerliga demokratin till sin rätt. Det är förvisso viktigt att garantera dessa formella rättigheter och friheter. Men det är också viktigt att ge folkets stora massor möjligheter att åtnjuta dem. Det finns ingen motsättning mellan dessa två principer – i motsats till vad stalinister (eller nystalinister) och dogmatiska liberaler (eller nyliberaler) brukar påstå.

Exemplen med press- och mediafrihet bekräftar denna allmänna regel. De formella garantierna är: ingen censur, varken från statens, ägarnas eller yrkesförbundens sida; frihet för alla större grupp av människor att starta och driva en tidning oberoende av någon offentlig eller privat ”myndighet”; frihet från anklagelser om brott för något som skrivits i pressen eller sagts i radio och TV, utom under omständigheter som definierats noga i lag och som ska avgöras av en jury i en öppen rättegång. Vilken liberal, för att inte säga frihetsivrande, försvarare av pressfriheten kan ifrågasätta denna klara formella definition?

Men för att garantera att alla medborgare på ett *jämlikt och praktiskt sätt* ska kunna åtnjuta denna frihet måste det skapas *ytterligare* materiella förutsättningar. Tillgången till tryckerier och radio- eller TV-stationer ska vara gratis, på villkor som måste vara ganska flexibla för att förhindra onödigt slöseri – låt oss säga alla grupper som företrädde 10.000 signaturer skulle ha tillgång till en dagstidning, 5.000 till en veckotidning, 1.000 till en 14-dagars tidning, 500 till en egen månadstidning, 100 till en kolumn och enskilda personer insändarsidorna i en rikstäckande pluralistisk vecko- eller månadstidning. Återkommande genomgångar av dessa villkor i ljuset av försäljning eller ett ökat antal signaturer skulle göra dem ännu mer demokratiska.

Man skulle till och med kunna garantera frihet att annonsera. Folk skulle vara fria att välja i vilken tidning de skulle föredra att sätta in sin annons. Men inkomsterna skulle läggas i en gemensam pott för att finansiera pressen i sin helhet.

Den övergripande förvaltningen av presssystemet och dess nödvändiga finansiella resurser skulle varken ligga i händerna på statliga eller kommunala institutioner eller journalistförbund utan hos organ som valts fritt av journalisterna, arbetarna och teknikerna inom hela sektorn och i proportion därtill av medborgarmassorna i stort. De totala kostnaderna skulle bestämmas av fritt valda centrala organ som ansvarar för att prioritera fördelningen av de nationella resurserna: parlament, ett centralt arbetarråd, en ekonomisk senat.

En sådan verklig, materiellt garanterad pressfrihet för alla skulle inte begränsa den normala pressfriheten för någon enskild individ. Vi har i alla fall aldrig hört några övertygande argument om motsatsen. Den skulle begränsa friheten för enskilda individer att starta och äga *stora* dagliga tidningar eller TV-stationer utan tillräckligt folkligt stöd i form av underskrivna bekräftelser. Den skulle alltså hindra enskilda från att slå under sig marknaden, från att upprätta ett monopol över den nationella eller till och med lokala pressen. Men vad är det för fel med det? En sådan ”frihet” för några få individer undertrycker friheten för ett stort antal individer, medan i den utvidgade politiska demokrati som vi föreslår *alla* individer skulle komma i åtnjutande av pressfriheten.

Det går knappast att förneka att en liten grupp magnater – Murdoch, Maxwell, Hersant, Goldsmith, de Benedetti, Berlusconi, Springer, Bertelsman, m fl i Europa – under kapitalistiska villkor har skaffat sig kontrollen över en stor del av dagspressen. De ekonomiska kostnaderna för att starta en ny tidning har blivit så höga att de ligger utöver vad till och med stora masspartier som det västtyska SPD eller det brittiska Labourpartiet förmår. Claude Julien sammanfattade nyligen situationen så här: ”54 miljoner 'jämlika' medborgare hade rätt att köpa TF1 [den numera privatiserade franska TV-kanalen]. Bara två av dem, herrar Lagardère och Bouygues, blev möjliga

som sådan. Men saker och ting skulle vara helt annorlunda om man skulle utsätta någon för tortyr på grund av att de hade angripit en ett politiskt mål med lagligt skydd och således på grund av att det hotade statens enhet och grundvalar.” (*Süddeutsche Zeitung*, 23 februari 1990.) Hitler och Stalin kunde knappast sagt det bättre.

köpare.”¹²

Ingen kan på allvar hävda att detta är överlägset eller lika bra som den verkliga mediafrihet som är en del av det gamla socialistiska programmet. Det finns i själva verket en gammal borgerligt liberalt/konservativ tradition som öppet står för att begränsa de demokratiska friheterna av rädsla för ”majoritets-” eller ”pöbel”-överdrifter eller förtryck. Logiskt nog försvarar de en inskränkning av friheterna – framförallt majoritetens frihet – under förevändning att försvara sina egna (minoritets-) friheter. Den kapitalistiska privategendomens rättigheter har företrädare framför friheterna. Gentemot de som förespråkar begränsningar och förtryck, vare sig det är via kapitalistiska starka stater eller postkapitalistiska statliga byråkratier, stöder socialister utan förbehåll demokratiska rättigheter och friheter för alla.

En utvidgning av den politiska demokratin innebär att de representativa, indirekta formerna ska kompletteras med en avsevärd omfattning av direkt demokrati. Även här kommer den klassiska marxistiska kritiken av den borgerliga parlamentariska demokratin till sin rätt.

Under kapitalismen är den parlamentariska demokratin en regim där den ojämlika fördelningen och användandet av rikedomar innebär en ojämlik politisk makt. Liberalernas teori förutsätter att när man väl har erövrat allmän rösträtt, så garanterar valurnorna samma politiska tyngd åt alla individer. Men det är uppenbarligen ett rent påhitt, eftersom rika människor kan påverka valmanskåren på sätt som inte står öppna för vanliga medborgare. Under den senaste presidentvalskampanjen i USA, till exempel, spenderade både republikaner och demokrater tiotals miljoner dollar, först och främst på TV-program. Under de allmänna valen i Japan 1990 gjorde det regerande konservativa partiet av med mer än en halv miljon dollar på *var och en* av sina 380 kandidater. Vilken grupp av vanliga medborgare skulle kunna matcha sådana finansiella insatser?

Dessutom är den parlamentariska demokratin definitionsmässigt en indirekt demokrati. Den stora massan av medborgare utövar inte kontinuerligt sin oinskränkta makt utan överlåter den till representativa institutioner. Om man tar stora länder som Brasilien, Japan, Tyskland, Frankrike eller Storbritannien och med nödvändighet USA, Sovjetunionen, Indien eller Kina, så ”delegerar” tiotals eller hundratals miljoner människor sin suveränitet till mindre än tusen personer i de centrala parlamenten. Även om man lägger till valda regionala organ så är siffran ändå bara några tiotusental.

Detta överlåtande av suveräniteten (demokrati betyder trots allt folkstyre) skapar oundvikligen enorma administrativa apparater som måste medla mellan de valda representanterna och de som måste tillämpa och i synnerhet leva med deras beslut. Man kan formulera en allmän lag: ju större landet är, desto mer flyttas beslutsprocessen från medborgarna till de representativa organen, och desto större blir den byråkratiska statliga (och parastatliga) administrationen.

Man bör därför tillkämpa sig viktiga områden för direkt demokrati i det politiska livet för att radikalt minska byråkratins omfattning och tyngd. Medborgarorgan i stadsdelar (i stora städer), städer och byar kan anta många av de kommunala och regionala rådens uppgifter, och inte så få av den statliga administrationens. En viktig roll skulle i samma mening kunna spelas av lokala samman slutningar av företag, som inte drivs av tjänstemän utan av personer som utses från dessa organ enligt ett roterande schema och utan att få någon extra lön. Det är trots allt det som ett ”kommunalt system” handlar om.¹³

En annan form av direkt demokrati skulle vara att använda folkomröstningar i stor skala. Det innebär inte så stora problem i frågor av lokal eller regional karaktär. Men trots de många tvivlen inom den socialistiska rörelsen kan de även i nationella spörsmål fylla en skolande funktion och hjälpa till

12 *Le Monde Diplomatique*, oktober 19889.

13 Under det jugoslaviska självstyressystemets glansdagar mellan 1957 och 1971 gjorde det kommunala systemet betydande framsteg i denna riktning.

att stimulera demokratin.¹⁴ Det är det bokslut som kan dras om den enda erfarenheten av folkomröstningar som använts över en lång tidsperiod, i Schweiz.

Ingen av dessa sorters direkt demokrati – och många fler kan framkastas¹⁵ – ska ersätta institutioner som utses med allmän rösträtt, utan komplettera dem. Efter de chockartade upplevelsorna med fascistiska, militära och stalinistiska diktaturer har arbetarmassorna i hela världen tagit stark ställning för fria demokratiska val till parlamentsliknande organ. Det vore självmordspolitik för socialister att gå mot denna ståndpunkt i namn av någon falsk dogm som upprepar bolsjevikernas och Kominterns argument mellan 1917 och 1921.

De speciella förhållanden som fick bolsjevikerna att begränsa den allmänna rösträtten i den första sovjetiska konstitutionen – det faktum att proletariatet bara var en liten minoritet i samhället – gäller idag inte i något av världens viktigare länder, möjligen med undantag för Indonesien och Pakistan. (Löntagare på landsbygden och jordlösa bönder ska givetvis betraktas som en del av proletariatet.) Den berättigade önskan om en kvalitativ ökning av den direkta demokratins omfattning kan mycket väl förverkligas under ett system där rättigheterna för parlamentsliknande organ begränsas av rättigheter för andra kammare som företräder olika samhällssektorer (nationaliteter, producenter, kvinnor och så vidare). Tätare val plus rätten att återkalla representanter skulle dramatiskt minska parlamentarikernas ”avstånd” från sina väljare, liksom deras benägenhet att ge demagogiska valloften som de inte har för avsikt att hålla.¹⁶

3. De samhälleliga villkoren för att radikalt öka självförvaltningen

För att alla dessa antibyråkratiska processer ska kunna tillämpas i verkligheten måste en rad samhälleliga villkor existera. Stora folkmassor måste kunna och vara villiga att ta på sig uppgifter för att sköta ”samhällets allmänna angelägenheter”.¹⁷ Det kräver i sin tur som sin viktigaste förutsättning – och som hittills fått föga uppmärksamhet – en betydande förkortning av arbetsdagen (eller -veckan). Det finns många orsaker till varför det är en central fråga både i väst och i öst, men det som angår oss här är att det inte går att göra några kvalitativa framsteg mot självstyre om inte människor *har tid att sköta de administrativa uppgifterna på sina arbetsplatser och bostadsområden*.

Så länge män och kvinnor tillbringar i genomsnitt tio timmar per dag på arbetet eller på väg mellan hemmet och arbetet – och utan att räkna med kvinnors ”andra arbetsdag” hemma – så har de varken tid eller lust att lägga ner ytterligare fyra timmar på möten eller administrativa sysslor. Då kommer självförvaltning och självstyre i stor utsträckning att vara formella och fingerade, oavsett några ”onda avsikter” från politiska partier, politiker eller inrotade byråkrater. Kommunsystemet kommer automatiskt att ge upphov till ännu mer byråkrati, som exemplet Jugoslavien så ledsamt visade. Logiskt får vi anta att en halv arbetsdag på fyra timmar eller en halv arbetsvecka på 20 timmar skulle utgöra de mest ideala förhållandena för självförvaltning i masskala.

14 Se Rödels, Frankenbergs och Dubiels intressanta bok i denna fråga, *Die demokratische Frage*. De invändningar som socialister har gäller i första hand att resultaten från folkomröstningarna kan manipuleras genom att ställa frågorna på vilseledande sätt. Men ett svar på det kan vara att undvika enkla ”ja-nej”-frågor, och kanske lägga fram tre eller fyra olika alternativ att välja mellan. En historisk balansräkning över användandet av folkomröstningar i Schweiz finns i Jean-Francois Aubert, *Institutions politiques de la Suisse*, Lausanne 1983.

15 I en folkomröstning som initierades av den schweiziska vänstern 1989 röstade en tredjedel (mer än hälften av unga i värnpliktsåldern) för att omedelbart avskaffa armén.

16 Ett aktuellt exempel var Fujimoris presidentvalskampanj i Peru 1990, som gav honom segern genom att framställa honom som en ”försvarare av de fattiga” mot den nyliberala/konservativa kandidaten Mario Vargas Llosa. Fujimori hann knappt bli vald innan han genomdrev ett åtstramningsprogram som gjorde ytterligare fem miljoner människor fattiga. Se *Le Monde*, 10 september 1990.

17 Ett ganska stort antal av de uppgifter som statsapparaten utför idag är onödiga och borde inte utföras av någon. Till exempel: bödlar, torterare, och personer som ”planerar” kärnvapenkrig, skyddar ”statshemligheter” och avlyssnar privata telefonsamtal.

En andra avgörande förutsättning är att avskaffa hemlighetsmakeriet som, precis som den starka centralstaten, ger upphov till ett övermått av byråkrater för att skydda det och även organ för att avslöja och straffa verkliga, möjliga eller inbillade personer som avslöjat hemligheter. *Utan bredast möjliga tillgång till information är det inte möjligt med någon verklig självförvaltning, vare sig inom ekonomin eller på andra samhällsområden.* Det är särskilt av betydelse för förhållandena inom stora företag, där arbetsdelningen – som är en av alienationens viktigaste orsaker – annars inte kan övervinnas. Folk måste veta exakt vad de producerar, av vilket skäl och i vilket syfte, innan de ens kan tänka sig att själva ta några beslut om viken karaktär deras produktion har och hur den ska fördelas. Datorer och urvalet av tidsdelningssystem gör en sådan allmän tillgång till information ojämförligt mycket enklare att få till stånd än tidigare.¹⁸

Men inte nog med det. Människor måste kunna utnyttja den tillgängliga informationen. För att på ett kvalitativt sätt kunna utvidga självförvaltningen är det uppenbarligen helt oundgängligt med ett minimum av allmänna kulturella och yrkeskunskaper som tillägnats genom en hög nivå på utbildningen.¹⁹ Man kan invända att detta är att förutsätta alltför mycket på en planet där det fortfarande finns 400 miljoner icke läskunniga bara i tredje världen, och där läskunnigheten går ned i länder som Storbritannien och USA.²⁰ Det vore utan tvivel ett oöverstigligt hinder mot att omedelbart utveckla självförvaltningen. Men ingen seriös socialist föreslår det: vi talar om en *gradvis process* som kommer att sträcka sig över flera generationer.

Det finns absolut ingen anledning att anta att det inte skulle gå att utrota analfabetismen överallt inom loppet av 50 år. Ett relativt underutvecklat land som Kuba har trots allt nästan uppnått det på mindre än 30 år. Det är absurt att tro att vissa folk eller "raser" till sin natur är oförmögna att uppnå en hög nivå kulturellt eller tekniskt. Det enda som behövs är att slå fast allmän läskunnighet som högsta prioritet och tilldela de nödvändiga resurserna. Men som Hegel och den unge Marx insåg kan man inte lära människor att bli fria och åtnjuta speciella friheter utan att faktiskt uppleva dem. Människor måste också utbilda sig själva och lära sig självförvaltningens konst och vetenskap genom att omedelbart börja praktisera den i stor skala.

Kommer samhället därmed att åsamka sig misstag och förluster? Otvivelaktigt. Men vilket administrationssystem gäller inte det? Om man gör ett bokslut över det enorma slöseri som mänskligheten har fått utstå genom kapitalistisk och byråkratisk misskötsel – inte bara av ekonomiska resurser utan också av människoliv genom krig och inre förtryck (bokstavligen hundratals miljoner under 1900-talet) – då förefaller de sannolika kostnaderna för en övergång till självförvaltning förvisso små.²¹

En annan invändning som reses av välmenande kritiker som Michael Harrington eller mindre välmenande socialdemokrater, är att de flesta människor helt enkelt inte är beredda att tillbringa en stor del av sin tid på ändlösa möten.²² I viss utsträckning handlar det här helt enkelt om förvirring. Det vore förvisso befängt att tro att alla skulle diskutera och besluta om allting – själva tanken på en

18 Det finns en alltmer omfattande litteratur om detta ämne som helt riktigt betonar datoriseringens dubbla aspekter under kapitalismen: att den ödelägger färdigheter och skapar nya möjligheter. Se bland annat Klaus Haefner, *Mensch und Computer im Jahre 2000*, Zürich 1986; Barbara Garson, *Hela dagen lång : arbetets värde och människovärdet*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1982, och Ashley Montagus arbeten.

19 Det faktum att mängden information – som till största delen lagras i datorer – växer exponentiellt är inget argument mot självstyre, om man inte betraktar det som ett argument mot rationell förvaltning överhuvudtaget. Det är inte rimligt att en liten grupp professionella direktörer skulle ha lättare att tillgodogöra sig en enorm mängd information än ett stort antal producenter, i synnerhet om producenterna kan skilja det användbara från det mindre användbara i sin dagliga verksamhet.

20 Angående detta och andra invändningar mot en självstyrd ekonomi se bland annat Jan Osers kritik av mina ståndpunkter i *Sozialistische Wirtschaftsmodell*, Frankfurt 1990.

21 Man får dessutom inte glömma bort att en viktig ekonomisk effekt av en demokratiskt planerad ekonomi skulle vara att den ständigt stora arbetslösheten skulle upphöra.

22 Michael Harrington, *Socialism Past and Present*, New York 1989.

gradvis övergång av byråkratiska funktioner till de stora medborgarmassorna innebär faktiskt en grundläggande huvudinriktning att *decentralisera* beslutsfattandet och administrationen. Först då kan man realistiskt tänka sig att alla kan delta i den offentliga administrationen ("varje köksa" med Lenins berömda formulering). Givetvis kommer inte samma personer att delta i skötseln av jordbruk, textilfabriker, kraftverk, fabriker för maskintillverkning, banker, sjukhus, skolor och teatrar. Ännu mindre kommer de att dag efter dag tvingas springa från ett självstyrelsemöte på arbetet till busspassagerarnas självförvaltningsmöte till ett möte för att besluta den regionala eller nationella energipolitiken till ett möte för att diskutera åtgärder för att bekämpa föroreningarna av Rhen, Ganges eller Amasonfloden. Självförvaltning betyder inte att all delegering försvinner. Den kombinerar medborgarnas beslutsfattande med att valmanskårerna kontrollerar sina delegater hårdare.

Men är det inte så att majoriteten av medborgarna är alltför likgiltiga till samhällsfrågor, alltför benägna "att tillbringa kvällen framför TV:n" för att ta på sig dessa nya uppgifter? Återigen innehåller frågan ett element av missförstånd. Vi har redan föreslagit formuleringen: fyra timmar icke-administrativt arbete plus fyra timmar administration per dag (eller om ni så föredrar 20 timmar av vardera per vecka). Om självförvaltningen håller sig inom dessa tidsramar så ökar inte den totala arbetsbördan. Förvaltningen minskar inte fritiden eller sömnen. I den mån det finns en kärna av sanning i denna invändning så bekräftar den bara att en radikal minskning av arbetsveckan är en förutsättning för en utvidgad självförvaltning.

Men den verkliga svagheten i dessa motargument är deras motsägelsefulla syn på människans natur, som går tillbaka till Lockes och Adam Smiths gamla diskussion, eller till och med Hobbes' och Aristoteles'. Å ena sidan hävdar de att det är människans egenintressen som motiverar henne. Men å den andra utgår de ifrån att människor blir blinda för sina egna intressen så fort de inte förmedlas av "marknadsmekanismer" och eviga "ekonomiska lagar". Alla antas vara benägna att "berika sig" och ha rätt att göra det. Men arbetarna anklagas för att vara "själviska" och "missunsamma" när de försvarar sina materiella intressen mot de privilegiera klassernas eller samhällsskiktens intressen.

I verkligheten är den liberala teorins *homo oeconomicus* ingen evig människotyp utan ett historiskt fenomen som är speciellt för vissa samhälleliga förhållanden under vilka människor lever och tänker om världen. Försåvitt vi talar om människor som har formats av århundraden om inte årtusenden av varuproduktion, institutionaliserad verklig eller framkallad brist, en allmän kamp för existensen med dess konkurrens och strävan att samla på sig ett eget välstånd, så överskuggar förvisso det privata egenintresset allt i de flesta medborgares sinnen, inklusive arbetarna. Men av just den orsaken, eftersom det *är* i deras "privata" intresse, så kommer troligen majoriteten av människor att vara beredda att ta del i någon form av självförvaltande verksamhet.

Om bostadsföreningens kvartalsmöte ska besluta om att anskaffa ordentlig uppvärmning för kvarteret, skulle då inte de berörda hushållen verkligen vara motiverade att delta? Är det inte också i deras intresse hur ofta bussarna går i ett visst område eller var hållplatserna ligger? Har de inte ett trängande intresse av arbetsbelastningen och takten på sin arbetsplats? Är de likgiltiga inför vilken mat som finns i matsalen på kontoret eller arbetsplatsen, eller på barnens skola? Är de passiva i sådana "övergripande" frågor som nedsmutsning i städerna och förhållandet mellan deras inkomster och priset på boende, mat, semesterar eller kollektiva transporter (i den mån de ännu inte delas ut gratis)? Och kommer de inte att känna sig manade att agera för att försvara full sysselsättning?

Den "mänskliga naturen" är till stor del en symbol för mänskliga behov, och de innefattar behovet av självförverkligande, eller som Amitai Etzioni uttrycker det, "självförverkligande utan underkastelse i en jämlik situation utan några hierarkiska relationer".²³ Tvärt emot vad många kritiker av "marxismens utopier" antar, så är det just det marxistiska projektet om statens bortvittrande som motsvarar denna grundläggande sida hos den mänskliga naturen. Under största delen av den tid som

23 Etzioni, *Complex Organizations*, New York 1975, s 472.

mänskligheten har existerat på denna planet har den levt utan stater och byråkratier.

När vi framkastar att de flesta invånare kommer att ta chansen att ingripa direkt i beslutsprocessen så antar vi inte att deras drivfjäder kommer att vara budordet "att älska sin nästa". Vi tror helt enkelt inte att börshajar, experter på företagsuppköp, finansvalpar, industrimän, bankirer, små affärsinnehavare eller professionella politiker har företrädesrätt att driva sina egna intressen.

Vi går ännu längre. Folk kommer att vara likgiltiga till möten av den sort som vi just har beskrivit om de har intrycket att de i huvudsak är en bluff, att de verkliga besluten redan har tagits någon annanstans. Eftersom folk i allmänhet är intelligentare än vad en genomsnittlig liberal-konservativ (eller tyvärr också socialdemokrat) tror, så ser de snabbt skillnaden mellan möten för nickedockor och möten med verklig makt. Den första varianten föder cynism och apati, precis som när man inte uppfyller eller tar tillbaka vallöften. Men den andra varianten startar en positiv cirkel av deltagardemokrati som grundas på egenintressen, där ett övergripande samhälleligt engagemang gradvis kan öka parallellt med självförvaltningens framgångar.²⁴

4. *Självförvaltningens ekonomiska förutsättningar*

Om den grundläggande källan till byråkratin och statens makt är bristen så är statens bortvittrande beroende av att den gradvis övergår till en situation av överflöd. För att undvika diskussioner om ord som avleder uppmärksamheten från de verkliga frågorna är det nödvändigt med några definitioner.

Det går naturligtvis att definiera "överflöd" som en regim med obegränsad tillgång till ett oändligt antal varor och tjänster. Vi har många gånger pekat på hur absurd en sådan uppfattning är. Den uttrycktes också i Stalins tal om "allt större behov".²⁵ Det vore verkligen en mardröm om män och kvinnor skulle "konsumera" varor och tjänster varje minut av sina liv.

Att ständigt samla på sig mer och mer varor (med allt lägre "marginalnytta") är inte alls ett allmänt eller ens dominerande drag i människans beteende. Att utveckla sina anlag och böjelser för deras egen skull, att värna hälsa och liv, ta hand om barn och utveckla djupa sociala relationer som en förutsättning för mental stadga och lycka – detta blir viktiga drivkrafter när de grundläggande materiella behoven har tillfredsställts. Man behöver bara titta på hur borgarklassens översta kretsar uppträder vad gäller mat, kläder, boende, möbler eller "kulturella varor" för att se, att för de som redan "lever under kommunismen" så ersätts ett rastlöst jagande efter ännu mer av en mer rationell konsumtion. Det för faktiskt ofta med sig en minskning snarare än ökning av antalet varor som de konsumerar, även om ett enormt och orimligt slöseri förvisso fortsätter att vara förhärskande på andra områden.²⁶

Av detta kan vi dra slutsatsen att den riktiga teoretiska definitionen av överflöd är *att ha mättat behoven*. Man kan säga att det börjar bli gott om en produkt när dess marginella elasticitet är kring eller under noll* – en nivå där, som vi bör notera, det är ekonomiskt mer effektivt att distribuera den

24 Ett antal intressanta studier av hur diskussioner kan ta udden av konflikter visar vilken inneboende dynamik det finns i en verklig direkt demokrati. Se bland annat läroboken *Decision by Debate*, red D Ehmingen och Wayne Bockriede, New York 1978, och kapitel nio, "Participation and Self-Management" ("Deltagande och självstyre") i Carol C Goulds utmärkta *Rethinking Democracy*, Cambridge 1988.

25 Tyvärr upprepar Agnes Heller, som borde veta bättre, denna absurda tanke i boken *The Theory of Need in Marx*, London 1974.

26 Den ganska konservativa om än kritiskt sinnade amerikanska sociologen Vance Packard talade nyligen med ett antal mångmiljonärer och miljardärer om deras livsstil. Han upptäckte att även om det fanns undantag så levde majoriteten ett ganska enkelt liv, inte alls olikt den övre medelklassen. Det är en instinktiv reaktion: varför göra sig besväret att göra av med allt större summor pengar om det bara krånglar till din tillvaro? Till och med för miljardärer angavs ofta 150.000 dollar som övre gräns på årliga personliga utgifter. *The Ultra-Rich*, New York 1989.

* **Elasticiteten** anger hur mycket en variabel ändras till följd av att en annan variabel ändras. Jämför **priselasticitet**:

gratis än att fortsätta att sälja till sjunkande ”verkligt” pris, eftersom distributionskostnaderna då minskar kraftigt. Långsiktiga statistiska serier i framförallt Västeuropa erbjuder överväldigande bevis på att ett stort antal varor redan hamnar i denna kategori i de rikare länderna – inte bara för miljonärer utan för den stora massan.

Man kan tro att den allt större mångfalden och industriomvandlingen av basvaror (30 sorters bröd i tyska bagerier till exempel) motsäger denna trend. Men samma lag gäller här. Om ens genomsnittliga dagliga konsumtion av bröd stabiliserar sig eller sjunker på grund av sjukdom eller till och med tycke och smak, då kan man inte bara fortsätta att konsumera en ”allt större mångfald” av olika förpackat och tillverkat bröd. En begränsad mängd sätter gränser även för mångfald och kvalitet.

Detta argument kan förefalla mer öppet för tvivel i fallet med tjänster. Men om man definierar konsumtion av tjänster som i huvudsak passiv (liknande konsumtionen av varor) då kan samma lag tillämpas även här. Människor kan inte bara konsumera ett obegränsat antal flygresor, telefonsamtal eller TV-program inom loppet av en livstid där de alltmer oroar sig för frågor om hälsa, lycka och mental/psykologisk trygghet. En överdos av allting bara dödar.

Bilden ändrar sig givetvis något om vi ersätter den passiva konsumtionen av tjänster med skapande verksamhet. Att kalla aktiviteter som pianospelande, att måla tavlor, modellera vaser, utöva sport, klättra i berg, älska, promenera i parken eller skogen, titta på fåglar, föda upp djur, tala med vänner, utbilda barn, ta hand om gamla och sjuka, skriva böcker för ”konsumtion” – vore minst sagt olämpligt. Långt från att lägga överflödet utom räckhåll så kräver ett blomstrande av sådan ”verkligt mänsklig” aktivitet just en minskning av den tid som ägnas åt att skaffa sig och konsumera materiella varor och tjänster. Den förutsätter ett ökande överflöd och mer fritid.

Idag har vi efter ett långt dröjsmål blivit medvetna om att hoten mot jordens icke förnyelsebara resurser och den mänskliga civilisationens och det mänskliga livets naturliga omgivning också innebär att konsumtionen av materiella varor och tjänster inte kan växa obegränsat.²⁷ Att mätta behoven, konsumtionen, är inte bara möjligt utan absolut nödvändigt för mänsklighetens överlevnad. Det är en av orsakerna till varför det har blivit en fråga om liv eller död att avskaffa ett system som institutionaliserar bristen genom att stimulera efterfrågan på ständigt föränderliga varor, med all den frustration och psykologiska eller till och med makroekonomiska orimligheter som följer av det.

Antyder vår definition av överflöd eller rikedom som tillfredsställelse av den rådande konsumtionen en förmäten platonisk inställning hos en expert (eller filosof), eller ännu värre en vit mans förmätna inställning till folkens behov i tredje världen och till ”kulturell pluralism” i största allmänhet?²⁸ Inte alls. Vi har aldrig för ett ögonblick föreslagit att man ska begränsa den ekonomiska tillväxten för världens konsumtion så fort de grundläggande behoven hos befolkningen på det norra halvklotet har blivit tillfredsställda. Inte heller har vi drömt om att behålla den nuvarande internationella arbetsdelningen som ofrånkomligen ger upphov till ett ojämlikt utbyte.²⁹ Det förefaller uppenbart att alla grundläggande behov hos hela världens invånare måste vara uppfyllda innan det kan vara tal om allmänt överflöd. Det är ett av de starkaste argumenten mot myten om ”socialism i ett land” eller ett litet antal länder.

”En varas *priselasticitet* visar hur många procent den efterfrågade kvantiteten förändras då priset ökar med en procent. I normalfallet är elasticiteten ett negativt tal, d.v.s. efterfrågan minskar då priset ökar” - öa. Uppgift från Wikipedia.

27 Bland det oräkneliga antalet källor ska vi bara nämna: Världskommissionen om miljö och utveckling, *Vår gemensamma framtid*, Stockholm : Prisma : 1988; B Wiesberg, *Beyond repair: The Ecology of Capitalism*, Boston 1971; Christian Leipert, *Die heimlichen Kosten des Fortschritts*, Bonn 1989; World Watch Institute, *State of the World 1990*, London 1990; och Peter Hennicke och Michael Müller, *Die Klima-Katastrophe*, Berlin 1989.

28 En sådan förmätenhet finns förvisso hos Harichs och andras nystalinistiska förslag, som hävdar att det krävs en teknokratisk diktatur för att rädda miljön genom att tvinga folk att minska sin konsumtion. Nyliberala konservativa vill å sin sida tvinga människor att mot sin vilja acceptera påstått oundvikliga ”marknadsekonomiska lagar”, såsom strukturell arbetslöshet, massfattigdom och ökande ojämlikhet.

29 Se kapitel 15 i vår *Marxismens ekonomiska teori*, London 1968.

Målet att uppnå överflöd kräver alltså oavvisligen en genomgripande internationell omfördelning av den nuvarande produktionen och de befintliga produktionsresurserna, inklusive mänskliga resurser, så att människor i tredje världen kan behärska och skapa en avancerad teknologi som är anpassad till deras egna och världens behov.³⁰ I en socialistisk värld kommer antalet lärare, läkare, vetenskapsmän, matematiker, tekniker, dataprogrammerare eller maskintillverkare på det södra halvklotet att stå i proportion till den del av världens befolkning som bor där och inte till den nuvarande handelsstrukturen.³¹

Begreppet mättnad vad gäller passiv konsumtion av varor och tjänster grundar sig på en teori om behov som faktiskt är hierarkisk. Den delar upp behoven i grundläggande behov, sekundära behov som blir oundgängliga i och med civilisationens framväxt, och lyx, oviktiga eller till och med skadliga behov. Agnes Hellers utomordentliga bok om detta ämne passar snyggt med Maslow-Etzionis hierarki som säger att de mest trängande behoven är fysisk tillfredsställelse och säkerhet, följda av behovet av kärlek och respekt och därefter behovet av "självförverkligande".³²

Vissa författare har påstått att en sådan hierarki per definition är "tyrannisk". Det finns ett korn av sanning i det eftersom vår definition av överflöd innebär att fördelningen av resurser *prioriteras* att tillfredsställa allas grundläggande behov och därefter att minska arbetsbelastningen för alla. Men det räcker att fastställa denna "kärna" för att se att man kan rikta mycket starkare anklagelser för tyranni mot de som argumenterar mot denna prioritering. Istället för majoritetens "tyranni" mot en liten minoritets lyxbehov är de för en ständig eller åtminstone spontan tillväxt av denna lilla minoritets konsumtion. Vi kan varken inse logiken eller rättvisan i det.

Dessutom innebär inte resursfördelningar på förhand i enlighet med majoritetens demokratiska beslut några absoluta inskränkningar på konsumtionsval som har stöd av stora minoriteter. Det går att dela upp resurserna längs proportionella linjer. Och än mindre lägger det några hinder i vägen för varje medborgare att själv producera vad helst de vill även med en kraftigt ökad personlig arbetsbelastning. Det enda förbehållet är att de inte direkt eller indirekt tvingar andra att producera för deras tillfredsställelse.

Just på grund av att de samlade resurserna är ändliga leder en systematisk prioritering av lyxbehov till en systematisk icke-prioritering av en del av den mindre lyckligt lottade majoritetens grundläggande behov. Enorma samhällsresurser används (och förlösas) idag i detta syfte, inklusive med hjälp av och en felaktig användning av krediter. "Att odla de nyrika" som journalisten Claire Martin kallar det, omfattar enligt hennes beräkningar inte mindre än 7.000 miljarder dollar i krediter som huvudsakligen används i spekulationssyfte som till exempel anbud att överta aktiemajoriteten i företag.³³

Att bestämma prioriteringarna med hjälp av "marknadslagarna" – det vill säga med hjälp av den ojämna fördelningen av inkomster och förmögenheter – lägger också en överdriven arbetsbelastning på den stora majoriteten, åtföljt av ökande stress och hälsorisker.³⁴ Varför ska då samma majoritet, framförallt de som ägnar en stor del av sitt liv åt materiell produktion, inte ha rätt att ta dessa beslut?³⁵ Var och en som vill arbeta 18 timmar om dagen för att skaffa en tredje TV hemma, när

30 Som vi har påpekat vid ett flertal tillfällen så kräver detta inte en minskad levnadsstandard för de arbetande massorna i de utvecklade industrialiserade länderna, om bara de resurser som på ett meningslöst och farligt sätt används till vapenproduktion omvandlas till gåvor till tredje världen och om man avskaffar det enorma slöseri som underutnyttjandet av resurser innebär.

31 Ett bra svar på det nymalthusianska befolkningsshotet finns i M Bookchin, *Ekologi & anarki : valda essäer*, Stockholm : Nordan, 1983. Se även S Weissman, "Why the Population Bomb Is a Rockefeller Baby" ("Varför befolkningsexplosionen är Rockefeller's påfund"), *Ramparts*, maj 1970.

32 Heller, *The Theory of Need in Marx*; Etzioni, s 470-73.

33 *Institutional Investor*, april 1989. Exempel på denna praktik är fallen Trump och Kashoggi.

34 En Gallupundersökning av New York Business Group of Health visade att drygt 25% av arbetsstyrkan i vissa företag kan lida av ångestsjukdomar eller stressrelaterade sjukdomar. *The Wall Street Journal*, 20 oktober 1989.

35 Carol Gould har på ett övertygande sätt – som kommer att bli mycket svårt att gå emot – argumenterat att social

samhället vägrar producera mer än ett visst antal apparater, skulle kunna få alla nödvändiga verktyg för att själv bygga den. Det är hans eller hennes fulla rätt. Men de har inte rätt att med hjälp av ”marknadslagarna” och en arbetsmarknad bestämma att den stora massan producenter ska arbeta 50, 40 eller 36 timmar i veckan istället för 30, eller ännu värre att tiotals miljoner indier eller kineser ska bli utan cykel bara därför att 20% av invånarna i de rikaste länderna (mindre än 5% av världens befolkning) har andra prioriteringar än den övriga världen.

Anklagelsen för ”intellektuell förmäthenhet” vore berättigad om något utanför liggande organ skulle påtvinga majoriteten sådana prioriteringar. Men det är raka motsatsen till vår syn på en verklig ökning av självförvaltningen. Regeringar, partier, planeringsdepartement, vetenskapsmän, teknokrater eller vem som helst kan ge uppslag, lägga fram förslag, försöka påverka folk. Att hindra dem vore att begränsa den politiska friheten. Men i ett flerpartisystem kommer sådana förslag aldrig att vara enhälliga: folk kommer att kunna välja mellan sammanhängande alternativ. Och rätten och makten att *besluta* ska ligga i händerna på majoriteten producenter/konsumenter/medborgare, inte någon annan. Vad är det för förmyndaraktigt eller despotiskt i det?

Philippe Van Parijs, som försvarar begreppet ”allmänt överflöd” mot den infallsvinkel om ”varamot-vara” [good-by-good] som först föreslogs av Oskar Lange och sedan utvecklades av mig, har rest ytterligare en invändning. För Van Parijs skulle det senare ur ”nyklassisk” synvinkel innebära ekonomisk ineffektivitet.³⁶ Även om han tillägger att det i sig själv inte skulle vara någon dödssynd, så föreslår han en alternativ lösning: ”svagt överflöd”, med vars hjälp alla människor skulle bli garanterade en minsta inkomst som de skulle kunna fördela som de ville på olika varor och tjänster.

Men problemet är just att ett sådant allmänt ekonomiskt anslag skulle kunna användas på vilken vara eller tjänst som helst. Det finns ingen anledning att anta att alla eller ens de flesta människor med nödvändighet skulle använda det till grundläggande nödvändigheter, i synnerhet om de har ytterligare inkomster. Så man skulle fortfarande kunna ha barn som är utan mat samtidigt som deras föräldrar använder en del av sitt understöd till alkohol eller en färg-TV – som varje studie av socialbidrag i ”rika” länder lätt kan visa. Den psykologiska omvälvning som skulle ske om man garanterade att alla grundläggande behov var tillfredsställda kan inte uppnås med hjälp av allmänna ekonomiska anslag.³⁷

Om någon skulle hävda att världens resurser inte räcker till för att tillfredsställa alla människors grundläggande behov på hela planeten utan att på ett ödesdigert sätt äventyra miljön, så skulle vi svara att så mycket som 50% av världens produktionskapacitet idag står oanvänd eller används för vapenproduktion och andra slösaktiga eller destruktiva syften. Om denna enorma reserv skulle omvandlas till nyttiga ändamål så skulle den vara mer än tillräcklig för att ge alla på jorden möjlighet att äta, få kläder och utbildning, bli botade från sjukdom inom de nuvarande gränserna för medicinvetenskapen och få ett minimum av anständigt boende. Förvisso skulle den ekonomiska tillväxten behöva fortsätta under en tid för att säkra ett överflöd av alla de varor och tjänster som har blivit kulturellt-historiska nödvändigheter. Men inte för alltid.³⁸ Och redan idag finns det en materiell grund för betydande framsteg mot överflöd, självförvaltning och bortvittrande av den samhälleliga arbetsdelningen mellan chefer och underlydande.

rättvisa, även så som den definieras av anhängare till en nyttomoral eller frihetsivrare som Rawls och Dahl, inte kan gynnas av ett system med privat ägande av produktionsmedlen, med frihet att anställa och avskeda lönarbetare. Men Gould vidhåller fortfarande att företag som drivs av arbetarnas självstyre bör stå i kontakt med varandra huvudsakligen via marknaden. Se även Amartya Sen, *Kollektiva beslut och social välfärd*, Stockholm : Thales, 1988.

36 Se hans artikel i Robert Ware och Karl Nielsen, red, *Analysing Marx*, Calgary 1989.

37 Det bör noteras att Van Parijs, precis som vi, slår fast ett grundläggande orsakssamband mellan behovstillfredsställelse och ett minskat tvång att arbeta. Därmed blir bortvittrandet av byråkratin möjligt under ett ökande överflöd.

38 I *Marxismens ekonomiska teori* (kapitel 15) klargjorde vi att ekonomisk tillväxt i sig själv inte är något mål för mänsklighetens strävanden, och att den måste upphöra någon gång. Men vid den tiden tog vi inte hänsyn till de ekologiska faktorer som så småningom skulle göra detta nödvändigt.

Slutligen skulle man kunna invända att hela det industriella systemet som det existerar idag utgör ett dödligt hot mot miljön och att det skulle bli olidligt om det skulle utvecklas ännu mer. Argumentet är minst sagt tveksamt. För även om den ekologiska faran ökar hela tiden så har den ännu inte nått en punkt där det inte finns någon återvändo. Och den sorts omgruppering av resurserna som vi tänker oss skulle ha miljöskydd som en av sina viktigaste prioriteringar. Överflöd som vi har definierat det är därför fortfarande inom räckhåll för mänskligheten.³⁹

5. *Överflödets institutionella förutsättningar*

I slutändan leder olika ekonomiska system, produktionsförhållanden och ekonomisk politisk till olika sorters resursfördelning. Marxister förtingligar inte produktionsförhållanden. Man kan inte möta herr Plan eller fru Marknad på gatan mer än man kan möta herr Kapital eller fru Jord. Produktionsförhållanden är alltid *samhälleliga produktionsförhållanden* mellan givna grupper av människor. Det verkliga problemet för samhällsvetenskapen – som utifrån marxistisk synvinkel aldrig är en ”ren” ekonomisk eller politisk vetenskap – är att hitta vilka samhällsgrupper som framtvingar en viss sorts resursfördelning, av vilket skäl, i vems intresse och med vilka konsekvenser för de som drabbas av de särskilda prioriteringarna och dynamiken.

Så länge ”samhällets vanliga angelägenheter” tas om hand av en speciell grupp av människor, den byråkratiska apparaten, så leder ett statligt ägande av produktionsmedlen och makt att fatta beslut om hur merprodukten ska fördelas nästan automatiskt till en avsevärd byråkratisk kontroll över ekonomin i sin helhet. Hur omfattande och skadlig denna kontroll är kan givetvis variera enormt, precis som de sorters kombinationer med enkel varuproduktion och spirande kapitalism som kan uppstå. Under kapitalismen kan på samma sätt marknadens tyranni förvärras av de stora monopolens makt eller lindras av social lagstiftning och olika erövringar som arbetarrörelsen gör.

Men oavsett dessa mellanliggande former så representerar statens och kapitalets (rikedomens) despotism två olika sätt att fördela materiella och mänskliga resurser, eller två olika sätt att bestämma prioriteringarna.

Vi vill bestämt hävda att staten och kapitalet är det två främsta källorna till despotismen – det vill säga genomgripande begränsningar av valfriheten för den stora massan av producenter/konsumenter/medborgare. Alternativet är inte antingen plan eller marknad. Som vi argumenterade i kapitel 1 är det helt enkelt inte sant att central planering automatiskt innebär att det växer fram stora byråkratier.⁴⁰ De som försöker visa detta genom att peka på Sovjetunionen motsäger fakta, nämligen att den byråkratiska diktaturen upprättades *först* och därefter följdes av de speciella byråkratiserade formerna av planering och en enorm tillväxt av staten.

På samma sätt kan vi säga att jättelika fabriker eller transportsystem, handels- och telekommunikationscentra, för att inte tala om stora skolor och sjukhus, inte ”automatiskt” resulterar i att det uppstår stora byråkratier. Inte heller leder förekomsten av relativt viktiga marknadsekonomiska sektorer i de postkapitalistiska samhällena automatiskt till en tillväxt av kapitalismen. För att en sådan utveckling ska leda till kvalitativt nya drag (byråkratisering, återupprättande av kapitalismen, etc) så räcker det inte med materiella faktorer som institutionernas storlek, teknologins natur, eller ens förekomsten av pengar. Det avgörande är de samhälleliga ramarna, styrkeförhållandena, hur

39 Det finns en omfattande och ständigt växande litteratur om följande sammanhängande frågor: kontrollerad/okontrollerad ekonomisk tillväxt, behovtillfredsställelse på det så kallade norra halvklotet och tredje världen, hoten mot miljön och mänsklighetens överlevnad, den nödvändiga anpassningen av de samhällsekonomiska strukturerna till dessa behov och uppgiften att ta den ekonomiska vetenskapen (inklusive den marxistiska ekonomiska teorin) under omprövning i ljuset av vår nuvarande ekologiska kunskap. Här ska vi bara nämna ett utomordentligt aktuellt bidrag till diskussionen: Keekok Lee, *Social Philosophy and Ecological Scarcity*, London 1989. Vi kommer att behandla alla dessa frågor i vår kommande bok *Restating Marx's Case at the End of the Twentieth Century*.

40 Se bland annat Gérard Roland, *Economie politique du système soviétique*, Paris 1989. Argumentet är mer än 100 år gammalt.

kampen mellan avgörande samhälleliga grupperingar, klasser och delar av klasser avlöper.

Max Weber pekar själv på att fäderneärvda byråkratier härskade redan innan de borgerliga byråkratierna uppstod, under vad vi skulle kunna kalla den halvfeodala, absolutistiska regimen. Den sortens byråkrati kännetecknades av att viktiga statliga funktioner, inklusive insamlandet av skatter, såldes till högstbjudande. Den var en av de främsta källorna till utbredd korruption och ständig finanskris, och återspeglade en viss sorts styrkeförhållanden mellan jordägarna, adeln vid hovet, de superrika finansmännen/spekulanterna och resten av den uppåstigande borgarklassen. Innan de moderna byråkratierna kunde ta över måste dessa styrkeförhållanden förändras, som i Storbritannien efter den "ärorika revolutionen" [1688 – öa] och i Frankrike som ett resultat av revolutionen 1789.

Vi har sett att det finns vissa institutionella system som garanterar och befäster den privilegierade byråkratin i de postkapitalistiska samhällena. Frågan man måste ställa är: vilka är de institutionella förutsättningarna för att ett överflöd gradvis ska uppkomma och således för att byråkratin och staten ska vittra bort? Vårt svar är: att resurserna fördelas med hjälp av fria, medvetna förhandsval från producenternas/konsumenternas/medborgarnas sida. De stora massorna måste ha *makten* att ta dessa beslut och ett antal tydliga institutioner måste inrättas för att ge dem möjlighet till det.

Dessa institutioner kan inte täcka varje enskilt fördelningsbeslut, åtminstone inte under en lång övergångsperiod. En del beslut måste överlämnas åt marknaden. Vissa, om än bara ett litet antal, kommer troligen att förbli ganska "teknokratiska". Men innan marknaden får ange det exakta inköps- och försäljningspriset på låt oss säga potatis i grossist- och detaljhandeln, så måste de stora massorna ha makten att avgöra vilka livsmedel som ska delas ut gratis och huruvida potatis ska ingå bland dem. Och innan vetenskapsmän och teknokrater beslutar hur kärnkraftverk ska byggas eller underhållas på ett maximalt säkert sätt, måste folket på samma sätt ha makten att demokratiskt avgöra om de överhuvudtaget ska byggas eller underhållas.

Låt oss börja från det som redan finns i alla länder under olika sorters borgerlig parlamentarisk demokrati. Regeringen, eller snarare toppskikten i den borgerliga statens byråkrati, lägger årligen fram förslag om att lägga låt oss säga 5% av landets inkomster på försvars- och säkerhetsinstitutioner, 8% till utbildning, forskning och utveckling och "kultur", och 7% till sjukvård. Bara dessa tre prioriteringar svarar alltså för 20% av de tillgängliga resurserna. Denna fördelning bestäms på förhand, ett år (eller i själva verket flera år) i förväg. Förslagen är öppna för diskussion och granskning i parlamentet och genom påtryckningar från den allmänna opinionen. Stora parlamentariska minoriteter som det brittiska Labourpartiet under Thatcher eller utomparlamentariska krafter som de spanska fackföreningarna under Felipe Gonzales' "åtstramningssocialism", kan lägga fram alternativ eller till och med tvinga regeringen att ändra sina förslag. Men en genomgång av vad som faktiskt händer i de viktigaste kapitalistiska länderna i världen kommer att visa att detta i grund och botten inte förändrar de planerade utgifterna.

Så fort det materiella välståndet tillåter det skulle ett demokratiskt centraliserat planeringssystem (uttalat självstyre) kunna utvidga dessa 20% till 50, 60 eller 75% av de tillgängliga resurserna. Utöver de på förhand bestämda områdena "nationellt försvar" (om det fortfarande existerar), utbildning och sjukvård, skulle man på förhand kunna fördela mat, baskläder, offentliga transporter, boende och bekvämligheter (uppvärmning, gas, elektricitet, vatten, grundläggande apparater, kanske radio och TV). Skälet att slå fast dessa prioriteringar skulle formellt vara samma som varför man i den borgerliga staten lägger så stor uppmärksamhet vid armén, polisen och rättsväsendet. De är samhällets grundläggande säkerhetsanordningar.

Så fort folkmajoriteten fritt har åtagit sig att bygga ett *socialistiskt* samhälle (och så länge de inte har valt det förblir projektet bara ett politiskt mål och inte någon pågående historisk process), kommer man gradvis att garantera att de grundläggande samhälleliga behoven ska tillfredsställas (det vill säga "överflöd"). Samhället har den oinskränkta makten att besluta att ekonomin ska fungera på ett sätt som gör det möjligt. Och därmed skapar det en måttstock som kan användas för

att mäta utvecklingen mot det.

När vi går från en borgerlig till en socialistisk demokrati ökar förhandsfördelningen av ekonomiska resurser från 20% till 50-60-75%. Men det sker med demokratiska medel – i själva verket medel som gör samhället och i synnerhet ekonomin kvalitativt mer demokratisk än vad det någonsin kan bli under kapitalismen. Det är inte parlamentet utan väljarna som ska välja mellan de olika, inom sig konsekventa modellerna för förhandsfördelningar i stor skala ("centrala planer"). Besluten ska göras tydliga – det vill säga siffror och statistik ska översättas till vad de innebär för de stora massorna i konkret, praktisk mening. Efter omfattande, pluralistiska diskussioner kommer folkmassorna sedan att bestämma prioriteringarna på grundval av allmän rösträtt.

Som vi redan har antytt krävs det en betydande decentralisering för att kvalitativt öka det demokratiska beslutsfattandet. Bara de övergripande ramarna (de grundläggande proportionerna för hur de nationella resurserna fördelas) ska beslutas nationellt, och en dag internationellt. Alla andra beslut kan delegeras till regionala, distrikts-, branschomfattande eller kvartersorgan, som var och en har valts efter fri debatt. Två tumregler kan tillämpas i detta avseende. Besluten ska tas på den nivå där de allra enklast kan genomföras. Och de bör tas på den nivå där största möjliga andel av de personer som faktiskt påverkas av dem kan dras in i beslutsprocessen. Man kan givetvis inte på ett effektivt sätt besluta på bynivå hur man ska förhindra och upphäva nedsmutsningen av världens stora floder, men inte heller kan en region med 15 miljoner invånare planera varenda övergångsställe inom sina gränser. Men alla beslutsfattande organ kommer att verka utifrån de anvisningar som beslutats i allomfattande omröstningar om de allmänna prioriteringarna.

Sådana institutionella ramar leder till en mycket mindre maktdelegering än de som stöder antingen en byråkratisk statlig despotism eller kapitalets despotism – i det senare fallet "delegerar" den stora massan av producenter makten att fatta beslut till en handfull storkapitalister och höga chefer utan att ha blivit tillfrågade om de vill göra det eller ej. De medför också att ekologiska, feministiska och nationella frågor integreras i kvalitativt högre grad, vilket ingalunda är den minsta av dess förtjänster.⁴¹

Men när allt kommer omkring så skapas den samhällseliga produkten på arbetsplatserna, varefter den centraliseras genom att överförs till andra ställen. De institutionella säkerhetsanordningarna för att gradvis minska byråkratin berör därför hur mycket makt producenterna har för att direkt kontrollera en del av sina produkter. Även detta måste innefatta ett element av delegering, eftersom man under alla samhällssystem måste centralisera en del av den aktuella produktionen – åtminstone med nuvarande, eller för närvarande förutsebara teknologi.⁴² Men när arbetare och tjänstemän får makt att besluta på arbetsplatsen – troligen inklusive rätten att disponera en del av produktionen för egen konsumtion eller direkt utbyte⁴³ – så får de betydligt större kontroll över den samhällseliga produktionen jämfört med vad som existerar under kapitalets eller byråkratins despotism.

Tanken att "den marxistiska socialismen" innebär en fullständig socialisering och därmed planering av hela den aktuella produktionen, eller åtminstone en allt större del av den, är i grund och botten av stalinistiskt ursprung och står i direkt motsats till Marx' och Engels' skrifter. För dem innebar socia-

41 Se exempelvis den utmärkta studien av Andy Pollack, "Socialistisk planering och den nationella frågan", ett ännu ej publicerat manuskript.

42 Denna punkt förbiser Machajskij i sin klassiska anarkistiska kritik av socialistisk planering, men bara till priset att återupprätta marknadsekonomin i Proudhons anda. Utöver de alienerande konsekvenserna för producenterna, så vore det orättvist för samhällets sämst skyddade delar, för äldre och kroniskt handikappade, liksom för skolbarn och heltidsstuderande, som skulle förnekas rätten att ingripa i besluten om fördelningen. J W Machajskij, *Le socialisme des intellectuelles*, Paris 1979. Se även Claude Lefort, *The Political Forms of Modern Society: Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*, Cambridge 1986.

43 Enligt rapporter i *Moscow News* och på andra ställen pågår en viktig diskussion om denna fråga i Sovjetunionen. Den spelar också en avgörande roll i de pågående diskussionerna inom den sovjetiska arbetarklassen – exempelvis bland de strejkande gruvarbetarna 1989 och 1990 – om hur man på konkret sätt ska omvandla (den despotiska) statens egendomar till verkligt samhällselig, arbetarägd egendom.

lismen en socialisering (samhälleligt tilläggande) av en stor del av den samhälleliga *merprodukten*, både av sociala rättviseskäl och ekonomiska effektivitetsskäl, såsom det förklaras i *Kritik av Gotha-programmet*. Det innebär ingalunda att man skulle avskaffa producenternas rätt att fritt förfoga över resten av den samhälleliga produktionen som de ville – det skulle i själva verket motsäga själva definitionen av socialismen som de *fritt associerade* producenternas regim.

Dessutom skulle även de mellanliggande organ som kontrollerade den samhälleliga produktionen/merprodukten väljas demokratiskt på en pluralistisk grundval med delegater som kunde återkallas av sina väljare. Förhandlingarna i dessa institutioner skulle ges omfattande offentlighet.

Ett system av det slag som vi har skisserat skulle beteckna avsevärt bättre ekonomiska förutsättningar för byråkratins bortvittrande. För att så många människor ska kunna dras in i allmänna möten, i arbetar-, kvinno-, konsument-, bostads- och medborgarråd, liksom i lokala, regionala, nationella och branschomfattande konferenser för dessa råd, så är det en absolut förutsättning att arbetsveckan minskas radikalt. Det är också viktigt att folk ska slippa att ständigt oroa sig för sina egna och sina barns materiella behov.

Det har rests invändningar att vi tänker oss att byråkratin vittrar bort genom att alla görs till byråkrater.⁴⁴ Men byråkrati är inte detsamma som organisering, centralisering och maktutövning i sig själv, utan att *speciella (och specialiserade) organ av människor som avskiljts från samhällets breda massor tillskansar sig dessa funktioner och får yrkesmässigt betalt för att utföra dem*. När vanligt folk gradvis tar över dessa funktioner så blir de inte ”byråkrater”. De organiserar och förvaltar för sig själva och av sig själva – och det är det vi menar när vi säger att byråkratin vittrar bort.

6. Är ”fri företagsamhet” ett effektivt motmedel mot byråkratisk despotism?

I sin bok *Bureaucracy* (Byråkrati) från 1944 lade den österrikiska nyklassiska eller marginalistiska ekonomiska skolans ålderman Ludwig von Mises fram de klassiska, och klassiskt förenklade, argumenten för den kapitalistiska fria företagsamheten. Det finns, hävdar han, två sätt att bedriva affärsverksamhet i det mänskliga samhället. Det ena är ”byråkratisk förvaltning”, det andra är ”vinstförvaltning”. Den byråkratiska förvaltningen är till sin natur despotisk och diktatorisk. Även under förhållanden av politisk demokrati försvagar statliga ingripanden i den fria företagsamheten – det vill säga välfärdsstaten – vinstmotiven och öppnar därmed vägen till despotism.⁴⁵ Endast den fria företagsamheten, en generaliserad varuekonomi, kan garantera frihet.

Efter att systemet hamnat i kris i Sovjetunionen och de stalinistiska regimerna brutit samman i Östeuropa har detta tema tagits upp av en kör av ideologer i väst och av en stor majoritet av deras kollegor i öst. Som Alec Nove uttryckte det i ett nötskal: antingen byråkratisk despotism eller en fri marknad, *tertium non datur* [”någon tredje väg gives ej” - öa].⁴⁶

Det finns emellertid många svagheter i von Mises' och hans anhängares resonemang, och vi ska försöka fastställa de viktigaste av dem här. Von Mises påvisar helt riktigt sambandet mellan det ekonomiska systemets karaktär och formen för ägandet av produktionsmedlen.⁴⁷ I hans världsordning är i grund och botten bara två sådana former möjliga: antingen privat ägande eller statligt ägande. Men det är varken en logiskt eller historiskt hållbar ståndpunkt. Det finns i själva verket minst fyra grundläggande former:

44 Se Machajskijs och Leforts arbeten som citeras i not 42.

45 L von Mises, *Bureaucracy*, 1:a upplagan 1944, Yale University Press, och 2:a upplagan Arlington House 1969, kapitel 1. (Sidnumreringen är identisk i de två upplagorna.) Jämför F A von Hayeks berömda bok *The Road to Serfdom*, London 1944.

46 Se debatten mellan Nove och Mandel i *New Left Review*, nr 159, 161 och 169.

47 Von Mises, s 10, 20.

1. privat ägande av de direkta producenterna (det som marxister kallar enkel varuproduktion);
2. privat ägande av kapitalister som i utbyte mot lön anställer andra som använder produktionsmedlen, och därefter tillägnar sig alla de varor som tillverkas på detta sätt;
3. statligt ägande av produktionsmedlen utan att den stora massan av producenter har fri tillgång till dem (det som i Sovjetunionen av idag kallas en "kommandoekonomi");
4. samhälleligt (gemensamt) ägande där de direkta producenterna har omfattande tillgång till produktionsmedlen och konsumtionsvaror och tjänster (det som vi har kallat ett demokratiskt förenat självstyre, de fritt associerade producenternas regim).

Ett ögonblicks eftertanke och vissa grundläggande kunskaper om Europas ekonomiska historia mellan 1400- och 1900-talet räcker för att inse att skillnaderna mellan den första och andra av dessa former är mycket större än mellan den första och den fjärde. Och en analys av den politiska historien kommer att visa att det andra systemet, som höjs till skyarna av von Mises, under långa perioder är helt förenligt med avsaknad av politiska friheter och medborgerliga rättigheter för de stora massorna eller till och med en blodig diktatur. Ett sådant extremt förtryck återfinns sällan under det första systemet. Och det går inte att föreställa sig det under det fjärde.

Ett kort stycke ur von Mises' bok hjälper oss att sätta fingret på den avgörande bristen i hans resonemang:

Självva det faktum att arbetskraften under kapitalismen är en vara och köps och säljs som en vara gör att löntagarna är fria från allt beroende. Precis som kapitalisterna, företagarna och bönderna är löntagarna beroende av konsumenternas godtycke. Men konsumenternas val rör inte de personer som är indragna i produktionen, de rör saker och inte människor. Företagarna befinner sig inte i en position där de kan hänge sig åt favoriserande eller avoghet i fråga om personalen... Det är detta faktum och inte konstitutioner eller författningar om individens rättigheter som gör dem som tar emot löner i ett obehindrat kapitalistiskt system till fria människor. De är enväldiga i sin egenskap av konsument, och som producenter är de precis som alla andra medborgare ovillkorligt underställda marknadens lagar. När de säljer en produktionsfaktor, nämligen sitt slit och sin möda, på marknaden till ett marknadspris som alla är beredda att köpa det för, så äventyrar de inte sin egen ställning. De står inte i tacksamhetsskuld till och är inte underkastade sin arbetsgivare, de är skyldiga honom en viss mängd arbete av en viss kvalitet.⁴⁸

Så gott som varenda mening är felaktig – det vill säga de motsvarar varken löntagarnas verkliga situation i det kapitalistiska samhället eller det kapitalistiska ekonomiska systemets verkliga dynamik (rörelselagar).

Är löntagarna "enväldiga i sin egenskap av konsument"? Bara om "enväldiga" begränsas till att kunna fördela lönen som de vill på ett existerande antal konsumtionsvaror och tjänster. Men det är väl också fallet i Sovjetunionens despotiska statliga ekonomi? Ordet "enväldig" betyder ju också en förmåga att kunna tillfredsställa behov, i synnerhet de som betraktas som livsavgörande. De senaste två århundradena visar solklart att "konsumenternas enväldighet" i en generaliserad varuekonomi i huvudsak kan begränsas på två sätt: på utbudssidan genom en otillräcklig tillgång på varor och tjänster, och på den "faktiska efterfråge"-sidan genom att man saknar köpkraft för att få tillgång till tillgängliga varor och tjänster.

Låt oss dessutom i förbigående påpeka att det finns en tredje begränsning för konsumenternas enväldighet under den faktiskt existerande kapitalismen: nämligen de stora monopolens förmåga – speciellt inom detaljhandelssektorn som domineras av kedjor av stormarknader – att manipulera konsumenternas val. Som ett antal ingalunda marxistiska amerikanska sociologer har visat, så uppvisar den genomsnittliga shopparen ökande oro och måttnad när de ställs inför den ständigt

48 *Ibid*, s 38-39.

ökade mångfalden av produkter. Ofta är han eller hon inte medveten om vad som händer:

Man går in på en stormarknad på egen risk. Affärsinnehavaren vet bättre än du hur du kommer att bete dig – vart du kommer att gå, var du kommer att titta. Och han utnyttjar denna kunskap med en skoningslöshet som med säkerhet kommer att skjuta hål i ditt bankkonto. Till och med de enorma livsmedelstillverkarna som måste betala för privilegiet att få sina varor placerade på ett fördelaktigt sätt är maktlösa redskap som själv manipuleras av livsmedelsaffärernas supermakter på ett lika skoningslöst sätt som deras kunder.⁴⁹

Lite förhastat sammanfattade von Mises det klassiska argumentet för marknadsekonomin i formuleringen: ”Det kapitalistiska produktionssystemet är en ekonomisk demokrati där varje öre ger röst-rätt.”⁵⁰ Varenda öre! Problemet är att medan varje röstberättigad i demokratiska val har en röst så räknas inte varje enskild individ som bara en på marknaden. Von Mises' märkliga syn på ”ekonomisk demokrati” ger de flesta människor en eller två röster och en liten minoritet tusen röster. Om man har 500.000 hushåll med 1.000 röster var och 100 miljoner hushåll med i medeltal 1½ röst var så är det lätt att inse att den lilla gruppen storkapitalister kommer att ha en absolut majoritet: 500 miljoner röster mot 150 miljoner röster. De kommer att ha blivit i det närmaste omöjliga att flytta – utom med hjälp av en revolution.

Den främsta försvararen av dagens troslära, Milton Friedman, belyser i en lika enkel och entydig formulering hur liberalerna ger en missvisande bild av hur det kapitalistiska systemet fungerar:

Om [en persons] inkomst verkligen beror på vad han gör, på skillnaden mellan det pris han får för att sälja sina tjänster och det pris han måste betala för de varor han köper – om den beror på skillnaden mellan intäkter och kostnader utifrån ett affärsföretags synvinkel eller mellan löner och kostnader för en arbetare och så vidare – då har han ett mycket starkt motiv att försöka säkerställa att han säljer sina tjänster på den bästa marknaden till högsta pris.⁵¹

Detta skulle kunna vara en riktig beskrivning av ekonomin under en generaliserad enkel varu-produktion, som i själva verket aldrig har existerat. Men den motsvarar definitivt inte hur kapitalismen fungerar.

De genomsnittliga lönarbetarna äger inte något ”penga-alstrande” kapital, eller bara en ytterst obetydlig mängd. Deras årsinkomst beror förvisso på vad de gör – eller mer exakt vad de tillåts göra och om de tillåts göra det under just detta år.⁵² Låt oss säga att denna inkomst är 30.000 dollar. Kapitalisternas inkomster beror å andra sidan betydligt mer på vad de äger än på vad de gör. Om de äger 50 miljoner dollar, om den genomsnittliga profitkvoten är 20% och om de kan uppnå en tillväxt av kapitalet på 20 miljoner dollar, då kommer den mängd pengar som faller i deras händer på ett år att vara 30 miljoner dollar – ettusen gånger lönarbetarnas inkomst.

Ett kapitalisthushåll som äger 50 miljoner dollar kvalar inte ens in i klubben för de ”superrika”. Världens rikaste man, med omkring 400 miljarder dollar, sägs vara den japanska magnaten Yoshiaki Tsutsumi.⁵³ Vid en genomsnittlig ränta på 7% skulle det ”skapa” 28 miljarder dollar per år utan att herr Tsutsumi skulle behöva lyfta ett finger eller ta den minsta risk. Om dessa 28 miljarder dollar återinvesterades så skulle de i sin tur inbringa 2 miljarder dollar, vilket skulle ge ytterligare 150 miljoner dollar per år... Men låt oss stanna där. Vi talar redan om en kapitalackumulation på inte

49 *Sunday Times*, 4 november 1990. Enligt en undersökning av *Harvard Business Review* (återgiven i Gorz, s 172) medgav 85% av de högsta cheferna att annonskampanjerna ofta ledde till att man sålde produkter som köparna inte hade någon nytta av och (enligt 51% av de svarande) som kunderna egentligen inte ville köpa.

50 *Bureaucracy*, s 21.

51 Milton Friedman, *Market or Plan*, Centre for Research into Communist Economics, 1984, s 9.

52 Varken von Mises eller Hayek eller ens Friedman nämner de katastrofala effekt på lönarbetarnas inkomster som beror av förändringar av sysselsättningen som ligger helt utanför deras kontroll. På den tid då kapitalismen inte ”hämmades” av välfärdsstaten kunde de bokstavligen döma arbetarna till svält.

53 *Times Saturday Review*, 3 november 1990.

mindre än 30 miljarder dollar per år, 80 miljoner dollar per dag, 55.000 dollar per minut. Det är knappast överraskande att när Paul Getty, en annan superrik magnat, blev tillfrågad om hur mycket han ägde, så svarade han: "Om jag visste hur mycket jag ägde så skulle jag inte vara en av världens rikaste män."

Nu finns det ju ett strukturellt samband mellan tillgången och den oerhört ojämna skiktningen av den faktiska efterfrågan under kapitalismen – ett samband som återigen till stor del undgår våra nyliberala dogmatiker. Den "faktiska efterfrågans" fördelning – det vill säga den verkliga köpkraften – får inte bara företagen att spontant söka sig till de marknader "där de kan få högst pris". Många gånger innebär det också att de helt enkelt inte producerar de varor som ger en vinst under genomsnittet. Ibland försöker mindre företag ta över dessa "nischer". Men om de allmänna omkostnaderna är höga och det finns gott om alternativa investeringsmöjligheter så kommer de helt enkelt att överge konsumenternas behov, för att inte tala om "konsumenternas envælde".

Fallet med billiga bostäder i Västtyskland (och Japan) är en perfekt illustration av detta. Sedan länge har byggandet av billiga lägenheter minskat kraftigt, och fallit från ett maximum på 447.000 1956 till sitt hittills lägsta värde på 41.000 1988.⁵⁴ Resultatet är att det nu har uppstått en akut brist. Men samtidigt har det byggts hundratusentals "andrahandsbostäder" åt välbeställda människor, varav många bara används under några månader per år. Vi ska inte här gå in på saker som social rättvisa, som betyder praktiskt taget ingenting på nyliberalernas språk. Men vi är berättigade att fråga vart den "ekonomiska demokratin" och "konsumenternas envælde" har tagit vägen i allt detta.

Inkomstfördelningen under kapitalismen omfattar en *strukturellt ojämlik ställning* som von Mises trollerar bort med sin tvetydiga formulering att lönarbetarna är "fria från allt beroende". I så måtto som det syftar på skillnaden mellan en löntagares och en slavs eller medeltida livegens ställning, så kan det verka vara en giltig och obestridd poäng. Men i den mån det antyder att de *enda möjliga* formerna för personligt beroende är vasallförpliktelser, "tacksamhetsskuld och underkastelse" i feodal mening, så blandar det bara bort korten. *Ekonomiskt beroende är en definitiv form av beroende*. Och den speciella sorts inkomstfördelning som existerar under kapitalismen återskapar hela tiden löntagarnas ekonomiska beroende av kapitalisterna.

Vare sig lönen är hög eller låg så gör den det bara möjligt för lönarbetarklassen att uppnå en viss konsumtionsnivå.⁵⁵ Med tanke på de ständigt ökande kostnaderna för att starta ett stort företag så gör lönen det inte möjligt för arbetarna att undkomma de proletära förhållanden som tvingar dem att sälja sin arbetskraft till ägarna av produktionsmedlen till gällande marknadspris – det vill säga till ett pris som svänger kring just det totala priset på de varor och tjänster som behövs för att reproducera deras arbetskraft.

Bara kapitalisterna får en inkomst av att äga kapital (deras samlade rikedomar). Denna inkomst ger dem medel för att inte bara skaffa sig grundläggande varor och tjänster och lyxkonsumtion, utan också för att köpa nya produktionsmedel och anställa fler arbetare. Med andra ord: för den överväldigande majoriteten av löntagarna är "livsbesparingarna" av inkomster obetydliga eller inga alls.⁵⁶ Men för den genomsnittliga kapitalisten är de mycket höga och för toppskiktet astronomiska.⁵⁷

54 Se tabell i *Die Zeit*, 27 oktober 1989.

55 Gentemot Malthus-Ricardo-Lassalles demografiska löneteori (den så kallade "järnhårda lönelagen") visade Marx att lönen består av två delar: ett fysiologiskt minimum som den inte kan falla under, och en moraliskt-historisk del vars svängningar i grunden avgörs av sysselsättningsnivån, men som när det kommer till kritan beror på klasskampen mellan arbete och kapital.

56 Om de genomsnittliga löntagarna verkligen skulle kunna spara ihop tillräckligt av sin aktuella inkomst för att starta ett företag så skulle andelen oberoende affärsmän inom den aktiva befolkningen stiga. I själva verket har den sjunkit under hela det senaste seklet, samtidigt som andelen löntagare hela tiden har ökat till sin nuvarande nivå på 90% eller mer i länder som USA, Storbritannien och Sverige.

57 Von Mises hävdade att eftersom investeringar är riskfyllda och eftersom nya företag hela tiden ödelägger de gamla, så var det ytterst osannolikt om inte omöjligt med oavbruten kapitalackumulation (och därmed uppkomsten av pengadynastier som skulle existera i flera generationer). (*Socialism*, London 1951, s 379-80.) Empiriska fakta visar

Denna strukturella ojämlikhet vad gäller inkomster och därmed ställning innebär inte bara att löntagarnas sysselsättning och konsumtionsnivå är helt beroende av kapitalistklassen.⁵⁸ Den medför också ett brutalt direkt beroende av arbetsgivaren och bristande personlig frihet på produktionens område.

Även om löntagarna inte förväntas visa tacksamhet mot sina arbetsgivare så är de skyldiga att lyda dem blint på arbetsplatsen. Von Mises och andra av kapitalismens försvarare talar en hel del om konkurrensens välsignelser. Men de glömmer bort att nämna ett av livets uppenbara fakta: nämligen att konkurrensen tvingar fram en minskning av produktionskostnaderna, inklusive arbetskostnader, och att därför striktast möjliga kontroll över arbetarna inom produktionen i syfte att krama ur dem mesta möjliga arbete är ett inneboende drag i kapitalismens funktionssätt.

Det är alltså helt enkelt inte sant att löntagarna när de säljer sin arbetskraft till arbetsgivarna "[inte] äventyrar... sin egen ställning". De inte bara "äventyrar" den varje dag utan ger bokstavligen upp all frihet och självbestämmanderätt på arbetsplatsen där de måste underordna sig chefens order.

När von Mises skriver att "konsumenternas val... rör saker och inte människor" så ägnar han sig likaledes åt att godtyckligt dela upp den ekonomiska helheten. Ja, när man väljer mellan två par skor till olika pris och med olika kvalitet så rör det "saker" och inte "människor". Men skorna råkar vara producerade av människor med hjälp av andra saker (produktionsmedel). För att tillverka billigare skor måste kapitalisterna dra åt tumskruvarna på levande män och kvinnor, inte bara på saker. Och dessa tumskruvar hämmar, stympar och avlägsnar deras mänskliga strävanden och möjligheter på ett sätt som inte är olikt en "kommandoekonomi". I ett "ohämmat" kapitalistiskt system är den fängelselika fabriksregimen en ohämmad despotism, där till och med den tid arbetarna tillbringar på toaletten är föreskriven och övervakas av cheferna, och den enskilda personen kan bestraffas eller till och med avskedas för så "olönsamma" och "ekonomiskt ineffektiva" aktiviteter.

"Fri företagsamhet" är inget motmedel mot statlig despotism, det är ingen garanti för ökad mänsklig frihet. Men ändå finns det ett alternativ, en *tertium datur* – ett ekonomiskt system där den stora massan producenter/konsumenter fritt avgör vad som ska produceras, hur det ska produceras och hur mycket av det som ska tilldelas speciella prioriteringar på den enskilda och gemensamma konsumtionens område. Ingen har någonsin lagt fram seriösa argument som visar varför en sådan producenternas demokrati tillsammans med politisk demokrati och ökad pluralism och öppenhet i det offentliga livet till sin natur skulle vara totalitär eller despotisk. Det förefaller uppenbart att den skulle vara kvalitativt mindre despotisk än både den byråkratiska "kommandoekonomin" och den kapitalistiska marknadsekonomin, eftersom den kvalitativt skulle utvidga självbestämmanderätten för den stora massan av befolkningen.

7. Kapitalism, planering och ekonomiska kalkyler

När vissa fanatiska anhängare till en "ohämmad kapitalism" inte lyckas besvara dessa argument så återgår de till en andra försvarslinje. De är beredda att medge att en annan modell för att organisera ekonomin skulle leda till "ekonomisk demokrati" i ordets egentliga mening, och att en nödvändig om än inte tillräcklig förutsättning för detta är att avskaffa det privata ägandet av de viktigaste produktionsmedlen. Men de fortsätter envist att hävda att sådana modeller i sig själva skulle vara mycket mindre effektiva och mer slösaktiga än kapitalistisk fri företagsamhet.

Detta sätt att resonera går tillbaka till en diskussion som inleddes i början av 1900-talet. Den öster-

på motsatsen. "Superrika" familjer har nu funnits kontinuerligt i USA och de flesta västeuropeiska länder under mer än ett århundrade. När rikedomarna väl har passerat en viss nivå så växer de utan någon risk fränsett risken för att banksystemet och de offentliga finanserna fullständigt bryter samman.

⁵⁸ En kraftfull vänsterkritik av de liberala (och nyliberala) lärosatserna i detta avseende finns i Gunnar Myrdal, *Vetenskap och politik i nationalekonomin*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1972.

rikiska skolan försökte bevisa att det är omöjligt att göra exakta ekonomiska kalkyler utan en marknad och att en planerad ekonomi därmed alltid skulle innebära godtycke och slöseri under fördelningen av knappa resurser.⁵⁹ Det som producenterna/konsumenterna vann av frihet och självbestämmanderätt i ett system med demokratisk självförvaltning skulle de förlora i tillgång på konsumtionsvaror. Tillgången på dessa varor (eller deras kvalitet eller mångfald) skulle allvarligt begränsas, om inte i absoluta siffror så i förhållande till vad ”fri kapitalistisk företagsamhet” skulle tillhandahålla. På så sätt försöker dogmatiska liberaler vända socialisternas argument mot kapitalismen mot sig själva: vad är det för poäng med ”frihet” om det är frihet att svälta? I sin senaste bok ger Hayek ett bra exempel:

Det finns redan så många människor, och bara en marknadsekonomi kan hålla de flesta av dem vid liv... Eftersom vi bara kan upprätthålla och säkerställa just det nuvarande antalet genom att hålla fast vid samma allmänna principer så är det vår plikt – om vi inte i sanning vill döma miljoner till svält – att stå emot anspråken från trosföräldrar som har en benägenhet att ödelägga dessa grundläggande principer...⁶⁰

Även här kryllar resonemanget av halvsanningar och rena spetsfundigheter. Faktum är att *alla* ekonomiska kalkyler under kapitalismen och i samhällen under övergången mellan kapitalism och socialism måste bli ofullständiga. Så länge de ekonomiska aktörerna agerar på ett uppsplittrat sätt, på grund av att arbetet ännu inte är helt socialiserat, är det omöjligt med en enhetlig förenad praktik. Varje självständig aktör förändrar hela tiden den övergripande situationen och ändrar därmed vad som kan vara känt och vad som behöver vara känt. En ”allomfattande hjärna” av den sort som vi såg Trotskij göra narr av i kapitel 1 kan aldrig existera.

Om privata företag eller monopolistiska magnater exakt skulle kunna förutse produktionskostnader och försäljningsintäkter så är det svårt att förstå vad marknaden skulle ha för syfte. Marknadens funktion är just att ge signaler eller information på vars grundval företagen förändrar sina kalkyler och prognoser. Men det betyder att de första beräkningarna var felaktiga. Annars skulle det inte finnas något behov av korrigeringar.

Denna inneboende ofullkomlighet i alla ekonomiska kalkyler och prognoser har i grund och botten sin rot i: (a) omöjligheten att exakt förutse hur miljoner eller hundratals miljoner konsumenter betar sig; (b) omöjligheten att avgöra precis hur lång tid det kommer att ta för att få tillbaka kostnaderna för långsiktiga, fasta investeringar, på grund av osäkerheter om när teknologin blir omodern, svängningar i profitkvoten, förändringar av den ekonomiska konjunkturen, etc; (c) de oförutsägbara effekter som klasskampen kan ha på lönekostnaderna; och (d) variationer i tillgång på och kostnad för krediter. Vi skulle kunna lägga till ett antal andra faktorer men dessa räcker för vår diskussion.

Den överraskande slutsatsen är därmed att privata företag i grund och botten inte befinner sig i en bättre ställning än ”centrala planerare” vad gäller förmåga till exakta ekonomiska kalkyler och prognoser. Likheter är i själva verket mycket större än skillnaderna.

Innebär det att både privata företag och centrala planeringsdepartement svävar i okunnighet när det handlar om kostnadsberäkningar och förväntningar på framtida inkomster? Givetvis inte. Om så vore fallet skulle varken en planerad ekonomi eller en kapitalistisk ekonomi kunna fungera under ett år. Båda systemen utgår från det omöjliga att göra exakta kalkyler och förutsägelser men använder i praktiken metoden att *successivt närma sig ett värde*. De rättar till sina driftskostnader och priser genom att räkna om vad de måste betala för att ersätta sina insatser. Med hjälp av exaktare marknadsundersökningar försöker de hela tiden förbättra sina förutsägelser av hur konsumenterna kommer att uppträda. De försöker förutsäga uppfinningarnas krokvägar vad gäller produktion och

59 Efter författare som Gossen, Pareto, Barone och Pierson lade von Mises fram den klassiska formuleringen av denna ståndpunkt i *Archiv für Sozialwissenschaft*, vol 47 (april 1920) och vol 51 (1921), s 490-95.

60 F A Hayek, *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism*, London 1988, s 134.

produktionsteknik.⁶¹

Men alla dessa korrigeringar lyckas inte helt övervinna kalkylernas och förutsägelsernas inexakta karaktär. Och priset är högt för dessa skavanker. Under kapitalismen är priset periodiskt återkommande överproduktionskriser för alla och konkurs för vissa. Under ”kommandoekonomin” är priset strukturell underproduktion av lågprioriterade varor och tjänster med följden att det blir en allt större disproportion mellan olika sektorer.

Det finns en slående och ingalunda slumpmässig parallell mellan de pseudopriser som används inom stora kapitalistiska syndikat och de som skulle användas i ett system av planerad, förenad självförvaltning. Hayek är mer realistisk och mindre dogmatisk än von Mises och insåg vad varje kapitalistisk direktör vet: planering är en oundgänglig del av den ekonomiska förvaltningen i varje samhälle som grundas på produktion i stor skala.⁶² Således tenderar praktiken att ge stöd åt de ekonomer som besvarade den liberala dogmen om det omöjliga att göra ekonomiska kalkyler under socialismen genom att peka på vilka möjligheter som finns i steg-för-steg-metoden och användningen av pseudopriser eller kvasipriser.⁶³

Uppfattningen att den kapitalistiska ekonomin som den har fungerat under ett århundrade eller mer i huvudsak grundar sig på marknadsmekanismer och beräkning av marknadspriser är orealistisk. Det är helt enkelt inte sant – som ett oräkneligt antal försvarare av marknadsförhållanden, inklusive alldeles nyligen Alec Nove, hävdar – att det finns miljontals varor i de industrialiserade länderna vars priser avgörs genom utbud och efterfrågan.⁶⁴

Lagen om utbud och efterfrågan påverkar ofta, men inte alltid, priset på varor som potatis, strumpor eller TV-apparater. Men den avgör definitivt inte priser på den stora majoriteten av varor i Noves korg av miljontals varor, som till största delen måste bestå av verktyg, maskiner och reservdelar. Det som är förhärskande där är en blandning av förhandsbestämda anslag och vinstmotiv. De flesta stora maskiner tillverkas på beställning och köps inte färdiga efter att man har jagat runt i affärer. Det är inte ”konkurrensen” som ger upphov till produktionen. De enda varor som tillverkas är de som faktiskt beställs. Priserna svänger inte under inverkan av konkurrens. De flesta delar är inte varor alls utan tillverkas som ett resultat av tekniskt sammanhängande faktorer, likt delarna i en bilmotor som sätts ihop vid ett löpande band. De har inga verkliga priser, och därmed inga prissvängningar.

Produktionskostnaderna för den stora majoriteten av den sortens varor beräknas inte i marknadspriser utan i ”kvasipriser”. När chassiverkstaden på ett stort bilföretag beräknar kostnaderna för att bygga ett chassi så gör den inte det utifrån lagen om tillgång och efterfrågan, eftersom den inte kommer att sälja sin produkt till det löpande bandet.⁶⁵ Den beräknar för framtiden utifrån vad som

61 Naturligtvis försöker också monopolister och ”centrala planeringsmyndigheter” (det vill säga nomenklaturen) hela tiden öka kontrollen över dessa uppfinningar.

62 ”I vanligt tal beskriver ordet 'planering' de komplicerade sammanhängande besluten hur man ska fördela våra tillgängliga resurser. I denna mening är all ekonomisk verksamhet planering [... en annan] fråga uppstår här, den om vem som ska sköta planeringen.” (F A Hayek, ”The Use of Knowledge in Society” (”Användningen av kunskap i samhället”), *American Economic Review*, september 1945.) Den schweiziska professorn Norbert Thom, som leder utbildningen av företagsledare vid universitetet i Fribourg, säger lika kategoriskt: ”Precis som planering och kontroll är också organisering ett grundläggande verktyg för att driva företag.” *Neue Zürcher Zeitung*, 9 oktober 1990.

63 Denna långa tradition inleddes på 1930-talet med Lange och Taylor (*On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis 1938) och Abba Lerner (”Economic Theory and Socialist Economy” (”Ekonomisk teori och socialistisk ekonomi”), *Review of Economic Studies*, oktober 1934, och *The Economic of Control*, New York 1944). Nyare bidrag har gjorts av den tyska socialdemokraten Heimann, H D Dickinson, Maurice Dobb och James E Meade.

64 Alec Nove, *Teori för en möjlig socialism*, Röda bokförlaget, 1985.

65 Stor skillnader i produktionskostnader kan leda till att vissa delar av den färdiga produkten kan läggas ut på underleverantörer. Men av tekniska och organisatoriska skäl kan detta inte bli någon allmän praxis. Inget syndikat kommer att låta underleverantörer producera bilar.

har uppmätts tidigare, efter att ha sålt ett antal färdiga bilar. Den lägger inte till ränta på det kapital som investerats i chassiproduktionen vid beräkningen av inköpspriset.

Det reser en mer övergripande fråga. Om det inte finns några verkliga skillnader mellan de bristfälliga ekonomiska beräkningarna under kapitalismen och under en ”kommandoekonomi”, hur ska vi då förklara att den senare har fungerat allt sämre under de senaste två årtiondena? Vad är det som speciellt särskiljer ”kommandoekonomin” vad gäller ekonomisk tillväxt?

Vårt svar är nära knutet till den analys av byråkratin som vi har utvecklat i denna bok. Genom sin ekonomiska karaktär, och på grund av de källor och former som dess inkomster har, är byråkratin – och därmed den ”kommandoekonomi” som den kontrollerar – mer konservativ, mindre flexibel, mindre förmögen att anpassa sig till nya utmaningar och mindre lyhörd för förändringar i omgivningen – utom under perioder av akut kris och inom vissa prioriterade sektorer – än en utvecklad kapitalistisk ekonomi. Det är inte, som Milton Friedman vill hävda, bristen på en fri marknad som berövar den signaler om vad som är på tok. Det är snarare så att den reagerar långsammare på de existerande signalerna eftersom det finns inneboende drivfjädrar att förfälska eller inte skicka vidare den tillgängliga informationen.

Men efter att ha sagt det måste vi göra ett viktigt jämförande förbehåll. Ju mer den kapitalistiska ekonomin monopoliseras, desto mer fungerar monopolen (inte bara de privata företagens byråkratier utan finansmagnaterna själva) som bromsar på den ekonomiska tillväxten på ett sätt som är mycket likt det som råder i en ”kommandoekonomi”. David F Noble konstaterar:

Det är bara i ekonomernas reduktionistiska* fantasi som beslut om nya teknologier tas strikt på grundval av en nykter och rättfram bedömning och raffinerad analytisk metod för att beräkna deras kostnadseffektivitet. Det är inte samma sak som att säga att profiten inte är något motiv, för det är den... I verkligheten, som är mycket mindre välordnad än en ekonomisk modell, grundas besluten oftast på ingivelser, tro, fåfänga, nöje och avtal. Även om den tillgängliga ekonomiska informationen kan var omfattande så är den vag och tvetydig.

Detta inte bara belastar köparna av ny utrustning, utan plågar också oberoende investerare som på ett objektivt sätt försöker bedöma den ekonomiska livskraften hos en ny teknologi. Det saknas helt enkelt tillförlitliga data eller så är de oåtkomliga... Dessutom har företagen ett ägarintresse av informationen av rädsla för att avslöja (och därmed riskera) sin ställning gentemot fackföreningarna (löner), konkurrenterna (priser) och regeringen (förfordningar och skatter). Och data finns ingalunda snyggt uppradade i en byrålåda någonstans. De finns utspridda på olika avdelningar, med sin egen budget, och den enas kostnad är en annans dolda kostnad. Vidare finns det all anledning att tro att de data som verkligen existerar är information i eget intresse som varje enhet tillhandahåller för att skydda sig från kritik och stärka sin egen ställning i bolaget.⁶⁶

Återigen visar sig både ”kommandoekonomin” och den reellt existerande kapitalismen vara mer lika än olika vad gäller sin oförmåga att ge största möjliga tillväxt. Och än en gång dyker ”den tredje vägen” upp. Ty i en demokratiskt planerad och självförvaltd ekonomi skulle producenterna ha starka motiv att prova rationella tekniska framsteg. Deras arbetstid och därmed fritid eller ”verkligt levande” tid skulle indexregleras av besparingar i produktionstid. De skulle kunna ”lägga av för dagen” så fort en viss mängd varor eller tjänster hade tillverkats under sträng kontroll av fritt valda konsumentrepresentanter. Vilka arbetare skulle vägra att testa en ny teknik om den innebar att de kunde gå hem efter 4 istället för 7 eller 8 timmars arbete?

* **Reduktionism** är föreställningen att komplexa begrepp kan beskrivas med hjälp av enklare begrepp. - öa. Uppgift från Wikipedia.

66 *Forces of Production*, New York 1984, s 217.

8. Ekonomiskt och socialt förnuft

Begreppet ”rationella tekniska framsteg” som vi förde fram i förra delen öppnar ett helt nytt område för diskussion mellan liberaler och socialister.

Liberaler förutsätter – ibland underförstått, ibland på basis av avancerade matematiska modeller – att mikroekonomiskt och makroekonomiskt förnuft sammanfaller. Man tänker sig att det senare kan användas för kalkyler, och i denna mån förvandlas till en summa av det förra. Men fakta bekräftar inte detta antagande – och inte bara på grund av de ”yttre faktorer” som nyliberaler på något sätt försöker räkna fram i pengatermer.

Maximal effektivitet på företagsnivå är inte automatiskt detsamma som maximal effektivitet för ekonomin i sin helhet.⁶⁷ Exempelvis kan en minskning av arbetsstyrkan för att öka vinsten gynna tusen företag till ett belopp av 2 miljarder dollar, men kan på samma gång kosta samhället 4 miljarder dollar i minskad produktion och arbetslöshetsunderstöd till människor som avsiktligt förhindras att arbeta.⁶⁸

En liknande balans mellan vinst och förlust kan vi se när det gäller offentliga utgifter för infrastruktur, sjukvård eller utbildning. För enskilda företag (och enskilda kapitalister) kan en minskning av dessa utgifter spara 10 miljarder dollar per år i skatter. Låt oss till och med gå med på det antagande som de naiva ”utbudsekonomerna” gjorde och som den amerikanska ekonomin under Reagan och Bush har bevisat vara felaktigt: nämligen att hela denna summa automatiskt skulle investeras och genom multiplikatoreffekten öka produktionen med omkring 20 miljarder dollar per år, eller 100 miljarder under en femårsperiod.

Om vi räknar med ökade transportkostnader på grund av otillräckligt underhåll av broar och vägar, minskad produktion på grund av sämre utbildning, ökad sjukfrånvaro och olyckor, allt på grund av minskade offentliga utgifter, och vi då kommer fram till sammanlagda förluster på 150 miljarder per år, då är det ändå ännu en gång uppenbart att ”optimering” inte är samma sak i mikroekonomiska och makroekonomiska termer. Högre profiler för enskilda företag mer än motverkas av ökade förluster för ekonomin i sin helhet.

Ekonomiska kriterier är naturligtvis inte i sig själva tillräckliga för att helt och hållet bedöma hur relativt förnuftiga olika samhällssystem är. Vi måste också föra in begreppet makrosocialt förnuft (optimering) i analysen.

Ekonomisk effektivitet är inte de mänskliga strävandenas A och O. Det är ett *verktyg* för att uppnå mänskligt välbefinnande, tillfredsställa mänskliga behov och önskningar, och inget annat. Om försöken att uppnå allt större ekonomisk effektivitet hamnar i motsättning till dessa mål, om de medför massmord eller till och med kärnvapenkrig, om de undergräver miljontals människor fysiska och mentala hälsa, om de hotar den miljö där män och kvinnor lever, då måste de av just dessa skäl begränsas. Mikroekonomiskt förnuft ska fullständigt underordnas makrosocial optimering.⁶⁹

Vissa har hävdats att marknaden med trycket från marknadspriser och vinstmotiv är det enda som

67 Ernst Fehr (*Oekonomische Theorie der Selbstverwaltung*, Frankfurt/Main 1988) har med hjälp av nyklassiska analysmetoder försökt bevisa att företag under arbetarnas självförvaltning skulle bli mer effektiva än kapitalistiska företag. En liknande tes har försvarats av Jaroslav Vanek.

68 Den tyska liberala tidningen *Die Zeit* beräknade att 2 miljoner arbetslösa i Tyskland kostade staten nästan 60 miljarder D-mark (40 miljarder dollar) per år: 27,3 miljarder D-mark i arbetslöshetsunderstöd och 31,4 miljarder D-mark i minskade intäkter, eller 3.000 D-mark per arbetslös person. Om dessa 2 miljoner skulle anställas utanför marknadsekonomin i arbete med skogsplantering, byggande av kommunala hus, förhindrande av föroreningar, etc, så skulle de dessutom öka nationalprodukten med så mycket som 120 miljarder D-mark per år utan några ”negativa konkurrens effekter”. Helt bortsett från det mänskliga priset i form av oro och sänkt levnadsstandard är alltså arbetslöshet rent makroekonomiskt slöseri.

69 André Gorz talar inte om makrosocialt förnuft eller optimering men argumenterar längs just dessa linjer i sin *Critique of Economic Reason*.

gör det möjligt med sådana beräkningar. Låt företagen som smutsar ner, säger de, betala höga skatter eller böter för att de förorenar miljön så kommer de att söka efter alternativa teknologier.

Men denna sorts argument slår tillbaka på kapitalismens försvarare. Skatter och böter har i allmänhet inte någon hindrande effekt. Nedsmutsare kommer att fortsätta att smutsa ner (om än kanske mindre än tidigare) så länge de existerande teknologierna låter dem betala av tidigare investeringar och så länge deras juridiska avdelningar hittar tusentals sätt att begränsa böter och skatter. Dessutom går det inte att exakt mäta föroreningarnas effekter och hot mot miljön, i synnerhet inte över lång tid. Och inte heller kan mänskligt lidande och förlorad hälsa bara uttryckas i form av minskad förväntad inkomst.

På alla dessa områden spelar värdeomdömen och prioritetsskalor in. Precis som den borgerliga ideologin tar för givet att "nationens försvar" eller polisskydd av privategendom är ett "absolut värde",⁷⁰ så är samhället i sin fulla rätt att bedöma att hög standard på utbildningen för alla barn, eller hög standard på hälsan för alla medborgare är ett absolut värde som är oberoende av kostnaderna för skolor och sjukhus eller lönerna för lärare och sjukvårdspersonal.

Bara om skatter och böter skulle kunna leda till konfiskering kan de anses vara effektiva verktyg för att förhindra ytterligare skada på miljön. Men då skulle ramaskrien från den "fria företagsamhetens" försvarare vara lika högljudda som om de ställdes inför direkta förbud att använda en viss teknologi.

Om vi ser på frågan om ekonomisk effektivitet i sin verkliga omfattning så talar behovet att kombinera mikroekonomiskt förnuft med makroekonomisk optimering närmast mot en allmän marknads ekonomi och för demokratisk planering. Vi har skisserat argumenten för detta i kapitel 3.

Låt oss än en gång betona att vi inte föreslår att man ska avskaffa marknadsmekanismerna snabbt, utan att de kommer att leva kvar under hela övergångsperioden från kapitalism till socialism. Vår lösning innebär att man exakt mäter produktionskostnaderna med hjälp av en stabil valuta och ett system av priser på konsumtionsvaror – utom för de som distribueras gratis – som korrigeras med hjälp av lagen om utbud och efterfrågan. Skillnaden mellan detta och en generaliserad marknads ekonomi (med eller utan privat ägande av produktionsmedlen) ligger i ekonomins och hela samhällets långsiktiga dynamik. Den avgörande tilldelningen av knappa resurser – låt oss säga 50 till 75% av de totala resurserna – skulle avgöras demokratiskt och på förhand av folkmassorna själva, och inte överlämnas till marknadssvängningarnas nycker, som egentligen styrs av de stora bankkontona.

De nyliberala argumenten om despotism i motsats till ett befastande och utvidgning av de mänskliga rättigheterna stämmer i själva verket inte överens med deras dogmatiska påståenden om mikroekonomisk effektivitet. Strävan efter mikroekonomisk maximering av de privata profitterna innehåller ett obestridligt och ökande inslag av *samhällelig orättvisa*. När det multinationella företaget Philips avskedar 40.000 löntagare, som det nyligen gjorde, så bestraffar de således inte arbetarna för att ha "tappat marknadsandelar genom för hög prissättning". Även om vi antar att Philips' lönekostnader var 10 eller 20% "för höga" så var de bara en liten del av de totala kostnaderna för att tillverka datorer, och även om de minskades till en "mer acceptabel" nivå så skulle de ändå inte ha minskat kostnaden för en Philips-dator med mer än 2½-5%. De förluster som man gjorde vid datortillverkningen var avsevärt mycket större än denna blygsamma skillnad.

Sanningen är att avskedandena berodde på felaktiga investeringsbeslut, missuppfattningar vad gäller produktionsmodeller och felaktiga förutsägelser om hur marknaden skulle bete sig. Alla dessa misstag var ledningens och enbart ledningens fel. Men 40.000 personer får betala priset för beslut som de överhuvudtaget inte hade något med att göra.

Sådana händelser är vanliga fenomen under de ekonomiska och sociala kriser som hänger samman

70 Von Mises, *Bureaucracy*, s 46, 50 m fl ställen.

med hur den kapitalistiska produktionen som är inriktad på vinst fungerar. Dessa händelser väcker allt fler frågor om systemet som sådant och leder periodvis till massreaktioner och omfattande uppror. Max Weber trodde att de teknologiska begränsningarna skulle göra sådana uppror omöjliga, men 1900-talets historia visar något annat.

De nyklassiska konservativa står för sin del inför en klar motsättning mellan att till varje pris och som första prioritering försvara vinstmotiven och privategendomen, och att utvidga eller till och med behålla medborgerliga friheter och mänskliga rättigheter. När det verkligen gäller väger argumenten ofelbart över till den ”ekonomiska effektivitetens” fördel och att inskränka de mänskliga rättigheterna.

När det gäller von Hayek så är denne reaktionär i sanning beklämmande. Han inte bara talar för att begränsa den allmänna rösträtten, han hoppas till och med på ett återvändande för Religionen, Familjen och de Traditionella maktbefogenheterna.⁷¹ Cirkeln är sluten. De konservativa nyliberalerna blir rättmätiga arvtagare till *ancien régime* (den gamla regimen) eller dess parodi i Vichy, öppna fiender till de historiska ideal som den klassiska liberalismen försvarade. De blir i själva verket försvarare av den borgerliga statens byråkratier, förutan vilka det inte går att tvinga på samhället traditionella maktbefogenheter och värderingar.

Liknande samhällshistoriska kriser ger upphov till likartade reflexer bland den reaktionära samhällsordningens stöttepelare. Men efter stalinismens mardröm kan socialister återigen agera som de traditionellt gjorde (och många aldrig upphörde att göra): som de mest ståndaktiga och beslutsamma försvararna av mänskliga rättigheter som de vägrar att offra för ett överdrivet intresse för mikroekonomisk effektivitet.

De som förespråkar att före detta Sovjetunionen fullständigt ska tas över av marknaden, och hejas på av inte få pseudoliberaler och till och med socialdemokrater i väst, förkunnar: se upp för alltför mycket glasnost så att den inte hamnar i vägen för perestrojka.⁷² Däri ligger det verkliga valet för kommande år och inte mellan ”kommandoekonomin” och marknaden.

9. Hinder på vägen till självförvaltning och självstyre

Bortvittrandet av staten och byråkratin, och av knappheten och varuproduktionen, är ingen lätt process. Uppbygget av socialismen är faktiskt ingen lätt process – annars skulle den redan ha existerat sedan länge. Vi talar om ett gradvis försvinnande av en viss sorts institutioner, de former för socialt liv och tänkande som stöder dem, speciella drivkrafter bakom individernas, gruppens och kollektivets beteende. De har funnits i århundraden om inte årtusenden men har ingalunda existerat alltid. Så även om deras bortvittrande är svårt så är det inte oförenligt med ”människans natur” såsom den erfarenhetsmässigt har visat sig under artens historia.

Det viktigaste hindret motsvarar ett verkligt problem, inte bara myter eller fördomar. På nuvarande teknologisk och organisatorisk utvecklingsnivå är specialistkunskaperna specialisternas kunskaper, och dessa ”speciella grupper av personer” kommer att finnas kvar under lång tid framåt. Att avskaffa dem skulle leda till en katastrofal nedgång för de stora massornas välstånd och välfärd. Det måste alltså långt in i framtiden leva kvar en del ”kompromisser” mellan den nuvarande konsumtionen och specialisternas relativa makt. Det går inte att inskränka problemet till att höja den övergri-

71 F A von Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, Chicago 1979, vol 3, s 112-13. Bruno Coppieters (”La Critique de l’utopie dans la théorie politique de Friedrich August von Hayek” (”Kritiken av utopin i Friedrich August von Hayeks politiska teori”) (i *Tijdschrift voor de Studie van de Verlidrting*, Fria universitetet Bryssel) betonar, trots Hayeks egna förnekanden, helt riktigt den diktatoriska naturen hos Hayeks angrepp på den allmänna rösträtten och majoritetsstyret. För Hayeks försvar av traditionella värderingar se *Det stora misstaget : socialismens felslut*, Stockholm : Ratio, 1990.

72 Se J-M Chaviez’ artikel, ”La perestroika ’new look’ en quête d’un pouvoir fort” (”Perestrojkans ’nya look’ på jakt efter en stark makt”), *Le Monde Diplomatique*, november 1990.

pande kulturella och tekniska nivån. Även om alla personer inom sjukvårdssektorn skulle studera fram till 18 eller 20 års ålder så kommer ändå inte alla att kunna genomföra kirurgiska ingrepp. Med andra ord går det inte bara att "avskaffa" den samhälleliga arbetsdelningen, den kan bara vittra bort gradvis.

Ända sedan Schumpeters tid har socialförsäkringarna åberopats som ett exempel i detta avseende. Velfärdsstatens utveckling i både öst och väst har gjort lagstiftningen mer komplicerad i frågor som pensioner, föräldraledighet eller invaliditetsunderstöd, med resultat att de flesta fall handlar om att tillämpa dussintals olika regler och förordningar. Ingen enskild lönarbetare kan hoppas kunna tränga igenom detta krångliga nätverk sägs det, inte för att knäcka sig utan för att skydda sig. Vi har därför en benägenhet att lita på experter – det vill säga byråkrater – antingen i statliga eller parastatliga organ eller samhälleliga organisationer.⁷³

Detta hinder är verkligt. Men det motverkas delvis av tre trender i dagens samhälle. För det första måste vi göra en klar åtskillnad mellan maktförhållanden och decentralisering av makten å ena sidan, och *maktfördelning* som handlar om specialkunskaper å den andra. Besluten om hur man ska fördela det samhälleliga arbetet (tillgängliga resurser) till sjukvård och socialförsäkringar borde och kan bli medborgarmassornas privilegium. Byråkratin kan lägga beslag på det om och bara om det är kvar i händerna på regeringar och statliga byråkratier, storfinansen eller "marknaden". Men man kan inte på allvar hävda att förmågan att utföra kirurgiska operationer har tagits från befolkningsmassorna och lagts i händerna på "en minoritet av kirurger". Det vore en brackig fördom mot vetenskap i allmänhet – även om man givetvis måste ta hänsyn till patienternas rätt att få fullständiga medicinska upplysningar.

För det andra: långt från att öka experternas makt begränsas den tvärtom på ett avgörande sätt av de vetenskapliga och andra specialistkunskapernas stora variation. Makt är alltid samhällelig makt, vissa människors makt över andra. En kirurg har makt över sin patient. Men en energiexpert har i sin tur makt över honom, och en arkitekt eller stadsplanerare i sin tur över energiexperten. De som kontrollerar livsmedelsnormer har makt över dem alla. Men all denna makt minskar i den mån kunskapen ökar och fördelas på fler personer, och om samhället i sin helhet på ett enväldigt sätt avgör hur mycket resurser som ska ställas till kirurgernas, energiexperternas, stadsplanerarnas, livsmedelskontrollanternas förfogande. Vart efter dessa beslut blir fullkomligt socialiserade så minskar byråkratins makt istället för att öka.

För det tredje kan trenden att information om socialförsäkringsfrågor blir alltmer specialiserad minskas avsevärt om skyddet i huvudsak inte grundas på pengamekanismer och marknadsmekanismer. När pensionärernas, de gravida kvinnornas, invalidernas eller universitetsstudenternas konsumtion garanteras socialt genom fri tillgång till vissa varor och tjänster så kommer behovet av komplicerade regler för varje enskilt fall att minska betydligt.

Det komplicerade samhällslivet innebär allvarigare problem på vägen till självförvaltning. Tendenserna mot en objektiv socialisering av arbetet och ökande samarbete på samhällets grundläggande nivåer är motsägelsefulla. De omfattar samtida tendenser till både centralisering och decentralisering som gör det oundvikligt med mekanismer för medling.

Det finns 500.000 delar i ett överljudsflygplan som kräver 500.000 olika ritningar. Det är fullt möjligt att få tiotusentals arbetare att samarbeta i ordets bredaste mening för att tillverka den slutgiltiga produkten på grundval av största möjliga tillgänglig information. Det är likaledes möjligt att på verkstads-, kontors- eller grupp-nivå använda medvetet samarbete istället för hierarkiska system, vars logik mer hänger ihop med att suga ut mervärde än med tekniska restriktioner.

Men det är icke desto mindre ett faktum att det för att få ihop alla dessa ritningar och delar krävs organ som ständigt medlar. Det är svårt att tänka sig att det inte kommer att förbli ett heltidsjobb

73 Jämför Kamenka, *Bureaucracy*, Oxford 1989, s 74-75.

som utgör en sorts samhällelig arbetsdelning som inte lär vittra bort innan det uppstår en helt ny teknologi. Och det är åtminstone möjligt om än inte troligt att dessa anställda medlare kommer att ha kvar någon form av makt över människor.

Det som gäller för produktionsområdet gäller också för distribution, transporter, telekommunikationer, kultur, sjukvård och så vidare. Kommer det någonsin att finnas så små sjukhus som är så anpassade till förhållandena i bostadsområden att det inte behövs någon mellanhand mellan patienterna och den medicinska personalen? Den minsta storleken på ett effektivt sjukhus med den senaste utrustningen är sådan att det är nödvändigt med administrativ personal, åtminstone inom överskådlig framtid. Ingen kan bara promenera in på ett sjukhus och välja den säng de vill ha. Mellanhänderna kommer alltså att ha en viss makt över folk, och det kommer att fortsätta att vara källa till en del missförhållanden.

Mer oroande är de motsättningar som kommer att kvarstå medan staten vittrar bort: motsättningar mellan sociala, individuella och gruppintressen; mellan lokala, regionala, nationella och internationella intressen; mellan olika köns intressen; mellan olika åldersgruppers intressen; mellan majoriteters och minoriteters etniska intressen, och så vidare. Marxister har – alltsedan Marx, Engels och Lenin – aldrig fört fram den kiliastiska* uppfattningen att ett klasslöst, socialistiskt samhälle skulle uppvisa en perfekt harmoni mellan alla människor. De har, på basis av en mängd bevis från det förgångna liksom klart urskiljbara trender för framtiden, bara hävdat att inte ens allvarliga motsättningar kommer att kräva någon ”speciell apparat”, någon stat eller byråkrati, för att lösa dem. Samhällsgrupper som på intet vis är specialiserade på förtryck – skolor, ”utvidgade familjer”, folkgrupper, bostadsområden, arbetsplatsgrupper, möten med producenter/konsumenter, etc – kommer att ta hand om dem utan att behöva någon ”hjälp” utifrån.⁷⁴

Man kanske kunde tro att sådana tillvägagångssätt, även om de inte ger upphov till nya byråkratier och förtryckarapparater, ändå skulle innebära en stor risk för godtycke och orättvisor under övergångsperioden. Det är kärnpunkten i Norberto Bobbios kritik av direktdemokratien och hans kraftfulla försvar av ”lagens herravälde mot människors herravälde”.⁷⁵ Den innehåller otvivelaktigt ett korn av sanning.

Precis som med allmän rösträtt har de långa, traumatiska erfarenheterna av fascistiska, militära, stalinistiska och poststalinistiska diktaturer lärt alla socialister att skrivna lagar är ett måste om risken för godtycklig rättvisa – det vill säga orättvisa – åtminstone ska begränsas. Det hotar arbetare och bönder i de postkapitalistiska länderna mycket mer än intellektuella och byråkrater.⁷⁶ Revolutionära marxister väntade inte på de nuvarande revolutionerna i de postkapitalistiska samhällena innan de betonade denna punkt.⁷⁷

Men en rent formell definition av problemet – som Bobbio föreslår i linje med Webers och tidigare liberala filosofers traditioner – minskar inte grunden till och omfattningen på godtycket och orätt-

* **Kiliastisk:** Som rör tron på ett lyckorike på jorden efter Messias ankomst och maktövertagande. - Öa. Uppgift ur ”Biblisk ordbok”.

74 Den verkliga poängen här är att om sådana konflikter hanteras på ett hjälpsfullt, terapeutiskt sätt så kommer de efter hand att förlora sin explosiva karaktär och inte leda till sociala katastrofer som krig, inbördeskrig, massarresteringar, tortyr eller utbrett förtryck. Människor som sköter konfliktlösning skulle inte ha något eget intresse av förtryck – tvärtom skulle de vara intresserade av att se till att motsättningarna gradvis försvinner.

75 N Bobbio, ”The Future of Democracy” (”Demokratiens framtid”), *Telos*, hösten 1984. Se även *Liberalism och demokrati*, Göteborg: Daidalos, 1994.

76 Ett av de mest tragiska exemplen är *ukazniks* under Stalin – hundratusentals manliga och kvinnliga arbetare som dömdes till åratals av straffarbete genom påbud, och utan möjlighet att överhuvudtaget försvara sig. De påstådda brotten rörde i allmänhet ogiltig frånvaro från arbetet, inklusive obestyrt sjukfrånvaro när man kallat en doktor till arbetarens hem men denne aldrig hade kommit.

77 Se dokumentet *Dictatorship of the Proletariat and Socialist Democracy*, som antogs av Fjärde internationals 12:e världskongress. [Se även *Arbetardemokratin och kampen för socialismen*, på marxistarkiv.se. - öa.]

visorna.⁷⁸ Att ställa ”lagens herravälde” mot ”människors herravälde” är ett exempel på fetischistiskt tänkande som egentligen inte är välgrundat ens om det senare tolkas som despoters herravälde.⁷⁹ Det förbiser det faktum – som finns väldokumenterat i exempelvis USA:s historia – att de människor som skriver och tillämpar lagarna inte är maskiner som helt enkelt har programmerats med juridiska rättegångsordningar, utan människor av kött och blod som är nära förbundna med speciella samhällsförhållanden och materiella intressen.⁸⁰

Det enda ”lagens herravälde” som kan vara skilt från ”människors herravälde” är en rättvisa som tillämpas av robotar. Det är en öppen fråga om det vore väsentligt mycket bättre men det kommer hursomhelst inte att komma till stånd inom överskådlig framtid. Under tiden kan ett oräkneligt antal exempel anföras på uppenbart orättvisa domar trots ”lagens herravälde” under borgerligt demokratiska förhållanden. Det systematiska sätt på vilket domarna under Weimar-republiken lät mördare av arbetare och vänsterledare komma undan är ett av dem. Ett annat är det skandalösa frisläppandet av de högerextremister som var ansvariga för bombningarna i Bologna i Italien.⁸¹

Människor måste ha materiella möjligheter att försvara sig på ett någorlunda effektivt sätt mot vad de uppfattar som orättfärdiga lagar upprätthållna av orättvisa domare. ”Lagens herravälde” med ett minimum av samma rättvisa för alla måste därför stödas av en jämlik tillgång till advokater, jury-rättegångar som norm, och ett system för att välja (och avsätta) domare. I teorin skulle även detta kunna leda till fall av orättvisor eller vad konservativa kallar ”pöbelvälde”. Men i vilket fall som helst har vi en kombination av ”lagens herravälde” och ”människors herravälde”, inte en åtskillnad av dem.

En självförvaltning som på samma gång är förenad med skrivna lagar, direktdemokrati, pluralism och folklig kontroll förefaller för oss vara en god grundval för en kvalitativ minskning av godtycket och orättvisorna – inte för att försvinna helt och hållet vilket vore utopiskt. Men det innebär att motsättningar om materiella, sociala intressen ska erkännas som sådana, och att rättsskipningen inte ska vara underordnad ett behov att undvika explosiva konflikter – det vill säga att bevara den grundläggande samhällsordningen. Det är väldigt enkelt att i namn av tolerans och samförstånd bli alltmer intolerant mot de offer för den existerande samhällsordningen som gör uppror mot den.⁸²

I Sovjetunionen intog nyliberalerna en liknande intolerans som gränsar till det cyniska. Efrim Cherniak skriver exempelvis så här vad gäller de franska jakobinernas inställning till slaveri: ”Man

78 För en intressant kritisk analys av begreppet ”rättsstat” se artikeln av den schweiziska socialdemokratiska professorn i konstitutionell lagstiftning, Andreas Auer, ”L’Etat de droit: sens et non-sens d’un concept prétentieux” (”Rättsstaten: innebörd och nonsens i ett pretentiöst begrepp”), *Plaidoyer*, april 1990.

79 Man bör inte glömma att de nazistiska förföljelserna av judar inleddes med de så kallade Nürnberglagarna och att demokratiskt valda parlament har visat sig fullt kapabla att anta orättfärdiga, förtryckande och rasistiska lagar. Vad gäller det rättsliga systemet så beslutade en sammankomst i april 1941 med alla de främsta tyska domarna och alla offentliga åklagare att legalisera de nazistiska massmorden av mentalsjuka (”Aktion T-4”) och förhindra alla försök från familjemedlemmar att åtala förövarna av dessa brott som till slut kom att utplåna 70.000 människor. Se *Die Zeit*, 26 oktober 1990.

80 Reaktionära lagar i USA begränsar avsevärt arbetarnas förmåga att försvara sig med hjälp av vanlig facklig aktivitet. Se Christopher L Tomlins, ”Staten och fackföreningarna”, Cambridge 1985. *Economist* (10 november 1990) konstaterar: ”Många italienare finner avslöjandena oroväckande. Giovanni di Lorenzo som ledde den italienska hemliga polisen verkar ha grundat Gladio 1956 och misstänktes senare för att planera en statskupp.” [Se nästa not - öa.]

81 Det finns en alltmer omfattande litteratur om ”statsunderstödda massakrer” som tystats ned av det italienska rättsväsendet. Se bland annat Edgardo Pellegrini, *Gli Ermellini da Guardia: Magistratura e repressione in Italia 1968-1973*, Rom 1973. Under färdigställandet av denna bok bröt Gladio-skandalen ut. Ända sedan Nato bildades förefaller det som om ett hemligt nätverk av högerterrorister har arbetat i nära samarbete med underrättelsetjänsten och Nato-officerare i olaglig verksamhet riktad mot arbetarklassen. (Se *Panorama*, 4 november 1990.) Det sträckte sig över hela Västeuropa och medverkade möjligen till att utlösa de grekiska överstarnas statskupp.

82 Under de nyligen genomförda diskussionerna om en tysk återförening yrkade borgerliga politiker både i väst och öst bestämt att ”rätten till egendom” skulle föras in i ett eventuellt avtal medan ”rätten till arbete” (eller som vi snarare skulle säga rätten till en garanterad inkomst utan press från arbetslöshet) skulle strykas.

måste åberopa sig på historiens principer, och det gör att man inte kan bedöma en historisk persons kvalitéer isolerade från epokens speciella särdrag. Även om ett försvar av slaveri är otillåtligt enligt 1900-talets kriterier så var det inte fallet för människor på 1600- och 1700-talen.”⁸³ Vilka människor?, skulle man vilja veta. Var inte slaverna ”människor” lika mycket som slavägarna och deras försvarare? Reste de sig inte mot slaveriet? Är inte Toussaint L'Ouverture en del av 1700-talets historia på samma sätt som Robespierre, slaveriets försvarare? Gjorde han fel i att göra uppror? Och än Condorcet, som fördömde slaveriets institutioner hårt? I namn av ”objektiva behov” och ”objektiva möjligheter” som de i själva verket har lånat från stalinisterna, placerar dessa kräsna nyliberaler på ett intolerant sätt alla som bryter samförståndet med den segrande borgarklassen utanför historien.

10. Är sökandet efter det bästa ett hinder för att uppnå det goda?

Sedan de stalinistiska och nystalinistiska regimernas sammanbrott i Östeuropa har ett stort antal nykonservativa, liberaler och till och med socialdemokrater tagit upp den gamla refrängen att marxismen har ett farligt kiliastiskt mål. Det finns naturligtvis något groteskt i uppfattningen att cyniska realpolitiker som Stalin drevs av en strävan att förverkliga en ”utopi”. Men, argumenterar man, den utopiska hänförelsen att uppnå en ”perfekt värld”, ”himmelriket på jorden”, ”en total förening mellan människan och naturen, individen och samhället” gör det sannolikt att man väljer medel som kommer att leda till den statliga despotismens fasor. På detta sätt kopplar man direkt samman inte bara Lenin och bolsjevikerna utan även Marx och alla socialister, med den olycksaliga verkligheten i Sovjetunionen, Kina, Östeuropa och till och med Pol Pots Kampuchea.

I allt väsentligt missar detta sätt att argumentera helt enkelt sitt mål. Det innefattar ett grovt missförstånd, om inte medveten förfälskning, av Marx' tänkande och skrifter och den klassiska socialismens teori och praktik.

Det finns ingen kiliasm eller ”sekulariserad religion” i marxismen. Den är ingen barnslig dröm om att förena människan och naturen, individen och samhället. Den förutsäger inte att samhällskonflikter och motsättningar kommer att försvinna helt och hållet. Inte heller är den ett projekt för att tvinga ner dessa utopier i halsen på folk. Marxismen är ingalunda blind för sambanden mellan mål och medel.⁸⁴ Och ett huvudtema i denna bok är att den marxistiska socialismens själva väsen är de arbetandes *egen* frigörelse, inte att ”göra folk lyckliga mot deras egen vilja”.

Det som marxismen faktiskt hävdar är att det är både möjligt och nödvändigt att *drastiskt* minska motsättningarna mellan människans praktik och naturen, mellan en blind egoism och samhällets övergripande behov. Men idag ser också ett allt större antal icke-socialister detta som en trängande och tvingande nödvändighet för vår arts självbevarelsesdrift och själva överlevnad.

I den mån ekvationen ”marxism = utopi = väg till stalinism och träldom” inte bara är en förvänd ideologisk tankekonstruktion, så ställer den en rad verkliga frågor om socialistisk teori och praktik och konsekvenserna av dem utifrån en progressiv politiks synvinkel. Är inte byggandet av ett klasslöst och statslöst samhälle ett utopiskt projekt? Vore det inte bättre att använda den energi som läggs ner på det på att gradvis reformera det existerande ”öppna” samhället, åtminstone så som det existerar i väst? Finns det inte en grundläggande motsättning mellan kampen för uppnåeliga reformer och strävan efter ”slutmålet”, ett annat samhälle? Underblåser inte ett systematiskt fördömande och ”kompromisslösa” utmaningar av de härskande klasserna och staten deras motstånd mot omedelbart uppnåeliga reformer och provocerar dem till våldsamma repressalier? Undergräver inte detta objektivt den politiska demokratins institutioner som bara kan fungera på grundval av samförstånd kring

83 E Cherniak, ”La Grande Révolution française: l'année 1794” (”Den stora franska revolutionen: år 1794”), *Sciences Sociales* (Moskva), nr 2 1990, s 83.

84 Jämför Marx, ”Men ett mål som kräver orättfärdiga medel är inget rättfärdigt mål.” ”Debates on Freedom of the Press” (”Diskussion om pressfrihet”), i Marx och Engels, *Collected Works*, vol 1, London 1975, s 164.

vissa givna sociala värderingar?

Den anklagelse om utopism som riktas mot den marxistiska socialismen innebär för resten att man måste göra en begränsad definition av ordet ”utopi” – vilket i sin tur för oss långt in på en materialistisk tolkning av historien.⁸⁵ Om man med ”utopisk” menar omöjlig eller ogenomförbar då är det naturligtvis slöseri med tid och energi att kämpa *politiskt* för något som är utopiskt – även om det fortfarande kunde ha en moralisk betydelse och till och med vara ett sätt att förstå verkligheten bättre.

Men begreppet ”utopi” får ett annat innehåll så fort man lämnar denna formalistiska, mekaniska och odialektiska definition, som ställer ”möjligt” och ”omöjligt”, ”det verkliga och det överkliga” i absolut motsättning till varandra. Lenin av alla människor, och i *Vad bör göras?* av alla böcker, betonade faktiskt ”rätten att drömma”, nej ”behovet att drömma”, under förutsättning att drömmen handlar om något som ännu inte existerar men skulle kunna komma till stånd under vissa omständigheter.⁸⁶ Att ”förverkliga” sådana drömmar antyder att det måste finnas både materiella förutsättningar och mänskliga strävanden, projekt, vilja att handla, och förmåga till effektiva handlingar.⁸⁷

Det banala yttrandet att ”den marxistiska socialismen” inte existerar någonstans i världen idag upprepas outtröttligt, och är i själva verket ett argument mot alla mänskliga framsteg. Var det utopiskt att kämpa för att avskaffa slaveriet, som var utbrett under mer än ettusen år? Var det utopiskt att försöka avskaffa livegenskapen? Religiöst förtryck, inklusive att bränna kättare på bål, var en ”del av livet” under minst 500 år. Var det alltså utopiskt att försöka införa religionsfrihet och tankefrihet? Under flera hundra år existerade parlamenten på grundval av en ytterst begränsad rösträtt. Var det därmed utopiskt att kämpa för allmän rösträtt? Varför är det utopiskt idag att försöka avskaffa lönarbete och enorma statliga byråkratier, som trots allt inte har varit centrala delar av samhället under mer än 200 år?

Det är både nödvändigt och erfarenhetsmässigt berättigat att slå reformisternas argument sönder och samman. I ordets allmänna mening har utopier varit en av de viktigaste motorerna för att så småningom uppnå historiska framsteg. Exempelvis skulle inte slaveriet ha avskaffats när och som det gjordes om de revolutionära eller ”utopiska” förkämparna för slaveriets avskaffande hade inskränkt sig till att kämpa för att förbättra slavernas förhållanden inom de ”speciella institutionerna”

När vi bedömer ett speciellt projekt utifrån de historiska framstegens synvinkel måste vi ställa två sorters frågor. Är det *önskvärt* därför att det försöker undanröja omänskliga förhållanden – vilket är ett tillräckligt skäl att kämpa för det? Är det *genomförbart* i den meningen att villkoren för dess existens har utvecklats i det nuvarande samhället, även om de ännu inte är helt mogna? Detta var Marx’ eget sätt att närma sig frågan om att skapa ett klasslöst och statslöst samhälle, och den metod som vi har använt i denna bok.

Som vi redan har hävdats finns det ingen motsättning mellan att kämpa för reformer och att propagera (förbereda) revolutionen. Medan ”samförståndspolitiker” vänder sig bort från reformer eller till och med försöker undergräva tidigare erövringar så fort de kapitalistiska profiterna hotas, så är det i själva verket de revolutionära socialisterna som är de mest bestämda kämparna för omedelbart genomförbara reformer. Den verkliga motsättningen ligger mellan obundna massaktioner (inklusive utomparlamentariska aktioner) och samförståndspolitik.

De revolutionära socialisternas åtagande att strida för radikala reformer har djupare rötter än behovet att försvara de utsugna och förtryckta massornas omedelbara materiella och demokratiska intressen. Det är nära knutet till de grundläggande psykologiska och politiska nödvändiga förutsättningarna för att höja de arbetandes egen aktivitet och självorganisering.

⁸⁵ Se exempelvis Hand, Jung och Braun, *Utopien: Die Möglichkeit des Unmöglichen*, Zürich 1989.

⁸⁶ Lenin, *Vad bör göras?*, på marxistarkiv.se, s 85.

⁸⁷ Ernst Blochs storslagna verk *The Principle of Hope*, London 1986, ger många insikter i denna fråga.

Revolutioner äger inte rum och kan inte äga rum varje dag, de äger inte ens rum varje år. De är ett periodvis återkommande resultat av häftiga samhälleliga motsättningar å ena sidan och explosiva massaktioner å den andra. Det krävs ett starkt självförtroende bland breda massor om dessa två element ska kunna smälta samman, och detta självförtroende måste utvecklas genom erfarenheter av egen aktivitet och självorganisering under icke revolutionära förhållanden, under kampen för radikala reformer.⁸⁸

När det kommer till kritan grundar de som brännmärker revolutionära socialister som farliga utopiker på ett försvar av samförståndspolitiken med dess ”ömsesidiga tolerans” som ett nödvändigt försvar av den politiska demokratin i rent parlamentarisk betydelse. För vissa författare är dessutom institutioner som arbetar- eller folkliga råd inte bara opraktiska på lång sikt utan till och med ett möjligt hot mot de medborgerliga rättigheterna.⁸⁹

Det ödesdigra misstaget i detta argument är att allt samförstånd i ett klassamhälle blir ensidigt och utesluter alla verkliga utmaningar av status quo. I Indien betraktas det till exempel som normalt att mer än 50% av befolkningen (*shudra* och muslimerna) bara får 4% av de bästa jobben i regeringen och den offentliga sektorn, medan den högsta kastens brahminer, mindre än 20% av befolkningen, tar de bästa 68% av jobben. Ett samförstånd som accepterar denna grundläggande orättvisa anses vara oundgänglig för ”de demokratiska institutionernas stabilitet”. Alla förslag att jämna ut fördelningen anses vara farligt ”omstörtande”, även om de stöds av en majoritet i parlamentet. På liknande sätt antas de utsugna att gå med den kapitalistiska utsugningen så länge den är föremål för vissa regleringar. Utsugarna ombeds inte gå med på att avskaffa utsugningen, inte ens när en majoritet av folket begär det.

Ibland görs det försök att bemöta dessa punkter genom att åberopa reformismens politiska filosofi som påstås vara en överlägsen visdom. Samförståndspolitiken, säger man, kommer gradvis att minska den härskande klassens motstånd mot reformer. Om alla går med på ”spelets regler” (det vill säga det parlamentariska spelet) så kommer den sociala lagstiftningen till sist att minska kapitalismens och den byråkratiska statens grundläggande missförhållanden: tålmod är en dygd. Ett motsvarande italienskt ordspråk lyder: *chi va piano va sano* – även om folkvisdomen passande nog har lagt till: *ma non arriva mai*.⁹⁰ [Ungefär ”Det som går sakta är friskt – men når inte långt” - ö.a.]

Detta tänkande förbiser att de grundläggande produktionsförhållandena och den politiska och klassmakten har en *strukturell karaktär*, och understöds av en alltmer självständig och okontrollerbar verkställande makt. Dessa förhållanden kan inte förändras lite i taget, precis som man inte kan bli bara lite gravid. Det finns inget sätt att begränsa de stora rikedomarnas makt utan att undertrycka dem. Den framlidne och saknade socialdemokratiska ledaren Olof Palme genomförde sin sista valkampanj under parollen: Ge oss parlamentarisk majoritet annars kommer de 15 familjer som dominerar Sveriges ekonomi också att behärska parlamentet. Men om Sveriges ekonomi fortfarande dominerades av 15 familjer efter 45 års reformer och nästan oavbrutet socialdemokratiskt styre är det svårt att se varför det inte fortfarande skulle vara fallet efter 100 år. Är inte detta det allra klaraste uttrycket för reformismens historiska misslyckande?

Det handlar inte om att sträva efter några långsökta mål av dogmatiska eller ”idealistiska” skäl. Givetvis är den svenska kapitalismen *anno* 1990 annorlunda och mindre motbjudande än den svenska kapitalismen *anno* 1932, för att inte tala om *anno* 1890 eller 1832. Men det är fortfarande

88 Jämför Karl Marx: ”betyder det då, att arbetarklassen skulle avstå från att bjuda motstånd mot kapitalets övergrepp och uppge sina ansträngningar att utnyttja de tillfällen som yppas att tillfälligt förbättra sitt läge? Om den gjorde så, skulle den förvandlas till en jämnstruken massa av kuvade stackare, för vilka det inte mer skulle finnas någon räddning... Om de fejt gav efter i sin dagliga konflikt med kapitalet, så skulle de sätta sig själva ur stånd att sätta igång en rörelse av större mått.” ”*Lön pris och profit*”, på marxists.org.

89 Ett aktuellt exempel på denna ståndpunkt, som till stor del bygger på Nicos Poulantzas arbeten, finns i Antonio Santesmases, *Marxismo y Estado*, Madrid 1986, s 253 f.

90 I SPD:s nya officiella hymn står det faktiskt: ”droppen för droppe kommer vi att förändra saker och ting”!

kapitalism och fortfarande motbjudande. Kapitalistisk konkurrens och vinstmotiv leder fortfarande till att fabriker periodvis slås igen, arbetare sparkas ut i arbetslöshet, löner sänks, socialförsäkringar försämrats. På fabrikena ökar arbetstakten och arbetets alienerade karaktär blir allt större.⁹¹ Vi är mot kapitalismen därför att vi är mot dessa sociala missförhållanden. Vi konstaterar att inte ens de mest konsekventa reformisterna har lyckats undanröja dem. Så samförståndspolitiken har ett historiskt sett svagt stöd när den förutsätter att kapitalismen ska överleva och på förhand förkastar revolutionen.

Dessutom medför samförståndspolitiken en allvarlig risk att sprida politisk besvikelse bland allt större delar av befolkningen. I synnerhet under "TV-politikens" och "opinionsundersökningspolitikens" tidsålder medför den att skillnaderna mellan "vänster" och "höger" alltmer suddas ut, och de tenderar att bli "mitten-vänster" och "mitten-höger" med få nyanser däremellan. Känslan att det inte längre finns några verkliga politiska val kan skapa en sorts politisk apati som uppenbarligen hotar de demokratiska friheternas överlevnad. Paradoxalt nog är det precis de personer som anklagar revolutionära socialister för att undergräva den parlamentariska demokratin som genom sin dagliga politik åstadkommer just detta resultat.⁹²

När allt kommer omkring sätter samförståndspolitiken upp den borgerliga välfärdsstaten som det enda möjliga, progressiva och genomförbara alternativet till en "djungel"-kapitalism. Återigen utesluter man en tredje väg. Den "marxistiska socialismen", för att inte säga den socialistiska revolutionen, anses vara ett varken möjligt eller ens önskvärt alternativ.

Vi sa avsiktligt den *borgerliga* välfärdsstaten, ty det antagande som ligger bakom dagens socialdemokratiska reformism är just detta: låt kapitalisterna producera varorna så att regeringarna kan fördela dem på ett mer rättvist sätt. Men om den kapitalistiska produktionen kräver en mer ojämlig, mer orättvis fördelning av "tillväxtens frukter"? Om det inte alls blir någon tillväxt på grund av en kapitalistisk kris? Reformisterna kan bara upprepa mekaniskt: det finns inget alternativ, det finns ingen utväg.

Det har förresten gjorts ett antal studier om välfärdsstatens begränsningar. Tyska Civitas har till exempel ställt teoretiska frågor om förhållandet mellan stat och marknad, om "gränserna" för den offentliga sektorns tillväxt och omfördelningen av inkomster i en huvudsakligen marknads- (det vill säga vinstinriktad) ekonomi, och om socialförsäkringens konsekvenser för den ekonomiska tillväxten.⁹³ Slutsatsen är att det är kapitalismens inneboende logik som sätter gränsen för välfärdens omfattning. Medborgarna ska inte förlora sinnet för "realiteterna". De ska inte glömma "reglerna för kampen för livet". Verkligen inte. "Kampen för livet", allas kamp mot alla, är själva kärnan i den "kapitalistiska kulturen".

Det yttersta argumentet mot samförståndspolitikens motståndare är att de inte inser livets parlamentariska fakta. Hur ska man kunna driva igenom social lagstiftning om man inte vinner val? Och hur ska man kunna vinna val med antikapitalistisk propaganda om den inte tilltalar den stora majoriteten väljare? Men sådana retoriska frågor kan slå åt båda hållen. Hur ska man kunna förändra väljarnas uppfattning om kapitalismen om man inte försöker propagandera andra idéer? Och om de plötsligt skulle rösta på radikala förändringar, på en annan "samhällsmodell" som de franska väljarna helt klart gjorde 1981-82? Varför godtar ni då plötsligt status quo och vägrar ta emot deras mandat? Är det på grund av att ni till varje pris vill upprätthålla samförståndet med borgarklassen?

91 Se bland annat: Sven Ljunggren, *Det plundrade boet*, Stockholm 1987; Eva Nikell, "Visst tusan är det kris", *Internationalsen* nr 8/90; Maria Sundvall, "The End of the Social-Democratic Miracle" ("Slutet på det socialdemokratiska miraklet") och "The Crisis of the Swedish Model" ("Kris för den svenska modellen"), i *International Viewpoint*, 26 februari och 2 juli 1990.

92 Detta visar sig klart i det minskande deltagandet i valen till den amerikanska kongressen. Se *La Repubblica*, 8 november 1990.

93 Koslowski, Kreuzer och Löw, red, *Chancen und Grenzen des Sozialstaats*, Tübingen 1983.

På ett närmast tragiskt sätt är André Gorz en koncentration av reformismens historiska återvändsgränd. Hans *Critique of Economic Reason* (Kritik av det ekonomiska förnuftet), som vi redan har haft tillfälle att nämna, är en lysande genomgång av lönarbetets natur och trenden mot ett ”dubbelt samhälle” under kapitalismen, som leder till en massiv återkomst av fattigdom och fysiskt och mentalt lidande för ett nytt ”Lazarus-skikt” inom dagens proletariat. Denna kritik ger marxister en rad nya och kraftfulla argument till stöd för socialismen.⁹⁴ På samma sätt är hans vädjan om en radikal minskning av arbetsveckan som ett av fackföreningsrörelsens viktigaste krav, och för en radikal förändring av vår syn på förhållandet mellan arbete och fritid, identisk med den ståndpunkt som vi har argumenterat för i många år.

Men när Gorz för fram sina förslag om radikala reformer – vilka vi i och för sig skriver under på – så berör han inte de grundläggande maktförhållandena i fabriken och företaget eller inom ekonomin i sin helhet. Inte heller ifrågasätter han den borgerliga statens grundläggande strukturer. Han vill bara ”demokratisera” dem. Inte att undra på att han har blivit rådgivare till den tyska socialdemokratins nya program. När man väl har sagt ”farväl till arbetarklassen” så dröjer det inte länge förrän man säger hej till en reformerad välfärdsstat under kapitalismen. Om det inte längre finns ett möjligt revolutionärt subjekt så varar kapitalisterna, precis som diamanter, för evigt – så länge de inte spränger vår lilla planet i luften.

11. Bobbio och den marxistiska uppfattningen om statens bortvittrande

Bobbios försvar av ”lagens herravälde” mot ”människornas herravälde” som vi diskuterade tidigare i detta kapitel är inte hans enda större bidrag till diskussionen om den byråkratiska despotismen. Han gör också en systematisk kritik av den marxistiska synen på staten och dess bortvittrande.

Bobbio ger följande definition av ”demokratins regler”, som ett minimum förutan vilka inte den politiska demokratin kan sägas existera:

1. Alla medborgare som har blivit myndiga är utan hänsyn till ras, religion, ekonomiska förhållanden, kön, etc berättigade till politiska rättigheter, det vill säga rätten att genom att avge sin röst uttrycka sin egen uppfattning och/eller välja en person som uttrycker den åt dem.
2. Alla medborgares röst måste vara lika mycket värda (det vill säga måste räknas som en röstenheter).
3. Alla medborgare som är berättigade till politiska rättigheter måste vara fria att rösta utifrån sin egen uppfattning – som har formats så fritt som möjligt, med andra ord i fri konkurrens mellan organiserade politiska grupperingar som tävlar med varandra om förenade krav och omvandlar dem till gemensamma beslut.
4. De måste också vara fria i den meningen att verkliga alternativ måste göras tillgängliga så att de kan välja mellan olika lösningar.
5. Både vid gemensamma beslut och vid valen av representanter gäller majoritetsbeslut...
6. Inga majoritetsbeslut kan begränsa minoritetens rättigheter, i synnerhet rätten att underkasta samma villkor bli majoritet.⁹⁵

Det kanske blir en överraskning för Bobbio, men som ortodoxa marxister skriver vi under på alla dessa regler och argumenterar faktiskt för ytterligare åtgärder för att säkra dem. Som läsaren själv kan avgöra finns det inget i denna bok som motsäger dem – tvärtom.

Men vi måste genast påpeka att *dessa regler inte praktiseras fullt ut någonstans i världen*. I bästa fall kanske de tillämpas i 50, 66 eller 75%, absolut inte mer. De begränsningar som råder under den

⁹⁴ Men Gorz gör Marx en orättvisa genom att tillskriva honom en ambivalent inställning till teknologin och ”arbetets etik” och till och med hävdar att han drömde om ett ”arbetets paradiset”. Vi har redan hänvisat till de profetiska uttalanden som finns i *Grunddragen* och som förutsäger att fritid och inte arbete kommer att bli den verkliga måttstocken på mänskligt välbefinnande.

⁹⁵ N Bobbio, *Which Socialism*, Cambridge 1988, s 66.

borgerliga parlamentariska demokratin gör den alltså till en delvis demokrati som fortfarande måste fulländas. De bekräftar den marxistiska kritikens giltighet.

Vi talar definitivt inte om några mindre brister. Utländska invånare och gästarbetare förnekas rösträtt i alla kapitalistiska länder – låt oss påminna om att den första sovjetiska konstitutionen gav dem denna rätt så fort de bosatte sig i landet. Det finns inga verkliga alternativ i de flesta länder som har rört sig mot en hipp-som-happ-”amerikanisering” av politiken. Genom spärrar i valsystemet och system som förvränger eller till och med förkastar det proportionella valsystemet utesluts betydande minoriteter från representation i parlamentet.

Men allra viktigast är det faktum att konkurrensen mellan de rivaliserande politiska partierna varken är helt fri eller särskilt jämlik, eftersom deras tillgång till pengar och andra sätt att påverka valmanskåren är högst olika. Vi skulle mycket väl kunna fråga Bobbio om han skulle kunna tänka sig att lägga till ytterligare en punkt i sin lista över ”demokratis regler” – en där man i linje med hans tidigare förslag skulle garantera alla medborgare tillgång till media och därmed en verklig möjlighet att utöva jämlika politiska rättigheter.

Här avslöjas Bobbio av ”demokratis paradoxer”, som visar att den *rent* representativa (det vill säga indirekta) demokratis försvarare inte följer sin egen trosbekännelse. Vi behöver inte bry oss särskilt mycket om det utslitna argumentet att marxister, och i synnerhet leninister, är benägna att ersätta massornas herravälde med ”partiets styre”. Vi har behandlat detta ohistoriska sätt att närma sig frågan på olika ställen i denna bok. För Marx var den direkta demokratin ett verktyg för de arbetande massornas egen frigörelse, inte en förevändning för partiets styre. Och – med undantag för de mörka åren – hade Lenin åtminstone efter 1905 en liknande syn.

Vi kan återfinna frågans kärnpunkt i Bobbios påstående att ”kravet att utvidga demokratin innebär att man kräver att ansvaret för besluten ska läggas på personer som med tanke på de objektiva förhållanden som åtföljer det moderna samhällets utveckling är allt mindre behöriga att ta dem. Detta gäller speciellt [...] tillverkningssektorn, det vill säga just den sektor som hittills i själva verket har undandragits all folklig kontroll.”⁹⁶

Bobbios fortsatta kritik av den direkta demokratin riktar in sig på vad han anser vara fyra avgörande svagheter: (a) massaktioner har en tendens att gynna demagogi, (b) folkomröstningar är opraktiska utom tillfälligtvis i några få begränsade frågor, (c) direktdemokratiska institutioner kan inte fungera för ett större samhälle, (d) möjligheten att återkalla valda delegater skulle leda till att en medlare skulle träda in för att ta initiativet. Vi har till största delen redan besvarat dessa punkter. Men i grund och botten rör de alla frågan om massorna är kompetenta eller ej.

Bobbio tar för givet att vårt ”industrisamhälle” styrs av ”kunniga experter”, medan allt snarare tyder på att det styrs av finansmagnater i väst och nomenklaturen i öst. Är det historiska bokslutet över härskarnas kompetens verkligen så övertygande att en utvidgning av de mänskliga rättigheterna ska göras beroende av det? Kan de breda massorna verkligen inte bli alltmer ”kompetenta”, både som resultatet av ökad utbildning och träning i självförvaltning?

Det räcker med två exempel. Nyligen rapporterades det att en av den brittiska marinens atomubåtar, *Warspite*, måste skrotas strax innan en reparation som hade kostat hundratals miljoner pund blev färdig, och tio månader efter att ett fel som man hade trott vara en liten spricka hade upptäckts i reaktorns kylsystem. Vi ska inte dröja vid de ursprungliga kostnaderna för att bygga och underhålla *Warspite* under 23 år, eller det antal sjukhussängar och livräddande kirurgi som de kunde ha använts till istället. Vi tänker bara fråga: var befann sig expertisen? Vilka var kompetenta och vilka var inkompetenta bland samhällets påstått oersättliga herrar?

Efter ett offentligt förhör om katastrofen med oljeriggen Piper Alpha, där 167 arbetare dog, föreslog

den skotska domaren lord Cullen att ansvaret för säkerheten till havs skulle överföras från energidepartementet till hälsovårdsdepartementet – en åtgärd som regeringen och Occidental Oil hade avvisat tio år tidigare. En aldrig publicerad rapport från energidepartementet hade konstaterat att det hade förekommit brott mot säkerhetsföreskrifterna vid en tidigare explosion. Ändå hade arbetare och fackföreningsaktivister konsekvent kämpat för att man skulle tillämpa de hårdare föreskrifter som gällde till lands på offshoreplattformarna, och en kommitté av basmedlemmar under ledning av fackliga ombud hade organiserat ett antal inofficiella strejker för detta krav. Återigen frågar vi: var fanns kunskaperna? Var fanns känslan för socialt ansvar?⁹⁷

Bobbio ställer inte dessa frågor, precis som han inte på allvar tar itu med kärnan i den marxistiska kritiken av den rent representativa borgerliga demokratin: nämligen att den strukturellt är sammanflätad med en ojämlik ekonomisk makt och med en allt starkare ”verkställande regeringsmakt” som undgår medborgarnas demokratiska inblandning.

När det kommer till kritan är Bobbio alltså fångad i ett teknokratiskt rättfärdigande av byråkrats tillväxt. Långt från att förespråka en utvidgning av demokratin som det enda sättet att motverka det, förkastar han detta alternativ som orealistiskt och opraktiskt. I sitt stöd citerar han till och med ett stycke från Kautsky som snyggt och prydligt kompletterar dem som vi citerat ovan, och som gör Kautsky – och inte Lenin – till substitutionismens verkliga ursprung och stalinismens teoretiska källa.

Offentliga angelägenheter är idag alltför komplicerade, alltför invecklade och omfattande för att kunna tas om hand som en underordnad verksamhet av dilettanter som sköter dem på sin fritid... Tanken på en regering av folket och för folket som arbetar gratis på sin lediga tid är en utopi, och än mer en reaktionär och antidemokratisk utopi.⁹⁸

Logiskt borde man med Stalin lägga till att ”kadrer” (det vill säga byråkraterexperter) ”avgör allt”. Det skulle lösa problemet med cirkelns kvadratur. Men det är inte Marx’ cirkel. Det är inte en cirkel för de mänskliga rättigheternas radikala försvarare.

I Bobbios självvranssakande analyser delar vi fullständigt hans entusiasm för formella demokratiska regler som ger garantier åt alla. Men just av det skälet vägrar vi underordna dessa regler under byråkraternas eller teknokraternas påstådda ”expertis”, precis som vi vägrar underordna dem under ”ekonomisk effektivitet” eller en hypotetisk ”stabilitet hos institutionerna”.

12. Nya impulser till självförvaltning

Oavsett hur många hinder det finns på vägen så är målet att bygga ett klasslöst, socialistiskt samhälle varken omöjligt eller förlagt till en alltmer avlägsen framtid. Det växer fram ur tendenser som redan är synliga i världen runt oss, ekonomiska, sociala, kulturella och psykologiska processer som pressar på i riktning mot självförvaltning.

Den tredje teknologiska revolutionen med dess tendens att datorisera den ekonomiska verksamheten inom produktion, distribution, bokföreläsning och transporter, ger en kraftfull skjuts för att korta ner arbetsveckan och utvidga gruppssamarbetet som samhällets grundläggande struktur. Samhället står inför ett avgörande val. Antingen utvecklas det till ett ”dubbelt samhälle” där den ena sektorn med utbildade arbetare är mer eller mindre skyddad och till och med kan drabbas av ”brist” under perioder av ekonomisk expansion,⁹⁹ medan det samtidigt finns en annan sektor bestående av förnedrade,

97 Angående *Warspite*-skandalen se *Sunday Times*, 11 november 1990, och angående Piper Alpha se *Times*, 13 november 1990.

98 K Kautsky, *Die Agrarfrage*, Stuttgart 1899, citerad av Bobbio ur den italienska upplagan, Milano 1959, s 473.

99 Den ungerska marxistiska ekonomen Franz Janossy har analyserat kapitalismens inneboende tendens att underutveckla den högutbildade arbetskraften, vilket i allmänhet leder till bristsituationer under längre expansionsperioder. Se *Das Ende der Wirtschaftswunder*, Frankfurt 1969.

outbildade och i varierande grad oskyddade arbetare. Eller så inför det en ny homogenisering av arbetskraften, avskaffar arbetslösheten, förkortar arbetsveckan till 30, 24 och 20 timmar, och ökar den roll som utbildning, utveckling av färdigheter och omskolning har under en producents livstid.

I själva verket inser även de mer ”upplysta” kapitalistiska arbetsgivarna att ett lands (vi skulle tillägga: mänsklighetens) makroekonomiska produktivitet i mycket större grad är ett resultat av arbetskraftens färdigheter och förmåga att anpassa sig till de nya teknologiska framstegen än av en ökad utsugning av mervärde. Som ett resultat av produktivkrafternas utveckling under senkapitalismen börjar alltså Marx’ profetiska vision om ett samhälle där fritid och en fullkomlig utveckling av personligheten är de viktigaste källorna till välbefinnande i viss mening bli verklighet.¹⁰⁰

Den östtyska marxisten Ulrich Hedtke har helt riktigt påpekat:

Utöver den statliga ekonomins brister inom detaljhandeln ska vi inte glömma bort det överflöd av idéer, förmågor, begåvning och produktionsförutsättningar som förstördes och avtvingades människorna i detta land. Kroppsarbetare, vetenskapsmän, utbildade arbetare, ekonomer och pedagoger, ingenjörer och läkare, alla måste först genom praktisk erfarenhet lära sig att de bara var efterfrågade som bärare av *förmodade* och därmed systematiskt definierade färdigheter. De accepterades inte som personer som på ett effektivt sätt kunde utveckla sina färdigheter inom samhället för att skapa någonting nytt... Denna sida av det arbetande folkets historia i DDR återstår att skriva – den verkliga dagliga och sociala historien om *hur denna produktivkraft hindrades*.¹⁰¹

Vi ska dock inte tolka senkapitalismens relativt sett större nyskapande framgångar som att samma fenomen inte existerar även där. I själva verket tillåter varken senkapitalismen eller den byråkratiska postkapitalismen den stora majoriteten mäns och kvinnors skapande möjligheter att utvecklas fritt. Bara i de associerade producenternas/konsumenternas/medborgarnas socialistiska samhälle kommer ”vars och ens fria utveckling” att bli en verklig förutsättning för ”allas fria utveckling” – ett inbördes förhållande som nutidens teknologi bokstavligen skriker efter.

Samtidigt ser vi en nedgång för den så kallade arbetsetiken, inte bara i de protestantiska länder där den har sitt ursprung, utan också i de delar av världen, Japan och Asien, som den på senare tid framför allt har identifierats med.¹⁰² Fritid och ”livskvalitet” träder i förgrunden och ersätter efterhand strävan efter ökad konsumtion.¹⁰³ Därmed undergrävs en av senkapitalismens viktigaste stöttepelare, samtidigt som en av självförvaltningens viktigaste källor öppnas.

Tillsammans med uppkomsten av de så kallade nya sociala rörelser som miljontals människor har deltagit i under senare år, antyder den ökade ekologiska, feministiska, minoritets-etniska, anti-militaristiska, anti-rasistiska och anti-imperialistiska medvetenheten bland breda befolkningsskikt att det finns ett nytt sätt att tänka sig politisk aktivitet bland stora folkmassor.

Eftersom det saknas eller bara finns en svag alternativ samhällsmodell i dessa rörelser så har de verkliga begränsningar, och uppvisar också tendenser till nyreformism och att sugas upp av etablissemangen, åtminstone i politisk mening. Det senaste tråkiga exemplet i detta avseende är de tyska Grönas ”Realo”-falang.

Men när det gäller massaktivitet är de förvånansvärt fräscha och fyllda av frigörelsemöjligheter. De

¹⁰⁰ *Grundrisse*, s 706.

¹⁰¹ U Hedtke, *Stalin oder Kondratieff?*, Berlin/DDR 1990, s 24-25.

¹⁰² Till skillnad från Max Weber betonar Marx, att innan människor anammade denna arbetsetik så blev de – mot deras motstånd och återkommande uppror – påtvingade den med hjälp av politiskt våld, ekonomiskt tvång och försakelser.

¹⁰³ Angående Japan se *Tagesspiegel*, 15 april 1990, och angående USA se *International Herald Tribune*, 28 september 1989, som åberopar en aktuell bok av Donald Kanter och Philip Mirvis, *The Cynical Americans: Living and Working in an Age of Discontent and Disillusion*. Angående Västtyskland se två nyligen publicerade studier som återgavs i *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 september 1989.

studsar tillbaka om och om igen. Och de är en definitiv trend mot att massorna lägger sig i den politiska processen, utanför de etablerade och byråkratiska staternas kanaler, regeringar, partier och storfinansens lobbyapparater. Sådana nya idéer pekar på vilka oerhörda möjligheter som finns i en institutionaliserad direktdemokrati efter kapitalismens fall. De visar att självförvaltning långt från att vara en utopi i själva verket är framtidens melodi.

Trots all propaganda som framställer ”marknadsekonomin” som en patentlösning så har vardagslivets trängande problem – till att börja med kvävandet av storstäderna på grund av en irrationell användning av bilar och nedsmutsning av industriutsläpp¹⁰⁴ – återigen ifrågasatt att konsumenternas val enbart ska kunna utövas med hjälp av en ojämnt fördelad ”effektiv efterfrågan”, det vill säga pengainkomster och rikedomar. Det finns också en ökande medvetenhet om vilket hot mot den mänskliga samexistensen som stress, psykologisk obalans, våld, drogmissbruk, avsaknad av hopp och framtidsperspektiv för unga, och den alltmer utbredda demoraliseringen utgör. Till och med mer intelligenta konservativa kretsar börjar gradvis, om än motvilligt, acceptera att egoism, mer social missämja, mer slöseri av energi på att sträva efter rikedom, inte är någon som helst lösning på dessa problem och att de i själva verket är orsak till dem. Av detta följer att en hel rad sociala behov som går långt utöver rena säkerhetsnät måste få företräde framför manipulerade individuella val.

I motsats till en ganska utbredd missuppfattning hävdar inte marxister och socialister att människors val och kamp enbart, eller ens i huvudsak, drivs av förnuftiga motiv. Denna uppfattning är faktiskt mycket mer typisk för den liberala myten om *homo oeconomicus* – oavsett de stora motsättningar som så småningom uppstår ur den. Socialister är mycket väl medvetna om att irrationella drifter, begär och förkärlek spelar en viktig roll för individens beteende och därmed i samhällslivet.¹⁰⁵ Deras försiktiga historiska optimism grundar sig på människors förmåga att gradvis förstå och kontrollera dessa irrationella sidor hos sitt beteende. Denna förmåga visar sig i civilisationens utveckling, även om den förvisso inte har ägt rum på ett linjärt sätt och utan motsättningar: epokgörande framsteg åtföljs alltid av och är ibland kombinerade med delvisa bakslag.

Det idag viktigaste argumentet för socialismen är just att mänskligheten inte längre har råd med priset för allt oförnuft. Det har blivit en fråga om liv och död att behärska samhällsutvecklingens mest irrationella sidor. Medvetenheten om denna nödvändighet är idag alltmer utbredd, åtminstone vad gäller faran med kärnvapen och andra massförstörelsevapen och hotet om en miljökatastrof. Om oförnuftet får fortsätta att härska på dessa områden är mänskligheten dömd till förintelse.

Det finns ett strukturellt samband mellan dessa hot mot arten, det kapitalistiska produktionssättet och alla de ”värderingar”, och den läggning och motivation som härrör ur det. När det kommer till kritan innebär kapitalismen en strävan efter kortsiktiga privata profiter och privata rikedomar, en kapitalackumulation som drivs på av konkurrensen. Denna strävan leder till en grundläggande tendens att förbise handlingarnas långsiktiga makroekonomiska effekter till förmån för kortsiktig vinning. Vi syftar inte bara på att ”skriva av” yttre omständigheter – ett problem som nyliberala konservativa och deras nyreformistiska elever hävdar att man ”i princip” kan lösa genom att sätta pris på dessa yttre omständigheter. Poängen är att besluten om pågående insatser helt bortser från de långsiktiga effekterna av de underförstådda sociala prioriteringarna. Det finns inget sätt att ”pris-sätta” eller ”dra av” framtida intäkter från ofödda barn. Och hursomhelst är kostnadsanalyser som ”drar av” människoliv som en effekt av ”förlorade intäkter” i sig själv ganska omänskliga.

Den avgörande frågan för mänsklighetens överlevnad är alltså att på ett kvalitativt sätt öka den medvetna kontrollen över samhällets utveckling, istället för att överlämna den till spontana, okontrollerade och ännu mer destruktiva processer. Samma sak gäller i ännu större utsträckning människans förhållande till naturen. Det klaraste som sagts i denna fråga är det som Engels skrev

104 Se Winfried Wolfs utmärkta bok, *Eisenbahn und Autowahn*, Hamburg 1986.

105 Se till exempel Engels, ”*Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*”, och ”*Familjens, privategendomens och statens ursprung*”, båda på marxists.org.

1876, och på så sätt föregrep hela den ekologiska rörelsen:

Djuret kort sagt endast *utnyttjar* den yttre naturen och åstadkommer ändringar i den helt enkelt genom sin närvaro. Människan får den genom sina ändringar att tjäna sina syften, *behärskar* den. Och det är den sista väsentliga skillnaden mellan människan och de övriga djuren, och det är återigen arbetet, som åstadkommer denna skillnad.

Låt oss emellertid inte smickra oss alltför mycket med våra mänskliga segrar över naturen. För varje sådan seger tar den hämnd på oss. Varje seger medför visserligen i första hand de följder vi räknat med, men i andra och tredje hand får den helt andra, oförutsedda verkningar, som endast alltför ofta åter upphäver de första följderna. De människor som i Mesopotamien, Grekland, Mindre Asien och på andra håll utrotade skogarna för att vinna odlingsbar mark drömde inte om att de därmed lade grunden till dessa länders nuvarande ödeläggelse genom att de tillsammans med skogarna berövade dem uppsamlingscentra och behållare för fuktigheten... De som arbetade för potatisodlingens utbredning i Europa visste inte att de samtidigt med de möjliga knölarna också utbredde skrofelsjukdomen. På så sätt erinras vi vid varje steg om att vi på intet sätt behärskar naturen, så som en erövrare behärskar ett främmande folk, så som någon som står utanför naturen - utan att vi med kött och blod och hjärna tillhör den och står mitt i den och att hela vårt herravälde över den består i att vi framom alla andra varelser känner dess lagar och kan använda dem på ett riktigt sätt.

Och i själva verket lär vi oss för var dag att riktigare förstå dess lagar och att fatta de närmare och de avlägsnare efterverkningarna av våra ingrepp i dess hävdvunna gång. Särskilt efter naturvetenskapens väldiga framsteg under detta århundrade blir vi alltmer i stånd att lära känna och att därmed också lära oss behärska de mer avlägsna naturliga efterverkningarna av åtminstone våra vanligaste produktionsåtgärder. Men ju mer detta blir fallet, desto mer kommer människorna åter att inte bara känna sig som ett med naturen utan att också veta sig vara det, och desto omöjligare blir då denna orimliga och onaturliga föreställning om en motsats mellan ande och materia, människa och natur, själ och kropp, som uppstått efter den klassiska antikens förfall i Europa och som har nått sin högsta utbildning i kristendomen.

Men om det har krävts årtusendens arbete för att vi någorlunda skulle lära oss beräkna de avlägsnare *naturliga* verkningarna av våra på produktionen inriktade handlingar, så var detta ännu mycket svårare i fråga om de mer avlägsna *samhälleliga* verkningarna av dessa handlingar. Vi nämnde potatisen och den i dess släptåg följande utbredningen av skroflerna. Men vad är skroflerna mot den inverkan på levnadsförhållandena för folkmassorna i hela länder som arbetarnas hänvisande till potatis som huvudsaklig föda hade, mot den hungersnöd som 1847 drabbade Irland till följd av potatissjukan och som lade en million potatis- och nästan enbart potatisätande irländare i graven och drev två millioner över havet? När araberna lärde sig att destillera alkohol, föll det dem inte ens i drömmen in att de därmed hade skapat ett av de huvudverktyg med vilka urinvånarna i det ännu inte upptäckta Amerika skulle komma att skaffas ur världen. Och när sedan Kolumbus upptäckte detta Amerika, visste han inte att han därmed väckte det i Europa sedan länge övervunna slaveriet till nytt liv och lade grunden till handeln med negrer. De män som på 16- och 1700-talen arbetade på att framställa ångmaskinen anade inte att de förfärdigade det verktyg som mer än något annat skulle komma att revolutionera samhällsförhållandena i hela världen och särskilt då i Europa genom koncentration av rikedom hos fåtalet och egendomslösheten hos det oerhörda flertalet och som först skulle skaffa bourgeoisien den sociala och politiska makten för att sedan väcka till liv en klasskamp mellan bourgeoisie och proletariat, som blott kan sluta med bourgeoisiens fall och avskaffandet av alla klassmotsättningar. - Men också på detta område lär vi oss så småningom genom långvarig, ofta hård erfarenhet och genom att ställa samman och undersöka det historiska materialet att skaffa oss klarhet över de indirekta, avlägsnare samhälleliga verkningarna av vår produktiva verksamhet. Och därmed får vi möjlighet att behärska och reglera också dessa verkningar.

Men för att genomföra denna reglering krävs det mer än blott och bart kunskap. För detta krävs en fullständig omvälvning i vårt nuvarande produktionssätt och samtidigt i hela vår nuvarande samhällsordning.

Alla hittillsvarande produktionssätt har som utgångspunkt och syfte blott haft arbetets närmaste, omedelbaraste nyttoeffekt. De avlägsnare, först vid en senare tidpunkt inträdande och verkande

följderna på grund av en fortgående upprepning och anhopning förbises helt. Det ursprungliga, gemensamma ägandet av marken motsvarade å ena sidan ett utvecklingsstadium hos människan, vilket överhuvud inskränkte hennes synkrets till det allra närmast liggande, och förutsatte å andra sidan ett visst överflöd på tillgänglig mark, vilket medgav ett visst spelrum gentemot de eventuella skadliga följderna av denna ur skogen framsprungna hushållning. Om detta överskott på mark tog slut så upphörde också gemensamhetsägandet. Alla högre former av produktion har nått fram till en uppdelning av befolkningen i skilda klasser och därmed till en motsättning mellan härskande och undertryckta klasser. Men därmed blev den härskande klassens intresse det drivande elementet i produktionen, i den mån denna inte inskränkte sig till de undertrycktas nödortoftigaste livsuppehälle. Mest fullständigt har detta genomförts i det nu i Västeuropa härskande kapitalistiska produktionssystemet. De enskilda kapitalisterna, som behärskar produktion och varuutbyte, kan bara bekymra sig om den omedelbaraste nyttoeffekten av sina handlingar. Ja, själva denna nyttoeffekt - såvitt det handlar om nyttan av den producerade eller utbytta artikeln - träder fullständigt i bakgrunden. Den vid försäljningen eftersträvar profiten blir den enda drivfjädern.

...

Gentemot naturen liksom gentemot samhället kommer vid det nuvarande produktionssättet företrädesvis blott den första, handgripliga framgången i betraktande. Och sedan förvånar man sig över att de avlägsnare efterverkningarna av de på denna omedelbara framgång inriktade handlingarna är helt andra, mestadels rakt motsatta, att harmonin mellan efterfrågan och utbud slår om i sin diametrala motsats, så som förloppet av varje tioårig industriell cykel visar...¹⁰⁶

För att kunna utvidga den medvetna, demokratiska kontrollen över både förhållandena mellan mänskligheten och naturen och de ömsesidiga förhållandena mellan människor, måste man bryta det strupgrepp som kapitalet, kapitalackumulationen, den generaliserade varuproduktionen (marknads-ekonomin), och komplexet konkurrens-monopol-monopolistisk konkurrens har om samhället. Det krävs betydande, kvalitativa framsteg mot att den institutionaliserade bristen och staten börjar vittra bort – det vill säga mot överflöd och självförvaltning. Vår överlevnad är beroende av att det lyckas.

Det finns de som betraktar detta som en debatt mellan realism och utopi. Enligt vår uppfattning är det en strid mellan pessimister-människohatare och måttfulla optimister. Det är inte på något sätt realistiskt att tro att det går att stoppa utvecklingen mot mänsklighetens självförintelse utan att man övervinner konkurrensen och det långsiktiga världsomspännande oförnuftet, ”allas krig mot alla”, girighetens allenarådande makt. Det är ytterst utopiskt. Det pekar rakt mot domedagen.

Socialister tror att det fortfarande går att undvika domedagen om vårt samlade agerande blir mer förnuftigt, och om vi försöker ta framtiden i våra egna händer. Det är denna frihet och detta självbestämmande som vi kämpar för. Att tro att mänskligheten inte kan klara av det är inte att ”vara realistisk”. Det är att anta att män och kvinnor fullständigt saknar självbevarelsesdrift. Men det är total vidskepelse, en ny version av myten om arvsynden.

Slutorden är Marx’: ”Byråkratins upphävande kan blott ske genom att allmänintresset *verkligen*, och inte som hos Hegel blott i tanken, i *abstraktionen*, blir till särintresse.”¹⁰⁷ Med andra ord kan den bara upphävas om den stora majoriteten av producenter/konsumenter/medborgare gradvis själva tar över skötseln av ”samhällets allmänna angelägenheter”. Och det är bara möjligt under de fritt associerade producenternas styre, i ett socialistiskt samhälle.

(Översättning från engelska: Göran Källqvist)

106 Engels ”*Arbetets andel i apans förvandling till människa*”, på marxists.org.

107 ”*Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin*”, på marxists.org.